

ԱՐՅԱՌՅԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ԱՐԴԻ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՆԵՐԻ ՀՈԼՈՎՈՒՅԹՈՒՄ

ԳԻՏԱԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱԺՈՂՈՎԻ ԶԵԿՈՒՅՑՆԵՐԻ
ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ



«ԱՐՑԱԽՅԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐԸ ԱՐԴԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ
ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՆԵՐԻ ՀՈԼՈՎՈՒՅԹՈՒՄ»
ԳԻՏԱԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱԺՈՂՈՎ
(ՍՏԵՓԱՆԱԿԵՐՏ, 25-26 ՆՈՅԵՄԲԵՐԻ, 2022)

ԳԻՏԱԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱԺՈՂՈՎԻ ԶԵԿՈՒՅՑՆԵՐԻ
ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

«АРЦАХСКАЯ ПРОБЛЕМА В КОНТЕКСТЕ
СОВРЕМЕННЫХ ПОЛИТИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ»
НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКАЯ КОНФЕРЕНЦИЯ
(СТЕПАНАКЕРТ, 25-26 НОЯБРЯ, 2022)

СБОРНИК ДОКЛАДОВ НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКОЙ
КОНФЕРЕНЦИИ

THE ARTSAKH PROBLEM IN THE CONTEXT OF
MODERN POLITICAL PROCESSES
SCIENTIFIC AND PRACTICAL CONFERENCE
(STEP ANAKERT, NOVEMBER 25-26, 2022)

COLLECTION OF REPORTS OF SCIENTIFIC AND
PRACTICAL CONFERENCE

ԱՐՑԱԽԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎ

ԱՐՑԱԽԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ,
ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ, ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ԵՎ ՍՊՈՐՏԻ
ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԱՐՑԱԽՅԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐԸ ԱՐԴԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ
ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՆԵՐԻ ՀՈԼՈՎՈՒՅԹՈՒՄ

ԳԻՏԱԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱԺՈՂՈՎԻ ԶԵԿՈՒՅՑՆԵՐԻ
ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

Երևան
2023

ՀՀ ԿՈՆՍՏԻԹԱԿՆԵՐ

NATIONAL ASSAMBLY OF ARTSAKH REPUBLIK
MINISTRY OF EDUCATION, SCIENCE, CULTURE AND
SPORTS OF THE REPUBLIK ARTSAKH
NATIONAL AKADEMY OF SCIENCES OF RA
INSTITUTE OF HISTORY

ՀՀ ԿՈՆՍՏԻԹԱԿՆԵՐ
ՀՀ ԿՈՆՍՏԻԹԱԿՆԵՐ

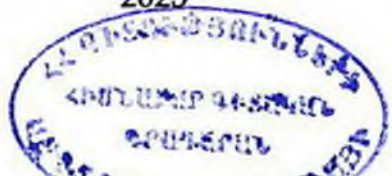
THE ARTSAKH PROBLEM IN THE CONTEXT OF
MODERN POLITICAL PROCESSES
(Stepanakert, 26 november, 2022)

НАЦИОНАЛЬНОЕ СОБРАНИЕ РЕСПУБЛИКИ
АРЦАХ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ, НАУКИ,
КУЛЬТУРЫ И СПОРТА РЕСПУБЛИКИ АРЦАХ
НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК
РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ ИНСТИТУТ ИСТОРИИ

АРЦАХСКАЯ ПРОБЛЕМА В КОНТЕКСТЕ
СОВРЕМЕННЫХ ПОЛИТИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ
ДОКЛАДЫ НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКОЙ
КОНФЕРЕНЦИИ
(Степанакерт, 26 ноября, 2022)

Yerevan, Ереван

2023



ՀՏԴ 32(082)
ԳՄԴ 66.0943
Ա 948

ՍՈՒՅՆ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ Է ԵՐԱՇԽԱՎՈՐԵԼ ՀՀ
ԳԱԱ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ ԳԻՏԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴԸ

Գիտական խմբագիրներ՝
պ.գ.թ., դոցենտ Մելանյա Բալայան
պ.գ.դ., պրոֆեսոր Արմեն Մարության

Արցախյան հիմնախնդիրը արդի քաղաքական
Ա 948 գործընթացների հոլովություն: Գիտագործնական
համաժողովի զեկույցների ժողովածու (Ստեփանակերտ,
26 սեպտեմբերի, 2022).- Եր.: ՀՀ ԳԱԱ պատմության
ինստիտուտ, 2023.- 328 էջ:

Ժողովածուն ներառում է «Արցախյան հիմնախնդիրը արդի քաղա-
քական գործընթացների հոլովություն» խորագրով 2022 թ. նոյեմբերի 26-
ին Արցախի Հանրապետության մայրաքաղաք Ստեփանակերտում
կայացած գիտագործնական համաժողովի զեկույցումները և հա-
ղորդումները:

ՀՏԴ 32(082)
ԳՄԴ 66.0943

ISBN 978-9939-892-34-4

© ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, 2023

«Արցախյան հիմնախնդիրը արդի քաղաքական
գործընթացների հոլովություն» գիտագործնական համաժողովի
կազմակերպիչներ

Արցախի Հանրապետության Ազգային Ժողով
Արցախի Հանրապետության կրթության, գիտության,
մշակույթի և սպորտի նախարարություն
Հայաստանի Հանրապետության գիտությունների ազգային
ակադեմիայի պատմության ինստիտուտ

ԿԱԶՄԿՈՄԻՏԵ

Յուրի Սուվարյան - ՀՀ ԳԱԱ Հայագիտության և հասարակա-
կան գիտությունների բաժանմունքի ակադեմիկոս քարտու-
ղար, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս

Աշոտ Մելքոնյան - ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի
տնօրեն, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս

Հասմիկ Մինասյան - Արցախի Հանրապետության կրթու-
թյան, գիտության, մշակույթի և սպորտի նախարարի ժամանա-
կավոր պաշտոնակատար, կ.գ.թ., դոցենտ

Վահրամ Բալայան – ԱՀ ԱԺ արտաքին հարաբերություննե-
րի մշտական հանձնաժողովի նախագահ, պ.գ.դ., պրոֆեսոր

Դավիթ Բաբայան - Արցախի Հանրապետության արտաքին
գործերի նախարար, պ.գ.դ.

Նարինե Աղաբալյան – ԱՀ պետական նախարարի խորհր-
դական

Մելանյա Բալայան - Արցախի Հանրապետության կրթու-
թյան, գիտության, մշակույթի և սպորտի նախարարի խորհր-
դական, պ.գ.դ., դոցենտ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՀ ԱԺ արտաքին հարաբերությունների մշտական հանձնաժողովի նախագահ, պ.գ.դ., պրոֆեսոր Վահրամ Բալայանի բացման խոսքը	8
ԱՀ նախագահ Արայիկ Հարությունյանի ուղերձը	11
ԱՀ Ազգային Ժողովի նախագահ Արթուր Թովմասյանի ողջույնի խոսքը	14
ԱՀ պետական նախարար Ռուբեն Վարդանյանի ողջույնի խոսքը	17
ԱՀ ԿԳՄՍ նախարարի ժամանակավոր պաշտոնակատար Հասմիկ Մինասյանի ողջույնի խոսքը	19

Գիտագործնական համաժողովի զեկույցները

Աշոտ Մելքոնյան

Ապաշրջափակման խնդիրը տարածաշրջանային զարգացումների հոլովությունում	22
--	----

Ռուբեն Կարապետյան

Արցախյան հիմնախնդիրը և Մեծ Մերձավոր Արևելքը արդի աշխարհաքաղաքական զարգացումների լույսի ներքո	34
--	----

Վահրամ Բալայան

ԱՀ խորհրդարանի գործառույթները Արցախյան հիմնախնդրի կարգավորման ասպարեզում	52
--	----

Արմեն Մարության

Արցախյան հիմնահարցի արծարծումները 2020 թ. նոյեմբերի 9-ից հետո շրջանառված դիվանագիտական փաստաթղթերում	71
--	----

Գևորգ Ստեփանյան

Արցախ-Սյունիքը Իրանի Ատրպատական նահանգի նկատմամբ Ադրբեջանի ծավալապաշտական նկրտումների համատեքստում	98
--	----

Մեեր Հարությունյան

Արցախի Հանրապետության սուբյեկտայնության բարձրացման
պատմական հիմքերի ու ռազմական բաղադրիչների մասին134

Նաիրի Հոխիկյան

Ազգային գաղափարախոսության և ծրագրի անհրաժեշտությունը
տարածաշրջանային զարգացումներում184

Հրայր Փաշայան

Ղարաբաղյան հիմնախնդրի ներկա փուլը, խնդիրներն ու
կարգավորման հնարավորությունները 197

Նունե Սարումյան

Արցախյան հիմնախնդրի ծավալման արդի գործընթացը212

Էլինա Մխիթարյան

Փախստականների և տեղահանված անձանց հիմնախնդիրը
Արցախյան հակամարտության արդի գործընթացների և ներպետա-
կան լուծումների խաչմերուկում241

Հովիկ Ավանեսով

Ադրբեջանաարցախյան հակամարտության կարգավորմանը
սպառնացող վտանգները253

Լենա Մուլեյմանյան

Պետության պաշտպանության և բնակչության սոցիալ-հոգեբանա-
կան խնդիրների շուրջ269

Վաչիկ Դանիելյան

Արցախյան պատվիրակության մասնակցությունը ԵԱՀԽ Հռոմի
նախապատրաստական բանակցություններին281

Տիգրան Հակոբյան

Արցախի Հանրապետության 2020 թվականի պետական բյուջեի
եկամտային մասի վերլուծությունը312

ԱՆ ԱԺ ԱՐՏԱՔԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄՇՏԱԿԱՆ
ՀԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎԻ ՆԱԽԱԳԱՀ ՎԱՀՐԱՄ ԲԱԼԱՅԱՆԻ
ԲԱՑՄԱՆ ԽՈՍՔԸ

Արցախի Հանրապետության Ազգային ժողովի հարգարժան նախագահ

Համաժողովի հարգելի մասնակիցներ.

Թույլ տվեք ջերմորեն ողջունել ձեզ «Արցախյան հիմնախնդիրը արդի քաղաքական գործընթացների հոլովույթում» գիտագործնական համաժողովի բացման կապակցությամբ:

Համաժողովի աշխատանքներն սկսելուց առաջ ուզում եմ խնդրել 1 րոպե լռությամբ մեր խոնարհումը և հարգանքի տուրքը մատուցենք հայրենիքի պաշտպանության համար մեր բոլոր նահատակներին:

Գիտագործնական համաժողովը միտված է 2020 թ. 44-օրյա պատերազմից հետո ստեղծված իրավիճակում և արդի քաղաքական գործընթացների հոլովույթում Արցախի հիմնախնդրի անաչառ ու հիմնավոր քննարկմանն ու համապատասխան եզրահանգումների կայացմանը:

Ակնհայտ իրողությունն է, որ ներկա ժամանակներում հանրության շրջանում գերակշռող են դարձել մտահոգությունները, ու երբեմն նաև՝ հուսահատությունն ու իրավիճակային թվացյալ անելանելի տրամադրությունները: Եվ ստեղծված պայմաններում, մեր կարծիքով, առավել մեծ է հայ քաղաքական գործիչների ու մտավորականության դերը հանրությանը անվտանգ ու ճիշտ ճանապարհով առաջնորդելու և դրանով իսկ բազում ու բազմապիսի փորձություններ հաղթահարած մեր հայրենիքի պահպանումն ու պաշտպանությունը երաշխավորելու գոր-

ծում: Ի վերջո, մեր պատմության հերոսական էջերը մեզ մատնացույց են անում, որ անգամ ծայրահեղ իրավիճակներում եթե մենք մեր մեջ ուժ ենք գտել ինքնակազմակերպվելու և դիմակայելու, ապա արձանագրել ենք հաջողություններ: Իսկ այդ ամենը առավելապես պայմանավորված է եղել նաև հայ մտավոր ներուժի մեկտեղմամբ ու ճիշտ ուղղորդմամբ:

Լիահույս եմ՝ ներկայացված տեսակետների ու առաջարկությունների քննարկումների արդյունքները և ընդունված եզրակացությունները հիմնավոր ու գործնական քայլեր կդառնան ազգային միասնությամբ նոր մարտահրավերների հաղթահարման ու ազգային պետականության պահպանմանն ու զարգացմանն ուղղված գաղափարների իրագործման ճանապարհին:

Արցախյան երրորդ պատերազմից հետո ստեղծված աշխարհաքաղաքական արդի զարգացումների խորապատկերի վրա վերոհիշյալ հիմնահարցերի լուծումը քաղաքական, գիտական ու փորձագիտական շրջանակներին նոր որոնումների պահանջներ է առաջադրել:

Կարծում ենք, որ համաժողովի ընթացքում ներկայացված տեսակետներն ու դրանց քննարկումների արդյունքում ընդունված գաղափարները միաժամանակ կներկայացվեն միջազգային համապատասխան կառույցներին, տարածաշրջանում քաղաքական հետաքրքրություններ ունեցող երկրներին և, ըստ այդմ, գործնական կիրառություն կստանան:

Երախտագիտությամբ ուզում եմ ներկայացնել գիտագործնական համաժողովի կազմակերպիչներին՝ Արցախի Հանրապետության կրթության, գիտության, մշակույթի և սպորտի նախարարություն, ԱՀ Ազգային ժողով, ԱՀ արտաքին գործերի նախարարություն և ՀՀ Ազգային ակադեմիայի պատմության ինս-

տիտուտ:

Գոհունակությամբ ու երախտագիտությամբ ուզում եմ ընդգծել նաև, որ քաղաքական այս գերլարված իրավիճակում Արցախի Հանրապետությունում կազմակերպված գիտագործնական համաժողովին մասնակցում են ՀՀ և ԱՀ քաղաքագիտական, դիվանագիտական ասպարեզի հանրահայտ գիտնականներ, վերլուծաբաններ:

«Արցախյան հիմնախնդիրը արդի քաղաքական գործընթացների հոլովույթում» գիտագործնական համաժողովի աշխատանքների ծրագիրը հրապարակված է, բայց և այնպես՝ հակիրճ կներկայացնեմ ընթացակարգը:

Աշխատելու ենք լիազումար նիստի ձևաչափով, և բոլոր զեկուցումները լսելու ու քննարկելու հնարավորություն կունենանք:

Զեկուցումների համար նախատեսված է առավելագույնը 10-15 րոպե: Նախապես մեր խնդրանքն է՝ ընդունված ժամանակաչափի պահպանումը: Յուրաքանչյուր զեկույցից հետո մասնակիցները հնարավորություն ունեն իրենց հարցադրումներն ու տեսակետներն արտահայտելու սվյալ ելույթի ընթացքում հնչած գաղափարների շուրջ:

Համոզված եմ, որ համաժողովի ընթացքում կայանալիք քննարկումները կլինեն բովանդակալից ու արդյունավետ, իսկ մթնոլորտը՝ նպաստավոր Արցախյան հիմնախնդրի լուծմանն ուղղված նոր գաղափարների ու գործնական ծրագրերի առաջադրման և կիրարկման համար:

Թույլ տվեք ևս մեկ անգամ երախտիքի խոսք ասել գիտագործնական համաժողովի նախաձեռնողներին, աջակցողներին, մասնակիցներին և մաղթել արդյունավետ աշխատանք:

ԱՐՑԱԽԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱԳԱՀ ԱՐԱՅԻԿ
ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ ՈՒՂԵՐԶԸ

«Արցախյան հիմնախնդիրը արդի քաղաքական
գործընթացների հոլովություն»

գիտագործնական համաժողովի մասնակիցներին

Գիտագործնական համաժողովի հարգելի մասնակիցներ, կարևորում եմ համաժողովի խորագիրը և վստահ եմ, որ այն կարող է ծառայել որպես արդի աշխարհաքաղաքական գործընթացների քննարկման, համապատասխան ելքերի և լուծումների առաջադրման բովանդակային հարթակ: Պետք է արձանագրենք, որ արդի աշխարհաքաղաքական գործընթացների և վերադասավորումների պայմաններում ձևավորվում է նոր աշխարհակարգ, որի տարածաշրջանային մակարդակում Արցախի Հանրապետությունը ներկայանում է հետևյալ իրողություններով և օրակարգային խնդիրներով.

- 2020թ. ադրբեջանա-ղարաբաղյան պատերազմն իր ունեցած հետևանքներով խաթարեց տասնամյակներով հաստատված տարածաշրջանային կարգը: Տարածաշրջանային նոր իրողությունների պայմաններում վտանգված է հայկական երկու պետությունների ապագան:

- Պատերազմով պայմանավորված իրողությունների հետևանքով, որպես Արցախի Հանրապետության արտաքին անվտանգային երաշխիք, ամրագրվել է ՌԴ խաղաղապահ առաքելությունը, որն այսօր հիմնական զսպող հանգամանքն է Ադրբեջանի կողմից Արցախի Հանրապետության դեմ հետագա լայնածավալ ագրեսիան կանխելու գործում: Մտեղծված պայմաններում ՌԴ խաղաղապահների ներկայության ժամկետի

երկարաձգումը կենսական անհրաժեշտություն է:

- Ադրբեջանը շարունակում է «սողացող ագրեսիաների» մեխանիզմով և հրադադարի ռեժիմի պարբերական խախտումներով պատերազմել Արցախի և Հայաստանի հանրապետությունների դեմ, որի նպատակը էթնիկ հիմքերով ահաբեկչությունը և հայաթափումն է:

- Ադրբեջանը շարունակում է սպառազինությունների համալրման և հայ ժողովրդի դեմ ատելության համակարգված քաղաքականությունը: Ստեղծված պայմաններում Արցախի Հանրապետությունը պարտադրված է հետևողականորեն բարելավելու սեփական ժողովրդի անվտանգության մեխանիզմները, այդ թվում՝ առաջնահերթորեն, Պաշտպանության բանակի ինքնապաշտպանական կարողությունները:

- Ադրբեջանա-դարաբադյան հակամարտությունը մնում է չկարգավորված՝ ադրբեջանական ագրեսիվ ու ցեղասպան քաղաքականության պատճառով: Այս հարցում Ադրբեջանի վրա միջազգային ներազդման ջանքերը շարունակում են դեկլարատիվ մակարդակում մնալ:

- Մենք կարևորում ենք միջազգային խաղացողների և ուժային կենտրոնների առաջարկներն ուղղված ադրբեջանա-դարաբադյան հակամարտության կարգավորմանը, տարածաշրջանի միջպետական հակասությունների հարթմանը, մակրոտարածաշրջանային մակարդակում կոնֆլիկտային զարգացումների բացառմանը: Միաժամանակ, այդ առաջարկները պետք է համապատասխանեն մեր ազգային կարիքներին ու շահերին և բացառեն միակողմանի լուծումները:

- Արցախն առանցքային տեղ ունի տարածաշրջանային հիմնախնդիրների կարգավորման և Մայր Հայաստանի անվ-

տանգության ու զարգացման հարցերում: Ուստի, կարևոր է ադրբեջանա-ղարաբադյան հակամարտությունը դիտարկել տարածաշրջանային ու համահայկական լայն համատեքստում: Ստեղծված միջազգային և տարածաշրջանային իրողությունների կենտրոնում շարունակում է առանցքային մնալ Արցախի ժողովրդի ինքնորոշման իրավունքի միջազգային հանրության կողմից ճանաչման հարցը.

- Մենք մեծապես կարևորում և ողջունում ենք Արցախի Հանրապետության ժողովրդի ինքնորոշման իրավունքի ճանաչմանն ուղղված միջազգային խոսույթը և ակնկալում, որ այդ գործընթացները գործնական դրսևորումներ կունենան:

- Հուսով ենք, որ միջազգային հանրությունը վերջնականապես կընդունի այն հանգամանքը, որ մեր ժողովրդի ինքնորոշման իրավունքի ճանաչումն ու պաշտպանությունն ինքնանպատակ չէ: Մենք պայքարում ենք տնօրինելու մեր ճակատագիրը մեր հայրենի բնօրրանում և ճանաչման միջոցով ստանալու միջազգային երաշխիքներ մեր ժողովրդի ֆիզիկական անվտանգության ապահովման հարցում:

Արցախի Հանրապետության ժողովրդի ինքնորոշման իրավունքի ճանաչման ու պաշտպանության տրամաբանությունից դուրս որևէ այլ գործընթաց կամ լուծում, անկասկած, տանելու է Ադրբեջանի կողմից Արցախի Հանրապետության բնակչության էթնիկ բնաջնջմանը: Մենք հաստատակամ ենք մեր ժողովրդի առջև ծառացած կենսական հարցերին լուծում տալու և բոլոր հնարավոր մեխանիզմներով մեր ազգային շահերը պաշտպանելու հարցում:

ԱՀ ԱԺ ՆԱԽԱԳԱՀ ԱՐԹՈՒՐ ԹՈՎՄԱՍՅԱՆԻ
ՈՂՋՈՒՅՆԻ ԽՈՄՔԸ

Հարգելի նախագահող

Համաժողովի մասնակիցներ, հյուրեր

Ողջունում եմ բոլորիդ Ազգային ժողովի հյուրընկալ օջախում և խորապես կարևորում «Արցախյան հիմնախնդիրը արդի քաղաքական գործընթացների հոլովույթում» խորագրով գիտագործնական համաժողովի նախաձեռնումն ու կազմակերպումը:

Մեր օրերում, երբ վտանգված է Արցախի պետականությունը, հակամարտության վերջնական լուծման կողքին դրվում է նաև Արցախի ժողովրդի ինքնորոշման իրավունքի իրացման հեռանկարը:

Չնայած հակամարտող կողմերի դարաբաղյան հիմնախնդրի հանդեպ հակառակ դիրքորոշումներին, մենք միանշանակ հակված ենք բանակցային գործընթացը ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի հովանու ներքո շարունակելուն: Մեր այս դիրքորոշումը պետք է ընկալելի լինի նաև Հարավային Կովկասում իրենց տարածաշրջանային շահերը հետապնդող երկրների համար: Միջազգային հանրությունը պարտավոր է հարգել արցախահայության պահանջը, քանզի այն համապատասխանում է միջազգային իրավունքի հիմնարար սկզբունքներին և նորմերին:

Հակամարտության կարգավորումը, տարածաշրջանում տևական և կայուն խաղաղությունն անհնար է առանց Ադրբեյջանի կողմից օկուպացված և փաստացի Ադրբեյջանի վերահսկողության տակ հայտնված տարածքներում հայկական մշա-

կութային և հոգևոր ժառանգության պահպանության, այդ թվում՝ բոլոր հնարավոր միջոցներով մշտադիտարկման կազմակերպման՝ կանխելու համար հայերի էթնիկ գոման նպատակով իրականացրած գործողությունները:

Ադրբեջանը ցայսօր, խախտելով 2020 թվականի նոյեմբերի 9-ի եռակողմ հայտարարության դրույթները, Արցախի նկատմամբ պարբերաբար ագրեսիվ գործողություններ է ձեռնարկում, որոնք որակվում են ինչպես հայատյացության դրսևորում, այնպես էլ տարածաշրջանում խաղաղության և կայունության խախտման և հատկապես՝ խաղաղապահ առաքելության չեզոքացման նենգ դրսևորում:

Մենք շարունակելու ենք մեր ջանքերը՝ Արցախի ժողովրդի ինքնորոշման և անվտանգության համար մղված Արցախյան ազատամարտի արդյունքների պաշտպանության, խնդրի խաղաղ և արդարացի լուծմանը հասնելու ուղղությամբ:

Մենք կանգնած ենք անցյալից դասեր առնելու, ընդօրինակելու, կատարվածը հանրագումարի բերելու հրամայականի առջև: Ներկա դրությամբ առաջնահերթ խնդիրը երկրի հուսալի անվտանգության ապահովումն է: Կարևորում ենք հատկապես ՌԴ կողմից այս հարցի նկատմամբ ընդգծված վերաբերմունքն ու իրականացված գործնական քայլերը:

Աշխարհաքաղաքական բարդ ու անկանխատեսելի իրավիճակին և արտաքին մարտահրավերներին դիմակայելու համար առաջնային ու կարևոր գործոն պետք է հանդիսանան համաժողովրդական համախմբվածությունն ու համերաշխությունը: Հավատացած եմ՝ այսօրվա գիտաժողովը հետաքրքիր քննարկումների ու եզրահանգումների հարթակ կհանդիսանա,

ինչը հնարավորություն կընձեռնի քննելու մեր ձեռքբերումներն ու թերացումները, ներկայիս մարտահրավերները գիտագործնական հարթության վրա ուսումնասիրելու եւ համապատասխան գնահատականներ ու առաջարկներ հավաքագրելու:

Մեր պայքարը շարունակական է, դիրքորոշումը անփոփոխ:

Կրկին ողջունելով համաժողովի մասնակիցներին՝ մաղթում եմ արդյունավետ ու արգասաբեր աշխատանք:

Շնորհակալություն:

ԱՐՑԱԽԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐ
ՌՈՒԲԵՆ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆԻ ՈՂՋՈՒՅՆԻ ԽՈՍՔԸ

Գիտաժողովի հարգելի մասնակիցներ,
Հարգելի՛ հյուրեր,

Ուրախ եմ բոլորիդ ողջունել «Արցախյան հիմնախնդիրը արդի քաղաքական գործընթացների հոլովություն» գիտագործնական համաժողովի մեկնարկի առիթով:

Արցախի շուրջ ընթացող բարդ աշխարհաքաղաքական զարգացումներում, երբ առերեսվում ենք լրջագույն մարտահրավերների, նման գիտաժողովի անցկացումը Ստեփանակերտում առանձնահատուկ կարևորություն ունի. 44-օրյա պատերազմը և դրան հաջորդած իրադարձությունները բոլորովին նոր իրավիճակ են ստեղծել տարածաշրջանում: Ուստի, առկա իրողությունների վերլուծությունն ու քննարկումը չափազանց կարևոր է մեզ համար: Վստահ եմ՝ այսօր արժեքավոր մտքեր են հնչելու և քննարկումներ են ծավալվելու՝ ի շահ Արցախի Հանրապետության:

Ինչպես գիտեք, բոլորովին վերջերս եմ ստանձնել Արցախի պետական նախարարի պաշտոնը՝ գիտակցելով ստեղծված իրավիճակի ողջ լրջությունը: Եվ ինձ համար՝ որպես պետա-
խարար, Արցախի սուբեկտայնությունը, անվտանգությունն ու սոցիալ-տնտեսական զարգացումը բացարձակ գերակայությո-
ւուն են հանդիսանում: Մեր նպատակն է ապահովել Արցախի՝
որպես լիարժեք սուբյեկտի, մասնակցությունը հակամար-
տության կարգավորման գործընթացում՝ հասնելու միջազգա-
յին մեխանիզմներով երաշխավորված անվտանգության արցա-
խահայության համար:



Մենք ծրագրում ենք մեծածավալ աշխատանք իրականացնել Արցախի սոցիալ-տնտեսական խնդիրների հաղթահարման եւ հանրապետության կայուն զարգացումն ապահովելու ուղղությամբ: Զուգահեռաբար, ժամանակն է փոխելու աշխարհի ընկալումը Արցախի մասին և բարձրացնելու Արցախի ճանաչելիությունը: Արցախը ոչ միայն հակամարտության գոտի է, այլև մի երկիր, որտեղ, օրինակ, 30 հազար երեխաներ են ապրում, որտեղից սերում են աշխարհին հայտնի բազում տաղանդավոր և հեղինակավոր մարդիկ, որտեղ համամարդկային, հայկական ու քրիստոնեական բազում արժեքներ են արարվել ու պահպանվել:

Մեր բոլորիս ջանքերն այս ճգնաժամային օրերին ուղղված են Արցախի համար կարևորագույն այս խնդիրների կարգավորմանը, որում, անշուշտ, մեր գիտնականները, վերլուծաբանները, քաղաքական-հասարակական գործիչները լուրջ անելիք ունեն և մենք ապավինում ենք ձեր, համայն հայության օգնությանն այս հարցում:

Աշխարհում այսօր ամենուր հակամարտություններ են, և աշխարհագրական որեւէ կետում անվտանգությունն այլևս երաշխավորված չէ: Աշխարհը մտել է գլոբալ փոփոխությունների փուլ, և մեր խնդիրն է ճիշտ գնահատել իրավիճակը, ռիսկերն ու հնարավորությունները և առավելագույնս ամրապնդել մեր դիրքերը: Եթե մեզ հաջողվի միավորել մեր ջանքերը, համոզված եմ, որ կկարողանանք լուծել մեր երկրի առջև ծառացած առաջնային խնդիրները:

Ինչպես արդեն առիթ ունեցել եմ ասելու, վստահ եմ, որ հայկական աշխարհի վերածնունդը սկսվելու է Արցախից:

Բարի ընթացք եմ մաղթում այս կարևոր գիտաժողովին:

ԱՀ ԿԳՄՍ ՆԱԽԱՐԱՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՎՈՐ
ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՏԱՐ ՀԱՍՄԻԿ ՄԻՆԱՍՅԱՆԻ
ՈՂՋՈՒՅՆԻ ԽՈՍՔԸ

Արցախի Հանրապետության Ազգային ժողովի մեծարգո նախագահ,

Համաժողովի կազմկոմիտեի հարգելի անդամներ,

Հարգելի մասնակիցներ, հյուրեր, գործընկերներ

ԱՀ ԿԳՄՍ նախարարության կողմից նախաձեռնած համաժողովը գիտագործնական բնույթ է կրում և նվիրված է գերարդիական թեմայի՝ «Արցախյան հիմնախնդիրը արդի քաղաքական գործընթացների հոլովույթում»:

Արցախյան հիմնախնդիրը արդի ժամանակներում թերևս ամենաբարդ, հրատապ, բայց, միևնույն ժամանակ, շատ նուրբ դիվանագիտական մոտեցումներ պահանջող հիմնահարցերից է:

Հանրահայտ իրողություն է, որ Արցախը, ինչպես և ամբողջ աշխարհը, արդի ժամանակներում կանգնած են ներքին ու արտաքին սպառնալիքների և մարտահրավերների առջև: Կրթությունը, գիտությունը, մշակույթը նույնպես այն համակարգերից են, որոնք «առաջին ու ցավոտ հարվածն» են ստանում իրավիճակի ցանկացած դրսևորման պարագայում:

Մենք այսօր ամուր կանգնած ենք մեր պապերի հողի վրա, և անգնահատելի է այն առաքելությունը, որը կարելի է արտահայտել երկու բառով՝ հանուն Արցախի ...

Պատմությունը բազմիցս մեզ ուսուցանել, ապացուցել և այսօր ևս մատնացույց է անում, որ Արցախի ժողովրդի անվտանգության, ազգային ինքնության պահպանման, ազգա-

յին արժեքների ու պետականության պաշտպանության կարևորագույն երաշխիքներն են հայ գինվորը, գիտնական-մտավորականի սուր միտքն ու գրիչը, հմուտ դիվանագետը, ազգանվեր ու պետականաշինության տեսականով պետական գործիչը: Միասնության այդ գաղափարը կարևորելով՝ մենք կարող ենք կրկին հաղթանակներ կերտել, հակառակ դեպքում նորից կվերապրենք 2020 թվականի դաժան պատերազմի պարտության ցավը:

Ուժն է ծնում իրավունքը: Այս անարդար, բայց իրատես բանաձևված «ճշմարտությունը» երկրագնդի ժողովուրդների բոլոր ժամանակների ուղեկիցն է եղել:

Արցախահայությունը, ճիշտ ընկալելով այս ճշմարտությունը, իր պատմական երկարատև կենսափորձի վրա հենվելով, կենաց ու մահու պայքար է մղել արտաքին ու ներքին բոլոր թշնամիների դեմ՝ հանուն սեփական հայրենիքի, պետականության, ժողովրդի ազատության ու անկախության: Եվ այդ պայքարի բարձրակետը դարձավ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության ծնունդը:

Այսօր թեկուզ մենք հայտնվել ենք ոչ այնքան շահավետ վիճակում, բայց նաև կա այլ իրականություն ու պատմություն՝ լի հայի հաղթական իրադարձություններով՝ Արցախյան շարժման նվաճումները, 1991-94 թթ. ազատագրական պայքարը, որի արդյունքում արձանագրվեցին հինավուրց հայկական Շուշիի ու պատմական Արցախի այլ տարածքների ազատագրման էջերը: Եվ այդ ամենը արդի ժամանակներում նույնպես առանձին ուսումնասիրության ու համապատասխան եզրակացությունների կարիք ունի:

Պատմությունը սովորություն ունի կրկնվելու, և մենք

պարզապէս պարտք ենք մեր երեխաներին ու գալիք սերունդներին մեր պատմական տարածքով, լիարժեք պետականությամբ, ամուր անվտանգային համակարգով, ազգային ինքնությամբ ու պահպանված արժեքներով մեծ ու հզոր հայրենիք: Մենք պարտավոր ենք կրկնել մեր պատմության հաղթական էջերը՝ նաև հանուն հայրենիքի բոլոր ժամանակներում նահատակված հերոսների օրինակով, որոնց կյանքի հաշվին ենք նաև այսօր այստեղ՝ ամուր կանգնած մեր պապերի հողի վրա:

Գիտելիքներով օժտված մարդիկ անպարտելի են, առավել անպարտելի են նրանք, ովքեր լավ են տիրապետում սեփական պատմությանը և կարողանում են դասեր քաղել նրանից:

Այսօրվա գիտագործնական համաժողովի հարթակը միավորել է խոշոր գիտնականների, դիվանագետների, քաղաքական գործիչների, առաջատար փորձագետների, երիտասարդ հետազոտողների և, առհասարակ, շարքային քաղաքացիների: Այստեղ կքննարկվեն հարցերի լայն շրջանակ՝ կապված Արցախյան հիմնախնդրի ռազմաքաղաքական լուծումների, Արցախի Հանրապետության սուբյեկտայնության բարձրացման, ազգերի ինքնորոշման իրավունքի հիմնարար սկզբունքի հետ:

Համոզված եմ, որ համաժողովի աշխատանքները կլինեն բեղմնավոր ու օգտակար, և միասին մենք կհասնենք նշանակալի արդյունքների:

Գիտագործնական համաժողովի մասնակիցներին մաղթում եմ արդյունավետ աշխատանք, նոր, հետաքրքիր ու գործնական գաղափարներ և ամենայն բարիք:

ПРОБЛЕМА «КОРИДОРОВ» В АРМЯНО- АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ОТНОШЕНИЯХ: ПУТИ РАЗРЕШЕНИЯ¹

Ключевые слова: азербайджано-турецкий тандем, деблокада, коридор, Араратская область, Аракс

После 44-дневной войны с целью постепенного укрепления своих позиций и противодействия политике Азербайджана и Турции по ослаблению Республики Армения, Республики Арцах и Исламской Республики Иран, мы предлагаем внести в повестку текущего переговорного процесса вопрос, который прежде никогда не обсуждался и который существенно укрепит позиции армянской и иранской сторон, снизит вероятность претворения в жизнь пантюркистской программы турецко-азербайджанского тандема.

Не секрет, что азербайджанская сторона стремится получить на переговорах больше того, что было предусмотрено трехсторонним заявлением от 9 ноября. В частности, пункт о разблокировании дорог интерпретируется как коридор, предоставляемый Азербайджану через территорию Армении. В то же время на высшем политическом уровне неоднократно

¹ Подробно см. А. Мелконян Observations on current regional issues (Steps to counter the Azerbaijani- Turkish tandem), *ՊԲՀ*, 2022, թիվ 1(219), էջ 224-231:

повторялось, что речь идет по крайней мере о двух коридорах, один из которых железнодорожный (через Мегри длиной в 42 км), а другой – автомобильный (через Сисиан, около 30–40 км), безопасность проезда по которым будет осуществлять российская сторона. При этом вышеуказанное заявление не содержит каких-либо гарантий для безопасного проезда армянских пассажиров и товаров через Нахичевань или Иджеван-Казах. Следовательно, в случае разблокирования коммуникаций однозначно выиграет турецко-азербайджанская сторона, и еще больше уменьшится международная субъектность Армении и Арцаха: вместо того, чтобы разблокировать опасные и более длинные дороги, оба армянских государства фактически продолжают оставаться в состоянии блокады. Для выхода из данной ситуации армянская сторона может предъявить следующее требование.

Как известно, по Московскому и Карсскому договорам от 1921 г. русло рек Ахурян-Аракс превратилось в армяно-турецкую границу, вследствие чего Сурмалинский уезд (Сурб Мари, исторический Масяцотн) вместе с горой Арарат (около 3,6 тыс. кв. км), который всегда была частью Эриванской губернии и прежде никогда не входил в состав Османской империи, перешел к Турции. В результате турецко-азербайджанского взаимодействия граница была очерчена таким образом, что находящийся в восточной части Сурмалинского уезда узкий выступ, который тянется с севера на юго-восток между рекой Аракс и его правым притоком Карасу, стал общим коридором между некогда армянской, но теперь перешедшей к

Азербайджану Нахичеванью и Турцией.¹ Вследствие такого территориального передела Иран и Армения, расположенные напротив друг друга на расстоянии всего лишь 2-4,5 км, потеряли дугообразную общую границу протяженностью в 25 км.

Очевидно, что данный проект, осуществленный 100 лет назад, явно преследовал пантюркистские цели. Для полного претворения его в жизнь, турецко-татарские силы пытались также осуществить насильственное присоединение Зангезура к Азербайджану. Однако, благодаря героической борьбе армянского народа в 1918–1921 гг. в Сюнике и политике Советской России по превращению данного региона в преграду на пути пантюркистских планов, Сюник остался в составе Армении. По этой причине азербайджанское руководство при поддержке Турции пытается в настоящее время распространить свое влияние на Сюник и довести до завершения давнишний проект по уничтожению армянской государственности.

В кажущейся безысходной ситуации Армения на самом деле имеет серьезные аргументы для противодействия турецко-азербайджанской стороне.

1. В случае требования предоставления пограничных проходов из Ковсакана (Зангелана) в Ордубад через Мегри и из Бердзора (Лачин) в Нахичевань через Ангехакот, общая длина которых составляет более чем 80 км, нужно с применением тех же международных правил (таможенные проверки, предоставление входных виз и т. д.) потребовать от Турции

¹ Об этой пантюркистской программе см: Մելքոնյան Ա., Համա-թյուրքականության ծրագրերը Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերում, Հայկական հարցը միջազգային հարաբերություններում 1895-1923 թթ., հոդվածների ժողովածու, Երևան, 2022, с. 259-276:

проход шириной 3-4 км из села Ноякерт Арартского марза Республики Армения к правому берегу Аракс, а оттуда к реке Карасу, являющейся турецко-иранской границей, а также потребовать доступ к иранской территории к населенному пункту Кух. Этот проход самый близкий к автомагистрали Ереван-Арарат: на этой дороге расположен мост через озероречку Карасу, являющейся турецко-иранской границей; на его обоих концах стоят здания пропускных пунктов. Соответственно, в случае выбора данного варианта остается построить только один мост через реку Аракс. Уже на территории Ирана одна дорога ведет вдоль склона Малого Масиса в город Маку, другая через южное направление выходит на Джугу (Джульфу) и центральные районы Исламской Республики Иран.

На начальной стадии это может быть простая автодорога, проходящая через территорию Турции протяженностью не более 3-4 км. В случае возможного соглашения сторон может быть построена эстакада или тоннель под рекой Аракс и вышеупомянутой дугой вплоть до иранской границы. Причем последний вариант, как бы он ни казался нереалистичным, может быть воспринят как пример частичного возмещения Армении и армянскому народу за осуществленный Геноцид армян. Построение тоннеля, расходы которого теоретически не должны превышать 300 миллионов долларов, будет целесообразно с учетом того, что он не будет пересекать турецко-азербайджанскую стратегическую дорогу Ыгдыр – Нахичевань и не поставит под вопрос интересы какого-либо из населенных пунктов, лежащего на этой дуге.

Отметим, что в случае получения подобного выхода

Арменией, она получает дорогу из Араратской долины в Иран по восточным отрезкам долин Шарура и Нахичевани, правобережью реки Аракс, преимущественно равнинным степям до Джульфы (Джуги) и оттуда в Маку, Маранд, Тавриз и Тегеран. Это означает, что из Еревана до Ирана на машине можно будет добраться всего лишь за 35-40 минут.

Несомненно, данный проект с политической и экономической точек зрения сильно заинтересует как Иран, так и Индию и Китай, стремящихся по территории Ирана, Армении и Грузии выйти к Черному морю, а затем к России. Если дорога через Сюник проходит по четырем горным хребтам (Варденис, Зангезур, Баргушат и Мегри) и она известна своими многочисленными подъемами и спусками, труднопроходимыми виражами для большегрузных автомобилей, то новая дорога будет проходить по более благоприятному ландшафту на территории Ирана – правому берегу реки Аракс, представляющему равнинную местность.

Нам думается, что при надлежащих усилиях данный проект может заинтересовать также и Российскую Федерацию. Союзника можно заинтересовать предложением о передаче обеспечения безопасности этой дороги совместно с Турцией, имея в виду тот факт, что контроль за армяно-турецкой границей на данном отрезке также осуществляют российские пограничники. Кроме того, пути, идущие из далекого Китая, также в конце концов доходят до России по этому же отрезку. Таким образом, будет логично предположить, что проект удостоится внимания всех вышеуказанных стран. Он станет рассматриваться как выгодный, если Иран, Индия или Россия

выступят в качестве авторов данного проекта.

Теперь рассмотрим, какие же страны могут стать препятствием для этого проекта? Несомненно, Турция и Азербайджан, которые выступают только с позиции своих интересов и «миролюбиво» советуют Армении ужиться с новыми геополитическими реалиями (признав восточную границу Республики Армения в качестве армяно-азербайджанской государственной границы), де-юре отказаться от требований к Арцаху, официально отказаться от политики признания Геноцида армян и т. д. По всей вероятности, Турция попытается отвергнуть это предложение, исходящее от армянской стороны, аргументируя тем, что она не имеет непосредственного отношения к армяно-азербайджанским проблемам, поэтому вопрос о предоставлении Армении дороги в Иран не может относиться к ней. Данной аргументации можно противопоставить то утверждение, что Турции предназначена серьезная роль в формате «три плюс три», следовательно, она не может оставаться в стороне от обсуждаемых общих проблем, которой является жизненно важная для Армении и Ирана вышеуказанная дорога *Ноякерт – Кух*. В противном же случае вопрос будет только частью армяно-азербайджанского формата без участия Турции.

В то же время нельзя исключать, что Турецкая Республика, несмотря на интересы Азербайджана, все-таки одобрит данный проект, так как дорога Армения-Иран будет проходить по ее территории под ее контролем и принесет политические и экономические выгоды. Заметим только, что в случае общего разблокирования путей Турция вынуждена будет открыть перед Арменией свои границы по существующему мосту и

пропускному пункту Маргара. В этом случае армянские автомобили будут доезжать до равнины Коговит через перевал Чингли, расположенный между горными вершинами Арарат и хребтом Армянский Пар, а затем через таможенный пункт Баязет – Базркан проезжать в Иран.

Тем не менее, в случае отказа турецкой стороной от данного проекта, Армения может предложить другой подобный проект: взамен около 80 километров дорог, разрешенных для использования, Армения должна потребовать от Азербайджана на тех же условиях сопровождения российской стороной разрешения на проход из Араратского марза в северную часть Нахичеванской Республики – в Гейдарабад. Оттуда, двигаясь около 8–9 км на юг до горной вершины Дахна (Гайли Друнк), обходя 11 километровую крайнюю южную точку турецко-азербайджанской дуги, являющейся турецко-азербайджанской границей (в том месте, где речка Карасу впадает в Аракс), Армения получает возможность выхода в Иран. То есть, взамен около 80 км дорог Армения потребует «коридор» протяженностью в 8 км – в 10 раз меньше длиной.

Нельзя исключать, что данный жизненно важный для Армении проект вызовет озабоченность и частичное возражение в некоторых армянских кругах: в случае открытия дороги из Араратской долины в Иран, несомненно, снизится важность стратегических маршрутов Ехегнадзор – Вайк – Сисиан, ведущих в Арцах, Капан и Мегри, что может иметь экономические, демографические и другие негативные последствия для Сюника. Во избежание этого необходимо параллельно продолжать строительство новых стратегических дорог в Сюнике, несмотря

на все сложности и затраты, в частности широких тоннелей под горными массивами. После завершения строительства даже можно отказаться от вышеуказанного проекта: по причине пересечения границ двух стран он предполагает двойную уплату таможенных пошлин как для Армении, так и для Ирана.

Поводя итоги, отметим, что с точки зрения претворения в жизнь данный проект, кажущийся нереалистичным, тем не менее, очень важен: в переговорном процессе данная аргументация дает армянской стороне возможность нейтрализации требований азербайджанской стороны по предоставлению Арменией коридоров, обуздания appetitov стран-соседей и возвращения их в русло взаимовыгодных уступок. И самое главное – в случае отказа от данного проекта, армянская сторона также получает возможность отвергнуть вносимый в повестку турецко-азербайджанский проект, который фактически выгоден только одной стороне.

ԱՇՈՏ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ
ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի տնօրեն
ԳԱԱ ակադեմիկոս
ashamelk@yahoo.com

«ՄԻԶԱՆՑՔՆԵՐԻ» ԽՆԴԻՐԸ ՀԱՅ-ԱՂԲԵԶԱՆԱԿԱՆ
ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ. ԼՈՒԾՄԱՆ ՈՒՂԻՆԵՐ

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Բանալի բաներ. ադրբեջանաթուրքական տանդեմ,
ապաշրջափակում, միջանցք, Արարատի մարզ, Արարս

44-օրյա պատերազմից հետո ադրբեջանական կողմը

ձգտում է բանակցություններում ստանալ ավելին, քան նախատեսված է 2020 թ. նոյեմբերի 9-ի եռակողմ հայտարարությամբ: Մասնավորապես ճանապարհների ապաշրջափակման վերաբերյալ կետը ներկայացվում է որպես Ադրբեջանին Հայաստանի տարածքով տրվելիք միջանցք:

1921 թ. Մոսկվայի ու Կարսի պայմանագրերով Ախուրյան-Արաքս գետերի հունը դարձել է հայ-թուրքական սահման, որի հետևանքով Թուրքիային է անցել մշտապես Երևանի նահանգի մաս կազմող, երբևէ Օսմանյան կայսրության կազմում չեղած Սուրմալուի (Սուրբ Մարի, պատմական՝ Մասյացոտն) գավառը՝ Արարատ լեռնագագաթով (շուրջ 3,6 հազ. քառ. կմ տարածք): Թուրք-ադրբեջանական գործակցության արդյունքում սահմանն այնպես է գծվել, որ Սուրմալուի գավառի արևելյան մասում՝ Արաքս գետի և նրա աջակողմյան վտակ Կարասուի միջև, հյուսիսից դեպի հարավ-արևելք ձգվող նեղ ելուստն ընդհանուր միջանցք դառնա խորհրդային Ադրբեջանին անցած երբեմնի հայկական Նախիջևանի և Թուրքիայի միջև: Տարածքային նման վերաձևման հետևանքով միաժամանակ, ավելի քան 25 կմ աղեղի երկայնքով, դեմ դիմաց ձգվող, իրարից ընդամենը 2-ից 4,5 կմ հեռավորության վրա գտնվող Հայաստանն ու Իրանը զրկվել են միմյանց հետ ընդհանուր սահման ունենալու հնարավորությունից:

Ակնհայտ է, որ 100 տարի առաջ իրականացված այս ծրագիրը բացահայտ համաթուրանական նպատակներ է հետապնդել: Անելանելի թվացող իրավիճակում Հայաստանն ունի լուրջ կովաններ թուրք-ադրբեջանական կողմին հակադարձելու համար.

Կովսականից (Չանգելան) Մեղրիով Օրդուբադ և Բերձորից (Լաչին) Անգեղակոթով Նախիջևան ճանապարհները, որոնց երկարությունը միասին կազմում է ավելի քան 80 կմ, պահանջելու դեպքում սահմանային անցումների միջազգայնորեն ընդունված նույն կանոններով (մաքսային գնումներ, մուտքի արտոնության տրամադրում և այլն) էլք

պահանջել Թուրքիայից՝ ՀՀ Արարատի մարզից դեպի Արաքսի աջափնյակ, այնտեղից թուրք-իրանական սահման հանդիսացող Կարասու գետակ հասնելու և Իրանի տարածք դուրս գալու համար: Սկզբնական շրջանում դա կարող է լինել Թուրքիային ենթակա տարածքով անցնող պարզ ավտո-խճուղի՝ հազիվ 3-4 կմ երկարությամբ: Կողմերի միջև հնարավոր համաձայնության դեպքում կարող է կառուցվել էստակադա կամ, որ ավելի ապահով է և չի ենթադրում թուրքական վերահսկողություն՝ թունել Արաքս գետի և աղեղի տակով մինչև Իրանի սահման: Նման ելք ստանալու դեպքում Հայաստանն Արարատյան դաշտից ճանապարհ է ստանում դեպի Իրան՝ Շարուրի և Նախիջևանի դաշտերի արևելյան հատվածներով, Արաքսի աջափնյակով, հիմնականում հարթ տափաստաններով՝ մինչև Զուլֆա (Զուղա), այնտեղից՝ Մակու, Մարանդ, Թավրիզ ու Թեհրան: Նշանակում է Երևանից ավտոմեքենայով 35 ռուպե երթևեկելուց հետո կարելի է հասնել Իրանի տարածք:

Կասկածից վեր է, որ այս ծրագիրը և՛ քաղաքական և՛ տնտեսական առումով խիստ կհետաքրքրի ինչպես Իրանին, այնպես էլ նրա տարածքով Հայաստան, Վրաստան, Սև ծով ու Ռուսաստան ձգտող Հնդկաստանին ու Չինաստանին: Կարծում ենք, որ այս ծրագրի նկատմամբ կարող է հետաքրքրություն հանդես բերել նաև Ռուսաստանի Դաշնությունը:

Սույն նախագծի մերժման դեպքում հայկական կողմը ստանում է հնարավորություն օրակարգ բերվող թուրք-ադրբեջանական, փաստորեն՝ միակողմանի ծրագիրը, նույնպես մերժելու համար:

THE PROBLEM OF "CORRIDORS" IN ARMENIAN- AZERBAIJANI RELATIONS: WAYS OF SOLUTION

SUMMARY

Key words: Azerbaijani-Turkish alliance, unblocking, corridor, Ararat region, overpass, Araks.

After a 44-day war the Azerbaijani side is trying to get more at the talks than it was envisaged by the trilateral statement of 9 November 2020. In particular, the road unblocking clause is interpreted as granting Azerbaijan a corridor through Armenian territory.

Under the Moscow and Kars treaties the Akhuryan-Arax riverbed became the Armenian-Turkish border, with the consequence that Surmalin district (Surb Mari, historically Masyatsotn) together with Mount Ararat (about 3,600 square km.), which was always part of the Erivan province and never before part of the Ottoman Empire, went to Turkey. As a result of Turkish-Azerbaijani interaction, the border was delineated so that the narrow ridge in the eastern part of Surmaline region stretching from north to southeast between the Arax river and its right tributary Karasu became a common corridor between Nakhichevan which had passed to Azerbaijan and Turkey. Because of this territorial redistribution, Iran and Armenia facing each other at the distance of only 2-4.5 km lost their arc-shaped common border of 25 km. This project clearly had pan-Turkic aims.

In a seemingly desperate situation, Armenia has serious arguments to counter the Turkish-Azerbaijani side. In case of demanding passages from Kavsakan (Zangelan) to Ordubad via Meghri and from Berdzor

(Lachin) to Nakhichevan via Angehakot, the total length of which is more than 80 km, the same international rules should be applied (customs checks, entry visas, etc...) to demand access from Turkey to the right bank of the Arax River and from there to the Karasu River, which is the Turkish-Iranian border, as well as to demand access to Iranian territory. At the initial stage it may be a simple road passing through Turkish territory with a length of no more than 3-4 km. In case of a possible agreement of the parties, an overpass or a tunnel under the Arax River and the above-mentioned arc up to the Iranian border may be constructed. In case Armenia obtains such an exit, it would get a road from the Ararat valley to Iran through the eastern stretches of the Sharur and Nakhichevan valleys, the right bank of the Arax River, the mostly flat steppes to Julfa (Jugha) and thence to Maku, Marandu, Tavriz and Tehran. This means that it takes just 35 minutes to travel by car from Yerevan to Iran.

There is no doubt that this project will be of great political and economic interest to Iran as well as to India and China seeking to reach the Black Sea and further get to Russia via Iran, Armenia and Georgia. The project could also be of interest to the Russian Federation.

In case this project would be rejected, Armenia may also reject the Turkish-Azerbaijani project, which in fact benefits only one side.

ՌՈՒԲԵՆ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ
Հայ-Ռուսական համալսարանի Իրավունքի և
քաղաքականության ինստիտուտի Միջազգային
հարաբերությունների և Համաշխարհային
քաղաքականության ամբիոնի պրոֆեսոր, պ.գ.դ.,
Արտակարգ և լիազոր դեսպան
karapetianr@gmail.com

ԱՐՑԱԽՅԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐԸ ԵՎ ՄԵԾ ՄԵՐՁԱՎՈՐ
ԱՐԵՎԵԼՔԸ ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ ԿՈՎԿԱՍՄԻ ԱՐԴԻ
ԱՇԽԱՐՀԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄՆԵՐԻ
ԼՈՒՅՍԻ ՆԵՐՔՈ

Բանալի բառեր. Արցախ, հիմնախնդիր, Մերձավոր Արևելք,
Կովկաս, Թուրքիա, պետականություն, Հայաստան, միջազգա-
յին հարաբերություններ, Իրան, Ադրբեջան:

Հայ ժողովրդի պատմությունն անբախտելիորեն կապված է
Մերձավոր Արևելքի՝ կենսական այն տարածաշրջանի հետ,
որի անմիջական հարևանությամբ կայացել է Հայոց պետակա-
նությունը՝ արձանագրելով իր վերելքներն ու անկումները,
հաղթահարելով գոյութենական բնույթ ունեցող սպառնալիք-
ները, անընդհատ բախվելով խաղաղության ու պատերազմի
հիմնախնդիրները լուծելու պարտադրանքներին:

Մերձավոր Արևելքն անվտանգային այն առաջնային միջա-
վայրն է, որը պատմության ընթացքում ուղղակի և անուղղակի
ազդել և շարունակում է ազդել Հայաստանի և Արցախի բնակա-
նոն կենսագործունեության ապահովման և զարգացման հե-
ռանկարների վրա:

Ցավոք, ՀՀ անկախությունից ի վեր մենք ոչ բավարար ուշադ-

րություն ենք դարձրել ռազմավարական այդ տարածաշրջանի վրա: Այն ինչ, հաշվի առնելով տարածաշրջանային զարգացումների անմիջական ազդեցությունը Հայաստանի անվտանգության և հետագա զարգացման վրա՝ Մերձավոր Արևելքը հարկավոր էր դասել Հայաստանի համար ռազմավարական նշանակություն ունեցող տարածաշրջանների շարքին և բարձրացնել նրա տեղը Հայոց պետականության աշխարհաքաղաքական, ռազմաքաղաքական, անվտանգային, և արտաքին տնտեսական քաղաքականության առաջնահերթությունների շարքում:

Վերոհիշյալը հրատապ հնչեղություն է ստացել հատկապես Արցախյան Երրորդ պատերազմից հետո, երբ փլուզվեցին հայկական քաղաքական մտքի կարծրատիպերը, ստիպելով վերանայման ենթարկելու նախկին հեռու և մոտիկ, այսպես կոչված, «դաշնակիցների» ու բարեկամների նկատմամբ մեր վերաբերմունքը:

Դեպքերի զարգացումները ուղղակի պարտադրում են շրջվել դեպի մեր բնական կենսատարածք՝ Մերձավոր Արևելք:

Հայտնի է, որ մենք ապրում ենք միջազգային աշխարհակարգի տրանսֆորմացիոն պատմական նոր շրջափուլում: Անցումային այս փուլը հատկանշվում է անկանխատեսելիությամբ և անկայունությամբ, միջազգային հարաբերություններում հաստատված խաղի կանոնների ուժային փոփոխության հաճախակիացած փորձերով, երբ պատերազմներն ու բախումները աստիճանաբար վերածվում են սովորական առօրյա կյանքի ուղեկիցների:

44-օրյա պատերազմը Արցախում Թուրքիայի ակտիվ մասնակցությամբ ազդարարեց Հարավային Կովկասում

աշխարհաքաղաքական պայքարի նոր վճռական փուլի սկիզբ:

Թուրքիայի և Իրանի տարածաշրջանային քաղաքականութ-
յան մասին մեզանում թերևս ամենաշատն է անդրադարձ կա-
տարվել: Ուստի, խուսափելով մանրամասն դրանց անդրա-
դառնալուն, հարկ ենք համարում ընդգծել միայն, որ Արցախ-
յան պատերազմի ամենահիմնական շահառուն եղավ Թուր-
քիան, որն ուղղակի ներգրավվելով պատերազմում՝ ապահո-
վեց դրա ավարտից հետո իր ռազմական ներկայությունը տա-
րածաշրջանում, ինչը բացառիկ զարգացում էր ԽՍՀՄ փլուզու-
մից հետո: Իսկ եթե հաշվի առնենք նաև Անկարայի աննախա-
դեպ վերահսկողության հաստատումը Բաքվի վրա և արդեն
իսկ ռազմավարական խորը համագործակցությունը Վրաստա-
նի հետ՝ վերջինիս տնտեսական լիակատար կլանման պայ-
մաններում, ակնհայտ է դառնում ՆԱՏՕ-ի անդամ երկրի կող-
մից Հարավային Կովկասում գերակա դիրք գրավելու փաստը:

Գաղտնիք չէ, որ Հարավային Կովկասում արդեն երկար ժա-
մանակ է ինչ ընթանում է աշխարհաքաղաքական պայքար, ուր
Արևմուտքը ձգտում է Ռուսաստանին դուրս մղել տարածաշր-
ջանից:

Այդ իմաստով Երրորդ Արցախյան պատերազմի և այնու-
հետև Հայաստանի ինքնիշխան տարածքի վրա Ադրբեջանի
հարձակման արդյունքում արձանագրվեց ՌԴ աշխարհաքա-
ղաքական որոշակի նահանջ ու դիրքերի թուլացում: Հարավա-
յին Կովկասում: Արդյո՞ք սա տակտիկական քայլ է Արևմուտքի
հետ սրվող դիմակայության պայմաններում՝ Ադրբեջանի և
Թուրքիայի հետ համագործակցության առաջնահերթությունը
պահպանելու նկատառումներից ելնելով, թե՞ ոչ, ցույց կտա ժա-
մանակը:

Պետք է հաշվի առնել նաև, որ մեր տարածաշրջանում Ռուսաստանից հետո Արևմուտքի հաջորդ թիրախն է Իրանը՝ դրանից բխող բոլոր բացասական հետևանքներով Երևանի համար: ՌԴ-Իրան առանցքը տարածաշրջանում կարող է կայանալ միայն Հայաստանի մասնակցությամբ և ներգրավմամբ, ինչի խոչընդոտումը Արևմուտքի գլխավոր խնդիրներից մեկն է: Պետք է նաև հաշվի առնենք, որ Բ. Նեթանյահուի վերադարձը Իսրայելում կարող է առավել կոշտացնել վերջինիս քաղաքականությունը Իրանի նկատմամբ ընդհուպ մինչև պատերազմի սանձազերծում՝ օգտագործելով Ադրբեջանը:

Վերոհիշյալ զարգացումները սակայն այլ հնչեղություն են ստանում, երբ Հարավային Կովկասում զարգացումները դիտարկում ենք որպես Մեծ Մերձավոր Արևելքի մաս ու այնտեղ տեղի ունեցող իրապես հեղափոխական գործընթացների հետ փոխկապակցված:

Հաճախ, որպես «Քվանթային» կամ «Անարխիկ» որակվող, արդի աշխարհի տարրերը թերևս առավել ցայտուն կերպով արտահայտվում են մերձավորարևելյան տարածաշրջանում, ուր ԽՍՀՄ փլուզումից ի վեր միակ գերտերության՝ ԱՄՆ ուժերի դուրսբերումն ու ներկայության կտրուկ կրճատումը հանգեցրեց նրա ազդեցության նվազմանը վերջին տասնամյակում, որի արդյունքում ստեղծվել է աշխարհաքաղաքական վակուում, որը փորձում են լրացնել թե Չինաստանը, թե Ռուսաստանը և թե հենց տարածաշրջանի հիմնական խաղացողները՝ Թուրքիան, Իսրայելը, Ծոցի արաբական երկրները, Իսրայելը՝ էլ ավելի սրելով նրանց միջև մրցակցությունն ու պայքարը տարածաշրջանային գերիշխանության համար:

Ստեղծված աննախադեպ նոր պայմաններում արաբական

երկրներն ավելի լայն հնարավորություն ստացան ինքնուրույն գործելու՝ սեփական տարածաշրջանային դիրքերն ամրապնդելու և ազդեցությունն ընդլայնելու համար: Մասնավորաբար, Ծոցի պետությունները՝ Սաուդյան Արաբիան, ԱՄԷ-ն և որոշ այլ արաբական երկրներ որդեգրեցին առավել անկախ և պրագմատիկ արտաքին քաղաքական կուրս: Դրա վկայությունն են Իսրայելի հետ մերձեցման քայլերը, անհնազանդությունը իրենց երկարատև հովանավոր ԱՄՆ-ին՝ Ուկրաինայում ընթացող պատերազմի ֆոնին, նավթի արտահանման ծավալների ավելացման վերաբերյալ ԱՄՆ-ի խնդրանքի մերժումը, ՌԴ-ի հետ ակտիվ երկկողմ կապերը և փոխայցելությունները, ինչպես նաև Սիրիայի հետ հարաբերությունների վերականգնումն ու Իրանի հետ որոշակի երկխոսության հաստատումը:

Աշխարհաքաղաքական այդ զարգացումների արդյունքում մերձավորարևելյան տարածաշրջանում հստակորեն ուրվագծվել է տարածաշրջանային չորս բևեռ՝ Թուրքիան, Իրանը, Իսրայելը և Արաբական աշխարհը, որի շարժիչ ուժն են հանդիսանում Սաուդյան Արաբիան, ԱՄԷ-ն և Եգիպտոսը: Ինչ վերաբերում է արաբական մեկ այլ ակտիվ դերակատարի՝ Կատարին, ապա նա փորձում է, դիմադրելով Սաուդյան Արաբիայի և ԱՄԷ ճնշումներին, ամրապնդել իր ինքնիշխանությունը՝ ապահովելով դիվանագիտական որոշակի ճկունություն Թուրքիայի և Իրանի հետ առանձնահատուկ կապերի պահպանման շնորհիվ¹: Անժխտելի փաստ է, որ Էրդոդանի Թուրքիան վերջին եր-

¹ 2016թ. հունիսին լուրջ դիվանագիտական ճգնաժամ ծագեց Քաթարի և ՍԱ, ԱՄԷ-ի, Բահրեյնի, Եգիպտոսի միջև, երբ արաբական նշված երկրները մեղադրեցին Քաթարին ահաբեկչության աջակցության մեջ (մասնավորապես «Մուսուլման եղբայրներ»-ին, «Իսլամական պետությանը», «Ալ-

կու տարվա ընթացքում փրկվեց ամբողջական ֆինանսական անկումից միմիայն Քաթարի բազմամիլիարդ աջակցության շնորհիվ:

Անցումային աշխարհաքաղաքական այս ժամանակաշրջանում, արաբական երկրները ձգտելու են առավել ամրապնդել իրենց ինքնիշխանությունը, նվազեցնել կախվածությունը անվտանգության ոլորտում ԱՄՆ-ից և փորձել ապահովել տեխնոլոգիական առաջընթաց, որը հանդիսանալու է նոր աշխարհակարգում ուժի ամենահիմնարար բաղադրիչն ու պայմանը:

Նոր գաղափարներն ու նորարար միտքը, գիտելիքն ու ապագայի տեսիլը ամենաթանկ գնահատված և պահանջված են լինելու համաշխարհային շուկայում: Վերոհիշյալը միայն կարող է ստեղծել այն անհրաժեշտ հիմքը՝ տեխնոլոգիական ճեղքում իրականացնելու և անվտանգությունն արդյունավետ ապահովելու համար:

Էներգակիրներով հարուստ ԱՄԷ-ն, Բահրեյնը¹ և մյուս արաբական երկրները հենց այս մտադրությամբ են սկսել մերձեցումը Իսրայելի հետ, անշուշտ հիմքում ունենալով միասնական գերնպատակ՝ Իրանին զսպելու ու այդ երկրից եկող անվտանգային սպառնալիքները չեզոքացնելու, ինչպես նաև Թուրքիայի ծավալապաշտական քաղաքականությանը հակադրվելու:

Կարող ենք հաստատել, որ բովանդակային առումով գալիք տասնամյակում տարածաշրջանային զարգացումների ըն-

Քաիդային»-ին) և Իրանի հետ կապերի պատճառով խզեցին դիվանագիտական կապերը Դոհայի հետ: Ճգնաժամն ավարտվեց 2021թ. հունվարին:

¹ Աբրահամյան համաձայնագրերը ԱՄԷ և Իսրայելի, ինչպես նաև Բահրեյնի և Իսրայելի միջև նախնական հայտարարություններից հետո կնքվեցին ԱՄՆ-ում՝ Սպիտակ Տանը 2020 սեպտեմբերի 15-ին:

թացքը ոչ միայն Մերձավոր Արևելքում, այլև Արևելյան Միջերկրականում ու Հարավային Կովկասում, բացի զլոբալ ուժային կենտրոնների քաղաքականությունից, մեծապես պայմանավորված է լինելու նաև տարածաշրջանային նշված չորս բևեռների միջև համագործակցության մակարդակից, նրանց միջև առկա հակասություններից, մրցակցությունից ու դիմակայության ընթացքից:

Մեծ մերձավորարևելյան այս «քառակուսու» մեջ Հայաստանը համագործակցության հնարավորություն ունի չորսից երեք բևեռների հետ, սակայն գործնականում միայն երկուսի՝ Իրանի և արաբական երկրների հետ: Մի կողմից Իրանի դեմ ուղղված Իսրայել-Ադրբեջան ռազմավարական համագործակցությունը և մյուս կողմից՝ Իրանի հետ մեր հարաբերությունների առաջնահերթությունն ու խորքը, ակնահյտորեն սահմանափակում են մեր դիվանագիտական հնարավորությունները Իսրայելի հետ: Չնայած որ մեր երկկողմ հարաբերություններում առկա է հետաքրքրությունների լայն շրջանակ՝ Երուսաղեմում հայկական ներկայությունից մինչև քրդական հարցը:

Մենք պետք է նաև հաշվի առնենք Իրանի հետ հարաբերություններում ԱՄԷ-ի և Սաուդյան Արաբիայի, ինչպես նաև Եգիպտոսի առկա բազում խնդիրները, որոնք հավելյալ խոչընդոտներ են ստեղծում մեր արտաքին քաղաքականության համար: Եթե հաշվի առնենք նաև այն հանգամանքը, որ դեռևս դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատված չեն Սաուդյան Արաբիայի հետ, ապա հասկանալի է, որ Հայաստանի դիվանագիտությունը գործում է անբարենպաստ տարածաշրջանային միջավայրում:

Այսուհանդերձ, Թուրքիայի աճող ագրեսիվ ծավալապաշ-

տական քաղաքականությունը բախվում է Իրանի և Ծոցի երկրների տարածաշրջանային և աշխարհաքաղաքական շահերի հետ:

Վերջին տարիներին ԱՄԷ, Սաուդյան Արաբիայի և Եգիպտոսի՝ կողմից Հայաստանի նկատմամբ ուշադրության մեծացումը վերոհիշյալի վկայությունն է:

Արցախյան հիմնախնդրում Ադրբեջանը մշտապես փորձել է շահարկել կրոնական գործոնը դիվանագիտական տարբեր հարթություններում՝ երկկողմ ու բազմակողմ, և թե գործնականում՝ ներգրավվելով 1993թ. աֆղան մոջահիդներին, այնուհետև 2020թ. պատերազմում՝ սիրիական վարձկաններին:

Պետք է արձանագրենք, որ այս տարիների ընթացքում բազմակողմ հարթակներում, ինչպիսիք են Իսլամական Կոնֆերանս կազմակերպությունը, Չմիացած երկրների շարժումը, ՄԱԿ-ը, Բաքվին հիմնականում հաջողվել է ապահովել իսլամական պետությունների աջակցությունը Արցախյան հարցում:

Երկկողմ հարթությունում իրավիճակն այլ է: Եթե Ադրբեջանին, Թուրքիայի դիվանագիտական աջակցությամբ, հաջողվեց խոչընդոտել տարածաշրջանային ամենակարևոր երկրներից մեկի՝ Սաուդյան Արաբիայի հետ դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատումը, ապա մյուս արաբական երկրների հետ Հայաստանի հարաբերությունները զարգացում ապրեցին: Այսուհանդերձ, Արցախի հարցում նրանք թեն համաձայնվելով այն հիմնադրույթի հետ, որ Արցախյան հակամարտությունը չունի կրոնական հենք, այնուամենայնիվ ձեռնպահ էին մնում և այսօր էլ շարունակում են պահպանել հիմնականում

¹ Մասնավորապես 2014 թ. հետո՝ Արդել ֆաթահ Ալ-Սիսիի իշխանության գալուց հետո:

դրական չեզոքություն, բացառությամբ բազմակողմ հարթակներում: Այլ խնդիր է հայ-թուրքական հարաբերություններում Եգիպտոսի, ՍԱ, ԱՄԷ կամ Իսրայելի մոտեցումներն ու դիրքորոշումը: Եվ այստեղ է, որ նրանք հստակ տարանջատում են մտցնում Թուրքիայի և Ադրբեջանի միջև:

Ամփոփելով վերոհիշյալը, կարող ենք արձանագրել, որ թեև Արցախի հիմնախնդրի լուծման ուղղությամբ ակնկալիքները արաբական աշխարհից սահմանափակ են, այնուամենայնիվ, հաշվի առնելով Թուրքիայի դերի մեծացումը տարածաշրջանում և, հատկապես Իրանի վճռական կեցվածքը Հարավային Կովկասում աշխարհաքաղաքական սրվող պայքարի պայմաններում, հնարավորություն են ընձեռում հայկական կողմին՝ արաբական երկրները առավել ակտիվ ներգրավելու Հայաստանում և Արցախում՝ որպես հավասարակշռող և կայունացնող ուժ՝ թուրք-ադրբեջանական տանդեմի և Իրանի միջև:

Գլոբալ և տարածաշրջանային վերաձևումներն ու դաշինքների վերանայման նոր իրողությունները, անկասկած, որոշ հեռանկարներ են բացում մեզ համար, պայմանով, եթե մենք կարողանանք հմտորեն օգտագործել տարածաշրջանում խաղացողների միջև առկա բազմաբնույթ հակասությունները, գտնել համատեղ ընդհանուր շահերը՝ վարելով նուրբ ոսկերչական դիվանագիտություն:

Ի՞նչ կարող է և պետք է անի հայկական կողմն այս պայմաններում Արցախի հիմնախնդրի ուղղությամբ իր տարածաշրջանային քաղաքականության, մասնավորապես Արաբական աշխարհի հետ:

- Առաջնային և անհետաձգելի խնդիր է ներկայացնում Սաուդյան Արաբիայի հետ դիվանագիտական հարաբերութ-

յունների հաստատումը: Մենք չենք կարող կոտրել Արցախի հարցում իսլամական համերաշխության գործոնը առանց Սաուդյան Արաբիայի հետ խորքային գործնական հարաբերությունների հաստատման, հաշվի առնելով իսլամական և արաբական աշխարհում այդ երկրի ազդեցությունն ու կշիռը: Ես անձամբ եմ մասնակցել անցյալ տարի ՀՀ նախագահ Արմեն Սարգսյանի Սաուդյան Արաբիա կատարած պատմական այցի կազմակերպմանն ու տեղի ունեցած բոլոր հանդիպումներին, այդ թվում թագաժառանգ Մուհամմեդ Բին Սալմանի հետ, և կարող եմ ասել, որ հայկական պատվիրակությանը ցուցաբերած բարձր ընդունելությունը, սաուդական կողմից հնչեցրած ուղերձները վկայում էին Հայաստանի հետ հարաբերությունները զարգացնելու նրանց լուրջ տրամադրվածության մասին: Անհասկանալի է միայն, թե ինչու՞ են հապաղում Հայաստանի իշխանությունները, մասնավորապես ԱԳՆ-ն:

Ադրբեջանի դեկավարը 2022 թ. նոյեմբերի 8-ին Շուշիում հայտարարեց, որ «մզկիթներ ոչնչացնող Հայաստանը չի կարող ընկերություն անել մուսուլմանական երկրների հետ: Հայաստանը ագրեսիվ քաղաքականություն է վարում ոչ միայն մեր դեմ այլ՝ ողջ իսլամական աշխարհի դեմ»: Ակնհայտ է, որ այս հայտարարության հասցեատերը հիմնականում Իրանն է, սակայն այն նաև ուղղված էր արաբական աշխարհին ու հատկապես Սաուդյան Արաբիային: Բաքուն քաջ գիտակցում է այն վտանգը, որը կարող է ներկայացնել Հայաստանի մերձեցումը այդ երկրի հետ: Գաղտնիք չէ, որ Ադրբեջանը ջանք չի խնայում տապալելու Սաուդյան Արաբիայի հետ ՀՀ դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատման գործընթացը՝ վերջին մեկ տարվա ընթացքում կազմակերպելով շուրջ երեք բարձրաստի-

Ճան այցելություններ նախագահի և ԱԳ նախարարների մակարդակով: Եվ վերջապես, այսօր շատ քչերն են հիշում, որ Արցախյան վերջին պատերազմի ամենաթեժ ժամանակահատվածում Սաուդյան Արաբիան արգելանք դրեց թուրքական ապրանքների ներմուծման վրա այն ժամանակ, երբ լուռ էր այսպես կոչված միջազգային հանրությունը:

-Արցախում հայկական մշակութային ժառանգության պաշտպանության և վերականգնման ծրագրերի իրականացման, քաղաքակրթական և կրոնական երկյխոսության առաջնման ուղղությամբ Ծոցի երկրները ներգրավելու համար առկա են իրական հնարավորություններ: Վերոհիշյալի համար կա բացառիկ պատմական փորձ, որը չունի մեր հարևաններից և ոչ մեկը: Բավական է հիշել Մուհամեդ Մարգարեի հրովարտակպայմանագիրը Երուսաղեմում հայկական ներկայության վերաբերյալ, Եգիպտոսի պետականության կայացման գործում հայերի հսկայական ներդրումը կամ էլ Հայոց ցեղասպանության ընթացքում արաբական վերնախավերի վերաբերմունքը:

Հորդանանի թագավոր Աբդալլահ Երկրորդը Հաշիմյանների նշանավոր տոհմից է, իսլամի հիմնադիր Մուհամեդ մարգարեի 41-րդ սերնդից, իսկ նրա ապուլապալը՝ Հուսեյն իբն Ալին, որը Մեքքայի շերիֆն էր, իսկ 1917 թ.-ից Հիջազի թագավորը, հատուկ հրովարտակով խստորեն դատապարտեց հայերի կոտորածները և արաբ բնակչությանը, բոլոր մուսուլմաններին կոչ արեց պաշտպանել ու պատսպարել հայերին: 1917թ. իր որդիներին ուղղված հորդորում Հուսեյն իբն Ալին ասել է. «Ըստ ամենայնի աջակցե՛ք հայ գաղթականներին, պաշտպանե՛ք նրանց այնպես, ինչպես կպաշտպանեիք ձեր անձը, ձեր երեխաներին, ձեր ունեցվածքը»:

2021թ. ՀՀ նախագահ Ա. Սարգսյանի Հորդանան այցի ժամանակ Հորդանանի թագավորն առաջարկեց իր օգնությունը և նվիրատվությունը Դադիվանքին որպես ոչ միայն հայ, այլև համաշխարհային հոգևոր ժառանգության նշանակալի կոթողի:

Հաշվի առնելով այս ամենը կարելի է քննարկել Արցախում հայ-արաբական հոգևոր-մշակութային կենտրոն ստեղծելու գաղափարը ԱՄԷ կամ Սաուդյան Արաբիայի ներգրավմամբ ու աջակցությամբ, ուր կարող են տարբեր միջոցառումներ իրականացվել՝ նվիրված Իսլամի և Քրիստոնեության պատմությանը, հայ-արաբական պատմամշակութային առնչություններին (զիտաժողովներ, համաժողովներ, ցուցահանդեսներ, համերգներ և այլն): Կարելի է առաջարկել, որ ստեղծվելիք կենտրոնը կրի ներդրում կատարած երկրի ղեկավարի անունը: Հիշեցնեմ, որ Հադարձնի վանքի վերականգնման ողջ ֆինանսավորումը 15 տարի առաջ իր վրա վերցրեց ԱՄԷ Շարժայի էմիրը: Հայ-արաբական բացառիկ պատմական հարուստ փորձն ու հայ-արաբական բարեկամության բազում էջերը պետք է օգտագործել հմտորեն և թիրախավորված: Արաբական աշխարհի նման ներգրավումը Արցախում հոգս կցնդեցնի ադրբեջանական բոլոր փորձերը՝ կրոնական գործոնը շահարկելու և կկասեցնի հայկական մշակութային ժառանգության ոչնչացումը:

-Մենք պետք է բարձրացնենք Արցախյան հիմնախնդրի և Հայոց ցեղասպանության հարցի վերաբերյալ արաբական երկրներում հանրային իրազեկվածության մակարդակը: Եթե Թուրքիայի նկատմամբ առկա է տարածաշրջանային գերակայության համար մղվող պայքարի հանգամանքը, որը մենք կա-

րող ենք օգտագործել, ապա Ադրբեջանի դեպքում՝ դա չի գործում: Սակայն հետևողական քարոզչական ու դիվանագիտական աշխատանքի շնորհիվ՝ Արցախյան հարցը ներկայացնելով որպես Հայոց ցեղասպանության շարունակություն և անբաժանելի մաս, շեշտելով Թուրքիայի դերակատարությունը և անվերապահ աջակցությունը Ադրբեջանին վերջին պատերազմում, մենք պետք է փորձենք փոխել Արցախի հարցում արաբական երկրների ադրբեջանամետ դիրքորոշումը՝ Բաքուն և Անկարան մեկ միասնական օրգանիզմ ներկայացնելով՝ տարածաշրջանում սրվող աշխարհաքաղաքական պայքարի տրամաբանության մեջ և դրա բացասական հետևանքները նաև արաբական աշխարհի համար:

-Անհրաժեշտ է Ռազմատեխնիկական և անվտանգային ոլորտներում համագործակցություն հաստատել Եգիպտոսի, ԱՄԷ-ի, Սաուդյան Արաբիայի, Իրաքի, Հորդանանի հետ: Առանց համապատասխան տեղեկատվության դժվար կլինի ապահովել ճշգրիտ հաշվարկված տարածաշրջանային քաղաքականության իրականացում և Արցախի նկատմամբ վտանգների ու սպառնալիքների կանխարգելում և չեզոքացում, հատկապես հաշվի առնելով վերջին պատերազմի փորձը սիրիական վարձկանների հետ կապված:

-Արաբական Պետությունների Լիգայի հետ անմիջական կապերի ակտիվացումը հաջորդ խնդիրն է: Հայաստանը միակ երկիրն է տարածաշրջանում, որ ներկայացված է Արաբական պետությունների Լիգայում՝ Կահիրեում ՀՀ դեսպանի մակարդակով: Սա տալիս է մեզ հավելյալ հնարավորություններ օգտագործելու այդ միակ միասնական արաբական հարթակը՝ Արցախյան հարցի նկատմամբ առավել նպաստավոր մթնոլորտ ու

մոտեցումներ ձևավորել:¹

-Դիվանագիտական հետևողական աշխատանքի շնորհիվ հնարավոր է Ծոցի արաբական երկրները ներգրավել համատեղ տնտեսական նախագծերում Հայաստանում և միջնորդավորված ու անուղղակիորեն նաև Արցախում, օրինակ սննդի անվտանգության ապահովման, այլընտրանքային էներգետիկայի կամ նոր տեխնոլոգիաների՝ կենսատեխնոլոգիաներ, արհեստական բանականություն և այլ ոլորտներում: Գիտական միտքն ու նորարարական գաղափարները այսօր առավել մեծ արժեք ունեն, քան նավթն ու գազը: Հենց դա գիտակցելով է, որ ԱՄԷ, Սաուդյան Արաբիան, Քաթարը և այլ երկրներ հանդես են գալիս ապագային միտված տարբեր նախաձեռնություններով, փորձելով գտնել այն ճանապարհը, որը կարող է ապահովել իրենց պետությունների տեխնոլոգիական զարգացումը, հատկապես 2030թ. հետո երբ, Հոմի ակումբի զեկույցի համաձայն, նավթի ու գազի համաշխարհային պահանջարկի կտրուկ անկում կարձանագրվի²: Ահա այստեղ է, որ Հայկական միտքն ու նորարարական գաղափարները կարող են Ծոցի երկրների ֆինանսավորմամբ հսկայական ներուժ կուտակել:

-Կարևոր ենք համարում արաբական երկրներում հայագիտական նոր կենտրոնների և համալսարանական ամբոնների ստեղծումը: Մենք պետք է նպատակասլաց օգտագործենք և ամենայն աջակցություն ցուցաբերենք առկա կենտրոնների աշխատանքներին: Սա հատկապես արդիական է այսօր՝ Մերձավոր Արևելքում հայկական համայնքների քայքայման ու թու-

¹ Կարապետյան Ռ., ՀՀ-Արաբական Պետությունների Լիգա համագործակցության պատմությունից, «Լրաբեր Հասարակական գիտությունների», ՀՀ ԳԱԱ, 2(653) մայիս-օգոստոս, Երևան, 2018, էջ.78-83:

²<https://politcom.org.ua/rimskij-klub-jubilejnyj-doklad-verdik>

լացման պայմաններում: Օրինակ, Մերձավոր Արևելքում ամենամեծ Կահիրեի համալսարանում 2007թ. գործող Հայագիտական կենտրոնում առաջին արաբերեն հրատարակված գիրքը նվիրված էր Արցախյան հիմնախնդրի պատմական ու իրավական ասպեկտներին:¹ Այդ աշխատանքները պետք է ընդլայնել և իրականացնել ծրագրված աշխատանք:

-Եվ վերջապես, նպատակահարմար ենք գտնում արաբական երկրներում Հայկական Համայնքային կառուցների հետ համատեղ նախաձեռնել Հայկական մշակութային տների հիմնադրումը, օգտագործելով միջազգային փորձն այդ ուղղությամբ: Հայկական մշակութային կենտրոնները կարող են վերածվել Հայաստանի և Արցախի հզոր քարոզչական կենտրոնների և միասնական գործունեության բացառիկ հարթակ դառնալ Հայաստանի, Արցախի և Սփյուռքի համար:

Ամփոփելով հարկ է նշել, որ արաբական աշխարհի հետ սերտ համագործակցության հաստատումը կարող է ապահովել քաղաքական և տնտեսական լուրջ դիվիդենտներ, որն, անկասկած, կնպաստի Հայաստանի տարածաշրջանային քաղաքականությանը, այդ թվում Արցախյան հիմնախնդրի լուծման գործում հայկական դիվանագիտության խուսավարման և ճկունության աստիճանի բարձրացմանը, Հայաստանի ու Արցախի տնտեսական հզորացմանն ու, ինչը չափազանց կարևոր է՝ թուրքական էքսպանսիայի դիմակայմանը և թուրք-ադրբեջական տանդեմի հավասարակշռմանը Հարավային Կովկասում: Արաբական աշխարհը ոչ միայն Մեծ Մերձավոր Արևելքի

¹ Կարապետյան Ռ., Արաբական երկրների նոր և նորագույն պատմություն, Բուհական դասագիրք, Հավելված 3, «Կահիրեի համալսարանում Հայագիտական կենտրոնի հիմնադրման պատմությունը», Երևան, 2019:

կարևոր բևեռներից է, այլ մեր բնական դաշնակիցը, որը կարող է նպաստել Հայաստանի քաղաքական ու դիվանագիտական վերադարձին սեփական տարածաշրջան, ուր իր բնօրրանում՝ Հայկական բարձրավանդակում, հազարամյակներով ապրել ու արարել է հայ ժողովուրդը:

РУБЕН КАРАПЕТЯН

Профессор кафедры международных отношений
и мировой политики Института Права
и Политики Российско-Армянского университета,
доктор исторических наук, Чрезвычайный и
Полномочный посол РА.
karapetianr@gmail.com

**АРЦАХСКАЯ ПРОБЛЕМА И БОЛЬШОЙ БЛИЖНИЙ
ВОСТОК В КОНТЕКСТЕ СОВРЕМЕННЫХ
ГЕОПОЛИТИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ НА ЮЖНОМ КАВКАЗЕ.**

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: Арцах, проблема, Ближний Восток, Кавказ, Турция, государственность, Армения, международные отношения, Иран, Азербайджан.

В статье дается анализ новых геополитических реалий и изменившегося баланса сил на Южном Кавказе после 44-дневной войны 2020 года в Арцахе.

Профессор Рубен Карапетян подробно останавливается на сферах, в которых в Арцахе могло бы осуществляться успешное сотрудничество с арабскими странами. Такое вовлечение арабского мира, по мнению автора, сведет на нет попытку Азербайджана манипулировать религиозным фактором и

продолжать уничтожение армянского культурного наследия в Арцахе.

Автор резюмирует, что Арабский мир - стратегически важный полюс Большого Ближнего Востока и естественный союзник Армении. Исключительно богатые страницы армяно-арабской исторической дружбы следует использовать умело и целенаправленно. Установление тесного сотрудничества с арабским миром может дать серьезные политические и экономические дивиденды, что, несомненно, будет способствовать региональной политике Армении, в том числе повышению гибкости армянской дипломатии в процессе урегулирования арцахского конфликта, экономическому усилению Армении и Арцаха, и, что немаловажно, успешному противостоянию турецко-азербайджанской экспансии на Южном Кавказе.

RUBEN KARAPETYAN

Professor of the Chair for International Relations
and World Politics, Institute of Law and Politics,
Russian-Armenian University, Doctor of
Historical Sciences, Ambassador
karapetianr@gmail.com

ARTSAKH PROBLEM AND THE GREATER MIDDLE EAST IN THE CONTEXT OF A NEW GEOPOLITICAL DEVELOPMENTS IN THE SOUTH CAUCASUS

SUMMARY

Key words: Artsakh, problem, Middle East, Caucasus, Turkey, statehood, Armenia, international, relations, Iran, Azerbaijan.

The article provides an analysis of the new geopolitical realities and the changed balance of power in the South Caucasus after the

44-day war in Artsakh in 2020.

Prof. Ruben Karapetyan argues that the Arab world is a strategically important pole of the Greater Middle East, and Arab countries are natural allies of Armenia. According to him, the exceptionally rich pages of Armenian-Arab historical friendship should be used skillfully and targeted. The author presents in details the areas where successful cooperation with the Arab countries could be carried out in Artsakh. Such an involvement of the Arab world will certainly nullify the Azerbaijani attempts to manipulate the religious factor and to continue the destruction of the Armenian cultural heritage in Artsakh.

The author summarizes the article by stating that the establishment of close cooperation with the Arab world can give serious political and economic dividends, which will undoubtedly contribute to the regional policy of Armenia, including increasing the flexibility of Armenian diplomacy in resolving the Artsakh conflict, the economic strengthening of Armenia and Artsakh, and, most importantly, the successful resistance to the Turkish-Azerbaijani expansion in the South Caucasus.

ՎԱՀՐԱՄ ԲԱԼԱՅԱՆ
ԱՀ ԱԺ արտաքին հարաբերությունների
մշտական հանձնաժողովի նախագահ,
պ.գ.դ., պրոֆեսոր
vahrambalayan@mail.ru

ԱՀ ԽՈՐՀՐԴԱՐԱՆԻ ԳՈՐԾԱՌՈՒՅԹՆԵՐԸ ԱՐՑԱԽՅԱՆ
ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԻ ԿԱՐԳԱՎՈՐՄԱՆ ԱՍՊԱՐԵԶՈՒՄ

Բանալի բառեր. Խորհրդարան, Արցախի հանրապետություն, ազգային ժողով, գերագույն, օրենք, քաղաքականություն, միջազգային, Լեռնային Ղարաբաղ, հիմնախնդիր, պատգամավոր:

Արցախի Հանրապետության խորհրդարանը, օրենքներով և Սահմանադրությամբ իրեն վերապահված իրավունքի շրջանակներում, կազմավորման պահից սկսած առ այսօր նշանակալի աշխատանք է կատարել արցախյան հիմնախնդրի կարգավորման ասպարեզում:

Դեռևս 1991 թ. դեկտեմբերի 11-ին ԼՂՀ ժողովրդական պատգամավորների խորհուրդը դիմում հղեց Բելառուսի ԳԽ-ի նախագահ Շուշկևիչին, Ռուսաստանի նախագահ Ելցինին և Ուկրաինայի նախագահ Կրավչուկին: Նրանում մասնատվորապես ասված էր. «Արտահայտելով Լեռնային Ղրաբաղի ժողովրդի կամքը, մենք ձեզ ենք դիմում՝ իբրև անկախ պետությունների նոր ընկերակցության նախաձեռնողներին և հիմնադիրներին: Մեր ժողովուրդը լիովին պաշտպանում է նախկին ԽՍՀ Միությունը և հանրապետություններից յուրաքանչյուրին համակած

երկարատև քաղաքական ու տնտեսական ճգնաժամից դուրս գալու ձեր սահմանած ուղին: Մենք համամիտ ենք նոր համագործակցության կազմավորման հիմքում ընկած գաղափարներին, որտեղ բացառվում է ամբողջատիրության և մեկ ազգի նկատմամբ մյուսի թելադրանքի քաղաքականությունը: Լեոնային Ղարաբաղի ժողովուրդը, որն առաջիններից մեկը պարզեց ժողովրդավարության պայքարի դրոշը, ահա արդեն չորս տարի չափազանց ծանր պայմաններում ձգտում է հասնել ինքնորոշման, իր հետագա ճակատագրի ինքնորոշման և ազատ տնօրինման: Դեկտեմբերի 10-ին անցկացված հանրաքվեի ժամանակ Լեոնային Ղարաբաղի բնակչության գերակշիռ մեծամասնությունն արտահայտեց իր կամքը՝ պաշտպանելով ավելի վաղ հռչակված անկախ Լեոնային Ղարաբաղի հանրապետությունը, որն ինքնորոշմամբ է ընտրում մյուս պետությունների և դրանց ընկերակցությունների հետ համագործակցելու ձևը: Լեոնային Ղարաբաղի հանրապետության համար այդ հարցի միակ ընդունելի լուծումը ձեր ղեկավարած պետությունների համագործակցության կազմի մեջ մտնելն է՝ որպես դրա իրավահավասար անդամ: Խնդրում ենք ձեզ անհապաղ քննության առնել համագործակցությանը Լեոնային Ղարաբաղի Հանրապետության անդամակցելու հարցը»:¹

ԼՂՀ առաջին գումարման Գերագույն Խորհրդի առաջին նստաշրջանում՝ 1992 թ. հունվարի 6-ին, ընդունվել է «Հռչակագիր պետական անկախության մասին»՝ օրենսդրորեն ամրագրելով Անկախության հանրաքվեի արդյունքները: ԼՂՀ առաջին գումարման Գերագույն խորհրդի առաջին նստաշրջանը նաև

¹ Ուլուբաբյան Բ., Արցախյան գոյապայքարի տարեգրություն, Երևան, 1997, էջ 286:

ընդունել և կիրարկության է դրել մի շարք կարևոր փաստաթղթեր, դիմումներ հղել ՄԱԿ-ի Գլխավոր քարտուղարին, ԱՊՀ անդամ պետություններին, աշխարհի երկրների ղեկավարներին, խորհրդարաններին ու կառավարություններին և միջազգային տարաբնույթ կազմակերպություններին:

ԼՂՀ առաջին գումարման 11 պատգամավորներ՝ Արթուր Մկրտչյանը, Վաղարշակ Առուշանյանը, Վազիֆ Գալստյանը, Ժորա Պողոսյանը, Բորիս Հակոբյանը, Նորայր Դանիելյանը, Բարմեն Գրիգորյանը, Սուրեն Ծատրյանը, Բորիս Բաբայանը, Շահեն Մեղրյանը, Վիգեն Գրիգորյանը գոհվել են Ադրբեջանի կողմից ԼՂՀ-ի դեմ սանձազերծված պատերազմի տարիներին:

1992թ. հունվարի 8-ին կազմավորվեցին ԼՂՀ Գերագույն Խորհրդի մշտական հանձնաժողովները, այդ թվում նաև արտաքին հարաբերությունների հանձնաժողովը:

Այնուհետև ձևավորվեց գործադիր իշխանությունը: Կառավարության կազմում չկար արտաքին գործերի նախարարի պաշտոնը: Գերագույն Խորհրդի նախագահությունը, հաշվի առնելով ԼՂՀ միջազգայնորեն ճանաչելի դարձնելու գործընթացի մեկնարկի կարևորությունը, նպատակահարմար գտավ այդ պարտականությունները դնել Գերագույն Խորհրդի նախագահի վրա: Ստեղծվեցին նաև համապատասխան կառույցներ:¹

ԼՂՀ Գերագույն Խորհրդի նախագահությունը 1992 թ. փետրվարի 29-ին որոշեց, մինչև համապատասխան դիվանագիտական մարմինների ստեղծումը, առանձին երկրներում և միջազգային կազմակերպություններում հանրապետության շահերը պաշտպանելու և համապատասխան կապեր ունենալու հա-

¹ Բալայան Վ., Դրվագներ արցախահայության ազատագրական պայքարի և պետականակերտման պատմության, Ստեփանակերտ, 2012, էջ 305:

մար նշանակել ԼՂՀ լիազոր ներկայացուցիչներ: Հաշվի առնելով հանրապետության ռազմաքաղաքական ծանր վիճակը, հարցերին արագ լուծումներ տալու և դրսում ներկայացնելու համար Գերագույն Խորհրդի նախագահին իրավունք վերապահվեց բացառիկ դեպքերում լիազորելու առանձին անձանց:¹

30 տարիների ընթացքում Արցախի Հանրապետությունը ներկայացուցչություններ է բացել ՀՀ-ում, ՌԴ-ում, Ֆրանսիայում, Ավստրալիայում, Վիեննայում, Ստրասբուրգում, Բրյուսելում, Ժնևում, Գերմանիայում, Հունաստանում, Կիպրոսում, ԱՄՆ-ում, Մերձավոր Արևելքում՝ կենտրոն ունենալով Բեյրութը:

Մինչև 1993 թ. ԼՂՀ արտաքին գործերի նախարարության ստեղծումը, հանրապետության արտաքին քաղաքական գործառույթները իրականացվում էր Արցախի Հանրապետության Գերագույն Խորհրդի կողմից:

Ղարաբաղյան առաջին պատերազմի ավարտը ազդարարող Բիշքեկյան արձանագրությունն իր ստորագրությամբ վավերացրել է ԼՂՀ Գերագույն Խորհրդի նախագահի պաշտոնակատար Կարեն Բաբուրյանը:

Արցախի Հանրապետությունը միջազգայնորեն ճանաչելի դարձնելու գործիքակազմում կարևոր տեղ ունեն միջխորհրդարանական կապերը: Մինչև ՀՀ-ում 2018 թ. կատարված իշխանափոխությունը, հայկական երկու հանրապետությունների Ազգային ժողովները արդյունավետ համագործակցություն էին իրականացնում: Երկու հայկական հանրապետությունների խորհրդարանների միջև ինստիտուցիոնալ կապեր ստեղծելու նպատակով կնքվել են մի շարք համաձայնագրեր: Դեռևս 1994 թ. մարտի 29-ին Լեռնային Ղարաբաղի Հան-

¹ ԱՀ պետարխիվ, ֆ. 254, ց. 1, պ. մ. 1, կ. 1, թ. 47-48:

րապետության Գերագույն Խորհրդի նախագահությունը ընդունել է որոշում՝ ԼՂՀ և ՀՀ Գերագույն խորհուրդների և նրանց մշտական հանձնաժողովների համագործակցության մասին: 1996 թ. մարտի 1-ին ստորագրվել է ԼՂՀ-ՀՀ միջխորհրդարանական համագործակցության առաջին, 1998 թ. մայիսի 15-ին՝ երկրորդ համաձայնագիրը:

2009 թվականից սկսած ԼՂՀ և ՀՀ միջխորհրդարանական համագործակցությունը, կազմակերպական առումով, իրականացվում էր տարբեր ձևաչափերով ու մակարդակներով, ինչն առավել քան գործուն և արդյունավետ էր դարձնում փոխգործակցությունը:

Երկու հայկական հանրապետությունների համագործակցությունը իրականացվել է խորհրդարաններում գործող միջխորհրդարանական հանձնաժողովների, մշտական հանձնաժողովների համատեղ նիստերի միջոցով:

Քննարկվող հարցերին գործնական լուծումներ ապահովելու նպատակով վերոհիշյալ նիստերին հրավիրվում էին նաև գործադիր իշխանության ներկայացուցիչները: Երկուստեք հետաքրքրող հարցերը քննարկվում էին Ազգային ժողովների նախագահների ու նրանց տեղակալների, հանձնաժողովների նախագահների ու տեղակալների, պատգամավորների աշխատանքային հանդիպումների և այլ միջոցներով:

Ղարաբաղյան երրորդ պատերազմից հետո ՀՀ և ԱՀ խորհրդարանների միջև գոյություն ունեցած ինստիտուցիոնալ կապերը խզվել են և արցախյան հիմնահարցի կարգավորման այդ գործիքակազմը, ըստ էության, դադարել է գործել:

2013 թ. փետրվարի 26-ին Լիտվայի հանրապետության Սեյմանում ստեղծվեց Լեռնային Ղարաբաղի հետ բարեկամության

խումբ: 2017 թ. հուլիսի 5-ին խումբն ընդլայնվեց և վերափոխվեց Լիտվա-Արցախ բարեկամական շրջանակի, որին միացան Լիտվայի խորհրդարանի պատգամավորներ, քաղաքական և հասարակական գործիչներ:

2013 թ. մարտի 19-ին Ֆրանսիայում ձևավորվեց Արցախի հետ բարեկամության խումբ, որում ընդգրկված են քաղաքական գործիչներ, խորհրդարանի պատգամավորներ և սենատորներ: Շուտով խումբը վերաճեց և դարձավ Ֆրանսիա-Արցախ բարեկամական շրջանակ: Երկու խորհրդարանների միջև կապերի սերտացման շնորհիվ Ստեփանակերտում կառուցվեց և 2021 թվականին բացվեց Ֆրանկոֆոնիայի կենտրոն: Այդ կապերը գործնական հունի վրա դնելու նպատակով Ֆրանսիայի Սենատը 2021 թ. դեկտեմբերի 15-ին հավանություն է տվել Արցախի մասին տեղեկատվություն ստանալու համար միջազգային խմբի ստեղծմանը:

2014 թ. հոկտեմբերի 15-ին Եվրոխորհրդարանում ԱՀ անկախության 23-ամյակին նվիրված հանդիսավոր միջոցառման ընթացքում հայտարարվեց Արցախի հետ բարեկամության խմբի ստեղծման գործընթացի մեկնարկի մասին:

2017 թ. հոկտեմբերի 18-ին Բելգիայի Ֆլամանդական խորհրդարանում հայտարարվեց Արցախի հետ Բելգիայի ֆլամանդացի պատգամավորների բարեկամության խումբ ստեղծելու մասին:

2017 թ. հոկտեմբերի 20-ին Բելգիայի Վալոնական խորհրդարանում հայտարարվեց Արցախի հետ Բելգիայի ֆրանսախոս պատգամավորների հասարակական և գիտական գործիչների բարեկամության շրջանակ ստեղծելու մասին:

2019 թ. մարտի 19-ին Կանադայի համայնքների պալատում

ստեղծվեց «Արցախի ժողովրդի խորհրդարանական բարեկամներ» խումբը:

2019 թ. օգոստոսի 1-ին հայտարարվեց Ավստրալիայում Արցախի հետ բարեկամության շրջանակ ստեղծելու մասին: Շրջանակին անդամակցել են Դաշնային խորհրդարանի պատգամավորներ, սենատորներ, նախարարներ, ինչպես նաև Նոր Հարավային Ուելս նահանգի վարչապետը, նահանգային խորհրդարանի վերին և ստորին պալատի խոսնակները, գիտնականներ, հոգևորականներ, մշակույթի գործիչներ:

2020 թ. մարտի 6-ին հայտարարվեց «Արցախ-Կիպրոս» բարեկամության շրջանակ ձևավորվելու մասին:¹

Վերոնշյալ որոշումներին զուգահեռ ԱՀ խորհրդարանում նույնպես ստեղծվել են համապատասխան խմբեր:

Որոշակի աշխատանքներ են տարվում վերոհիշյալ աշխարհագրությունը ընդլայնելու ուղղությամբ, մասնավորապես խոսքը վերաբերում է Լիբանանի, Սիրիայի, Ռուսաստանի Դաշնության, Մեքսիկայի, Իրանի, Իսպանիայի խորհրդարաններին:

Վերոհիշյալ կապերը թույլ են տվել ինչ-որ չափով զսպելու Ադրբեջանի ագրեսիվ նկրտումները, տարբեր երկրների քաղաքների, շրջանների, նահանգների կողմից Արցախի Հանրապետությունը ճանաչելու գործընթացում բարենպաստ պայմաններ ստեղծելուն, տնտեսական, մշակութային, հումանիտար բնույթի ծրագրեր իրագործելուն: Նմանօրինակ կապերը նպաստել են նաև միջազգային կառույցներում Հայաստանի

¹ Տես՝ ԱՀ ԱԺ ընթացիկ արխիվ, Արցախյան հիմնախնդիրը և Արցախի Հանրապետության արտաքին քաղաքականությունը, փաստեր ու խորհուրդներ առանցքային գաղափարների և բանալի հասկացությունների վերաբերյալ, Ստեփանակերտ-Երևան, 2022, էջ 88-89:

Հանրապետության համար շահավետ որոշումների կայացմանը:

Ղարաբաղյան երրորդ պատերազմի ընթացքում 23 պետությունների (ԱՄՆ, Կանադա, Ֆրանսիա, Բելգիա, Գերմանիա, Ավստրալիա, Հունաստան, Կիպրոս, Արգենտինա, Ուրուգվայ, Իսպանիա, Կատալոնիա, Բասկերի երկիր, Իտալիա, Մեծ Բրիտանիա, Շվեյցարիա, Ավստրիա, Լյուքսեմբուրգ, Նիդերլանդներ, Մոլդովա, Աբխազիա, Հարավային Օսիա, Մերձդնեստրյան Մոլդովական Հանրապետություն) պետական կառույցներ, օրենսդիր մարմիններ, նահանգներ ու քաղաքներ Արցախի անկախությունը ճանաչող և Արցախի ժողովրդի ինքնորոշման իրավունքը սատարող, ինչպես նաև Ադրբեյջանի ագրեսիան դատապարտող 151 բանաձևեր են ընդունել:¹

Բարեկամական շրջանակների, խմբերի, խորհրդարանական դիվանագիտության ասպարեզում ձեռնարկված քայլերի շնորհիվ մի քանի տասնյակ երկրներից Արցախի Հանրապետություն են ժամանել պետական, քաղաքական, հասարակական, մշակութային գործիչներ, գիտնականներ, լրագրողներ: Այդ աշխարհագրությունը բավականին ընդգրկուն է և տպավորիչ: ՌԴ, ԱՄՆ, Ֆրանսիա, Գերմանիա, Բելգիա, Հոլանդիա, Իրան, Ֆինլանդիա, Ռումինիա, Հունաստան, Ավստրիա, Հնդկաստան, Մեքսիկա, Ուրուգվայ, Արգենտինա, Տանզանիա, Էլ Սալվադոր, Պորտուգալիա, Լեհաստան: Այս երկրանունները կարելի է երկար շարունակել: Միայն 2019 թ և 2020 թ. 4 ամիսների ընթացքին Արցախի Հանրապետություն են այցելել 77 պատվիրա-

¹ Արցախյան հիմնախնդիրը և Արցախի Հանրապետության արտաքին քաղաքականությունը, փաստեր ու խորհուրդներ առանցքային գաղափարների և բանալի հասկացությունների վերաբերյալ, էջ 90:

կություններ և 149 օտարերկրյա լրագրողներ՝ շուրջ 50 լրատվամիջոցներից։¹

Արցախի Հանրապետություն ժամանած խորհրդարանականների հետ հիմնականում քննարկվել են հետևյալ հարցերը.

ա) Արցախյան հիմնահարցի կարգավորում: Արցախահայության ինքնորոշման իրավունքի ճանաչում.

բ) Ադրբեջանի ագրեսիվ նկրտումները զսպելու գործիքակազմի ստեղծում և կիրարկում.

գ) Տարբեր երկրներում, մասնավորապես ԵՄ-ի տարածքում Ադրբեջանի հակահայ լոբբիստական գործունեության դիմակայում.

դ) ՀՀ-ը քաղաքական, տնտեսական օժանդակություն.

ե) Արցախի բարեկամական շրջանակի ընդլայնում.

զ) ԵՄ-ում տեղեկատվական կենտրոնի ստեղծում.

է) Արցախից երիտասարդ մասնագետների Եվրախորհրդարանում վերապատրաստում.

ը) Լյուվենի համալսարանի հետ կապերի ամրապնդում.

թ) Արցախի ՀԿ-ների հետ համատեղ աշխատանքի հարթակի ստեղծում.

ժ) Բարեկամական խմբերով համատեղ կրթամշակութային միջոցառումների կազմակերպում.

ի) Արցախում տնտեսական ներդրումների ներգրավման համար հարթակների որոնում.

յ) Ընտրությունների, հանրաքվեների ժամանակ դիտորդական առաքելությունների ընդլայնում.

¹ ԱՀ նախագահի ելույթը 2020 թ. մայիսին կայացած ԱՀ ԱԺ նիստում, ԱՀ ԱԺ ընթացիկ արխիվ:

խ) 1915 թ. ցեղասպանության ճանաչում և դատապարտում:¹

Տարբեր երկրների խորհրդարաններում և միջազգային կառույցներում, մասնավորապես Եվրախորհրդարանում, ընդունելության են արժանացել Արցախի Հանրապետության ԱԺ նախագահը, փոխնախագահը, հանձնաժողովների նախագահներ, տեղակալներ, պատգամավորներ:

. Արցախի խորհրդարանը կայացրել է նաև բարեկամ ժողովուրդների և երկրների շահերը պաշտպանող որոշումներ: Մասնավորապես 2016թ. մայիսի 19-ին կայացվել է Օսմանյան կայսրությունում հույների հանդեպ իրականացված ցեղասպանությունը դատապարտելու մասին որոշում:²

Խորհրդարանական դիվանագիտության կամ ընդհանրապես Արցախի Հանրապետության արտաքին քաղաքականության շոշափելի հաջողություն կարելի է համարել տարբեր մակարդակներում Արցախի միջազգային ճանաչումը: Արցախի Հանրապետության անկախությունը 2001 թ. հուլիսի 4-ին ճանաչել է Մերձդնեստրի Մոլդովական Հանրապետությունը, 2006 թ. նոյեմբերի 17-ին՝ Աբխազիայի Հանրապետությունը և Հարավային Օսիայի Հանրապետությունը:

Արցախի անկախությունը ճանաչող կամ արցախահայության ինքնորոշման իրավունքը սատարող 101 բանաձևեր են ընդունել Ֆրանսիայի, ԱՄՆ-ի, Իտալիայի, Նիդեռլանդների, Ուրուգվայի, Կանադայի, Իսպանիայի, Շվեյցարիայի, Ավստրալիայի խորհրդարանները, նահանգներ, շրջաններ, քաղաքներ: Դրանք են՝ ԱՄՆ Ռոդ- Այլենդ (17 մայիսի, 2012 թ.), Մասաչուսեթս (6 օգոստոսի, 2012 թ.), Մեն (10 ապրիլի, 2013 թ.), Ջորջիա

¹ ԱՀ ԱԺ «Դաշնակցություն» խմբակցության ընթացիկ արխիվ:

² Նույն տեղում:

(3 մարտի, 2016 թ.), Հավայի (29 մարտի, 2016 թ.) նահանգների ներկայացուցիչների պալատները, Լուիզիանա (30 մայիսի, 2013 թ.), Միչիգան (28 սեպտեմբերի, 2017թ.), Կոլորադո (24 ապրիլի, 2019 թ.), Այդահո (24 ապրիլի, 2021 թ.) նահանգների Սենատները, Կալիֆորնիա նահանգի Ասամբլեան և Սենատը (8 մայիսի և 27 օգոստոսի, 2014 թ.), Նյու Ջերսի նահանգի Քլիֆ-սայդ փարք շրջանի խորհուրդը (14 նոյեմբերի, 2020 թ.), Նևադա նահանգի Քլարկի շրջանի կառավարությունը (17 նոյեմբերի, 2020 թ.), Նյու Ջերսի նահանգի Ռիչֆիլդի տարածաշրջանի կառավարությունը (25 նոյեմբերի, 2020 թ.), Կալիֆորնիայի Օրենջ շրջանը (8 դեկտեմբերի, 2020 թ.), Ֆրեզնո (23 ապրիլի, 2013 թ.), Լոս-Անջելես (10 սեպտեմբերի, 2013 թ.), Հայլենդ (5 նոյեմբերի, 2013 թ.), Հոնոլուլու (20 ապրիլի, 2016 թ.), Ֆորտ Լի, Ֆաուլեր, Գլենդեյլ, Արևմտյան Հոլիվուդ, Բըրբանքի քաղաքները, Ավստրալիայի Նոր Հարավային Ուելս նահանգի օրենսդիր խորհուրդը (25 հոկտեմբերի, 2012 թ.), Ֆրանսիայի Սենատը, Ազգային ժողովը (25 նոյեմբերի, 2021 թ.), 6 շրջան՝ Կորսիկա, Իլ-դը-Ֆրանս, Օվերն-Ռոն-Ալպ, Օկսիտանիա, Օ-դը ֆրանս, Պրովանս-Ալպ-Կոտ դ'Ազուր, 4 մետրոպոլիներ՝ Գրենոբլ, Էկս Մարսել, Նիցցա-Կոտ-դ'Ազուր, Մեծ Լիոն, 6 դեպարտամենտ՝ Օդը-Սեն, Բուշ-դյու-Ռոն, Իզեր, Օտ-Գարուն, Վալ-դը-Մարն և Ալպ-Մարիտիմ, 32 քաղաք՝ Փարիզ, Ալֆորվիլ, Լիմոնե, Վիեն, Դեսին-Շարպիո, Սենտ Էտիեն, Մոնպելիե, Սարսել, Կլամար, Իսի-լե-Մուլինո, Վալանս, Մարսել, Քաշան, Մարտիգ, Մետե, Շարվիյո-Շավանյո, Գարդան-Բիվե, Ժիեր, Էկսան-Պրովանս, Բուրգ-լե-Վալանս, Անիեր, Սեն-Շամոն, Բուկ-Բել-էր, Անտոնի, Լիլ, Կուրբրվուա, Նիցցա, Սիմիան Կոլոնգ, Մյոդոն-լա-Ֆորե, Պլան-դը-Կյուկ, Վիլյորբան և Սեպտեմ-լե-Վալոն, Իտալիայի՝ 1

շրջան (Լոմբարդիա), 15 քաղաքներ՝ Միլան, Պալերմո, Ազոլո, Չերկիարս դի Կալաբրիա, Կարբոնյանո, Պիզա, Չեզենայի, Ֆորլի, Բերչետո, Արկոյի, Վիարեջջոյի, ֆորտե դեյ Մարմի, Դրենա, Բլեջջո Սուպերիորե, Ռինյանո Ֆլամինիո, Ուրուզվայի 1 նահանգ՝ Պայսանդու, 1 քաղաք՝ Մոնտեվիդեո, Կանադայի 1 քաղաք (Լավալ), Իսպանիայի Բասկերի երկրի խորհրդարանը (12 սեպտեմբերի, 2014թ.), 4 քաղաք՝ Սանտա Պաու, Ամպոստա, Բերգա, Ալկիսիա, Մեծ Բրիտանիայի 1 քաղաք՝ Դերբի, Շվեյցարիայի 1 քաղաք (Ժնև):¹

Արցախի Հանրապետության ճանաչման, կայացման, ամրապնդման գործում ԱԺ-ը մշտապես կարևորել է սփյուռքի դերակատարությունը: ԼՂՀ կազմավորման առաջին իսկ օրվանից ԱԺ-ը սփյուռքի կառույցների, Անթիլիասի Մեծի տանն Կիլիկիո կաթողիկոսական աթոռի, մշակույթի գործիչների, առանձին անհատների հետ սերտ կապեր է ստեղծել: Հատկապես գործնական հարաբերություններ են ձևավորված Հայ դատի գրասենյակների հետ: Արցախի Հանրապետությունը միջազգայնորեն ճանաչելու, Ադրբեյջանի ճնշումներին դիմակայելու, Արցախի բարեկամների շրջանակը ընդլայնելու ասպարեզներում Հայ դատի գրասենյակների հետ խորհրդարանը ամենօրյա աշխատանք է կատարում: Հայ դատի գրասենյակների եռանդուն ջանքերի շնորհիվ անկախության տարիներին Արցախ են ժամանել մի քանի տասնյակ երկրների պետական, քաղաքական գործիչներ, բարերարներ, մշակույթի, գիտության ներկայացուցիչներ: Բարեկամական խմբերի ստեղծման, նրանց գործունեության ուղղորդման գործում Հայ դատի գրասենյակների դերը անուրանալի է:

¹ ԱՀ ԱԺ ընթացիկ արխիվ:

Չճանաչված լինելու պարագայում Արցախի Հանրապետության բարձրագույն ղեկավարության, պատգամավորների, կառավարության անդամների արտասահմանյան պաշտոնական ուղևորությունները Ադրբեջանի հակահայ քաղաքականության հետևանքով միշտ էլ խնդրահարույց են եղել: Այդ ամենի կարգավորման գործում Հայ դատի պատասխանատուների նախաձեռնությունները նույնպես արդյունավետ էին:

Սփյուռքի հետ ունեցած կապերի շնորհիվ Արցախի Հանրապետությունում մի քանի հարյուր միլիոն ամերիկյան դոլլարի ներդրումներ եմ կատարվել, կյանքի են կոչվել պաշտպանական, ամրաշինական, տնտեսական, սոցիալական, մշակութային բնույթի բազմաթիվ ծրագրեր: Միայն ՀՕՄ-ի միջոցով կառուցվել և բացվել է 12 մանկապարտեզ, հիմնվել են նոր բնակավայրեր, մասնավորապես Հադրութի շրջանում՝ Առաջամուղը, Քաշաթաղի շրջանում՝ Աղավնոն կամ Արիավանը, Մարտակերտի շրջանում՝ Նոր Կիլիկիան:

Սփյուռքի երիտասարդության շրջանում Արցախի դատին պահանջատեր դարձնելու և հայրենիքի հետ առավել սերտ կապեր ստեղծելու նպատակով Արցախի Հանրապետության խորհրդարանը կարևորում է տարբեր երկրներում ապրող հայ պատանիների, երիտասարդների շրջանում կատարվող աշխատանքը: Խորհրդարանում հաճախակի հյուրընկալվում են աշխարհի տարբեր ծայրերում ապրող պատանիներ, երիտասարդներ:

Խորհրդարանական դիվանագիտությունը, մասնավորապես միջխորհրդարանական կապերը նպաստել են նաև քույր քաղաքների ինստիտուտի ձևավորմանը: Բարեկամական հարաբերություններ են հաստատված Արցախի և ԱՄՆ-ի, Ֆրան-

սիայի, Բասկերի երկրի (Իսպանիա), Բրազիլիայի ու Լիբանանի քաղաքների և համայնքների միջև:

1998 թ. մինչև 2022 թ. հունիսը նմանօրինակ 25 համաձայնագրեր են ստորագրվել:¹

Միջազգային համագործակցության շրջանակների ընդլայնման, Արցախի մասին տեղեկացվածության բարձրացման նպատակով կազմակերպել են տարբեր բնույթի համաժողովներ:

ՃՅԴ Բյուրոյի Երիտասարդական գրասենյակի նախախաձեռնությամբ 2017 թ. սեպտեմբերի 29-30-ը Արցախ են այցելել 17 երկրներից Սոցիալիստ երիտասարդների միջազգային միության մի խումբ ներկայացուցիչներ, որոնց հետ ԱԺ-ում հանդիպում է կազմակերպել: 2019 թ. Ստեփանակերտում անց է կացվել «Համագործակցություն հանուն արդարության և խաղաղության» խորագրով Արցախի բարեկամների համաժողով, որին մասնակցել են խորհրդարանական բարեկամության խմբերի և շրջանակների, քույր քաղաքների, ինչպես նաև Արցախի անկախությունը ճանաչած, կամ Արցախի հետ համագործակցող տարբեր երկրների վարչատարածքային միավորների շուրջ 30 երկրներից ժամանած 150 ներկայացուցիչներ:²

ԱԺ-ում հետևում են միջազգային խորհրդարանական հարթակներում Արցախին առնչվող զեկույցների ու բանաձևերի քննարկումներին, Ադրբեջանի հակահայ ագրեսիվ գործողություններին և այդ սմենի առնչությամբ Ազգային ժողովը, խմբակ-

¹ ԱՀ ԱԺ ընթացիկ արխիվ:

² ԱՀ նախագահի ելույթը 2020թ. մայիսին կայացած ԱՀ ԱԺ նիստում, ԱՀ ԱԺ ընթացիկ արխիվ:

ցությունները, ԱԺ նախագահը, պատգամավորները հանդես են գալիս համարժեք հայտարարություններով: Նմանօրինակ քայլով ԱԺ-ը, որպես ներկայացուցչական մարմին, ժողովրդի կամքը ներկայացնում է միջազգային հանրությանը: Միայն դարաբաղյան երրորդ պատերազմից հետո ԱԺ-ը, խմբակցությունները հանդես են եկել շուրջ 22 նմանօրինակ հայտարարություններով:

ԱԺ նախագահի անունից շնորհավորական նամակներ են ուղարկվել մի շարք խորհրդարանների կողմից Արցախին սատարող քաղաքական փաստաթղթերի ընդունման առթիվ:

Արտաքին քաղաքական գործընթացներին առավել ակտիվ ներգրավվելու, ԱՀ միջազգայնորեն ճանաչելու, անվտանգային համակարգը կատարելագործելու նպատակով, նոր գաղափարների ձևավորման, դրանց գեներացման, նոր մոտեցումների որդեգրման նպատակով ԱԺ-ում կազմակերպվել են թեմատիկ լսումներ, գիտաժողովներ, գիտագործնական կոնֆերանսներ, «կլոր սեղաններ»:

Արցախյան հիմնահարցի շուրջ ստեղծված ճգնաժամային իրավիճակը հաղթահարելու և անվտանգային կայուն համակարգ ստեղծելու նպատակով խորհրդարանը առաջիկայում պետք է մի քանի ուղղություններով նպատակային աշխատանք կատարի: Մասնավորապես.

1. Սփյուռքում գործող հայկական կազմակերպությունների ուժերի մեկտեղում և լոբբիստական աշխատանքի ակտիվացում.

2. ՀՀ խորհրդարանի հետ կապերի հստակեցում և ՀՀ Ազգային ժողովի հնարավորությունների առավելագույնս օգտագործում.

3. Նոր բարեկամական խմբերի և շրջանակների ստեղծում.

4. Արցախի Հանրապետությունը ճանաչած տարբեր նահանգների, քաղաքների հետ գործնական կապերի ստեղծում՝ այն նպատակաուղղելով քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական գործընթացներին:

5. Արտաքին մարտահրավերներին դիմակայելու նպատակով ներքին համերաշխության ամրապնդում և հանրային միջոցառումների, մասնավորապես միտինգների, ցույցերի միջոցով աշխարհին ուղերձների հղում:

Այսպիսով, Արցախի Հանրապետության խորհրդարանը, կազմավորման պահից սկսած առայսօր, օրենքներով և Սահմանադրությամբ իրեն վերապահված իրավունքի շրջանակներում, արցախյան հիմնախնդրի կարգավորման ասպարեզում նշանակալի աշխատանք է կատարել:

Ազգային ժողովը 7 գումարումների ընթացքում ընդունել և կիրարկության է դրել մի շարք փաստաթղթեր, հայտարարություններ, դիմումներ հղել տարբեր պետությունների ղեկավարներին, խորհրդարաններին, կառավարություններին, միջազգային կազմակերպություններին, մասնավորապես ՄԱԿ-ին, Եվրախորհրդարանին:

Ազգային ժողովը բարեկամական խմբերի, շրջանակների, սփյուռքյան կառույցների միջոցով լայնածավալ լոբբիստական աշխատանք է ծավալել: Նմանօրինակ կապերն ու գործնական քայլերը թույլ են տվել ինչ-որ չափով զսպելու Ադրբեջանի ագրեսիվ նկրտումները, տարբեր երկրների քաղաքների, շրջանների, նահանգների կողմից Արցախի Հանրապետությունը ճանաչելու գործում բարենպաստ պայմաններ ստեղծելուն, քույր քաղաքների ինստիտուտի ձևավորման, տնտեսական, մշակու-

թային, հումանիտար բնույթի ծրագրեր իրագործելուն: Խորհրդարանական դիվանագիտությանը ընձեռված հնարավորություններն ու դրանց կիրարկումը նպաստել են նաև միջազգային կառույցներում ինչպես Արցախի Հանրապետության, այնպես էլ Հայաստանի Հանրապետության համար շահավետ որոշումների կայացմանը:

ВАГРАМ БАЛАЯН

Председатель постоянной комиссии,
по внешним отношениям Национального
Собрания Республики Арцах
д.и.н., профессор
vahrambalayan@mail.ru

ФУНКЦИИ ПАРЛАМЕНТА РЕСПУБЛИКИ АРЦАХ В СФЕРЕ УРЕГУЛИРОВАНИЯ АРЦАХСКОЙ ПРОБЛЕМЫ

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: Парламент, Арцахская Республика, Национальное собрание, верховный, закон, политика, международный, Нагорный Карабах, проблема, депутат.

С момента образования парламент Республики Арцах проделал значительную работу в сфере урегулирования Арцахской проблемы в рамках прав, закрепленных за ним законами и Конституцией.

Национальное собрание в течение 7 созывов приняло и ввело в действие ряд документов, заявлений, обращений к главам различных государств, парламентам, правительствам, международным организациям, в частности, ООН,

Европарламенту.

Национальное собрание посредством групп дружбы, кругов, структур диаспоры развернуло широкомасштабную лоббистскую работу.

Подобные связи и практические шаги позволили в какой-то степени обуздать агрессивные амбиции Азербайджана, создать благоприятные условия для признания Республики Арцах городами, областями и государствами разных стран, сформировать институт городов-побратимов, для реализации экономических, культурных и гуманитарных проектов. Возможности, предоставленные парламентской дипломатии, и их реализация также способствовали принятию выгодных как для Республики Арцах, так и для Республики Армения решений в международных организациях.

VAHRAM BALAYAN
Chairman of the Standing Committee,
on Foreign Relations of the National Assembly of
the Republic of Artsakh Doctor of History, Professor
vahrambalayan@mail.ru

FUNCTIONS OF THE PARLIAMENT OF THE REPUBLIC OF ARTSAKH IN THE SPHERE OF SETTLEMENT OF THE ARTSAKH PROBLEM

SUMMARY

Key words: Parliament, Artsakh Republic, Nagorno Karabakh, National, assembly, supreme, law, politics, international, problem, deputy.

Since its formation, the Parliament of the Republic of Artsakh has done significant work in the sphere of the settlement of the Artsakh

problem within the framework of the rights assigned to it by laws and the Constitution.

During 7 convocations, the National Assembly adopted and put into effect a number of documents, statements, appeals to the heads of various states, parliaments, governments, international organizations, in particular, the UN, the European Parliament.

The National Assembly, through friendship groups, circles, structures of the diaspora, launched a large-scale lobbying work.

Such ties and practical steps made it possible to curb the aggressive ambitions of Azerbaijan to some extent, create favorable conditions for the recognition of the Republic of Artsakh by cities, regions and states of different countries, form the institution of sister cities for the implementation of economic, cultural and humanitarian projects.

The opportunities provided to parliamentary diplomacy and their implementation also contributed to the adoption of beneficial decisions for both the Republic of Artsakh and the Republic of Armenia in international organizations.

ԱՐՑԱԽՅԱՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԻ ԱՐԾԱՐԾՈՒՄՆԵՐԸ 2020 Թ.
ՆՈՅԵՄԲԵՐԻ 9-ԻՑ ՀԵՏՈ ՀՐԱՊԱՐԱԿՎԱԾ
ԴԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐՈՒՄ

Բանալի բառեր. Արցախի Հանրապետություն, Արցախյան հիմնահարց, Հայաստանի Հանրապետություն, Ադրբեջան, «եռակողմ հայտարարություն», Ռուսաստան, ԵՄ:

Արցախի Հանրապետության դեմ Ադրբեջանի կողմից 2020 թ. սեպտեմբերի 27-ին սանձազերծած հերթական ագրեսիան, որն անթաքույց խրախուսվում և ուղղորդվում էր Թուրքիայի կողմից, կասեցվեց Ռուսաստանի նախագահի միջնորդությամբ նոյեմբերի 9-ին Ադրբեջանի, Հայաստանի և Ռուսաստանի ղեկավարների միջև ստորագրված «Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության գոտում կրակի և ռազմական բոլոր գործողությունների ամբողջական դադարեցման մասին» հայտարարությամբ (այսուհետ՝ «եռակողմ հայտարարություն»):

Տեղյակ չլինելով Արցախյան հիմնահարցի շուրջ ընթացող բանակցային բուն գործընթացի մանրամասներից, հարկադրված ենք դրանց մասին դատողություններ անել միայն ընդունված հայտարարությունների կամ ստորագրված փաստաթղթերի բովանդակությունների հիման վրա: «Լեռնային Ղարաբաղի հիմնահարցի շուրջ ծավալված հետագա բանակցություններին և ընդունված հաջորդ փաստաթղթերին անդրադառ-

նալուց առաջ հարկ ենք համարում նախ հակիրճ իրավաքաղաքական գնահատական տալ «Եռակողմ հայտարարությանը», քանի որ այդ փաստաթղթի դրույթների իրականացումից հետո մեր տարածաշրջանում ուժերի դասավորությունը կտրուկ փոխվեց՝ հայկական գույգ պետությունների համար դրանից բխող ծանր հետևանքներով:

Իր իրավական կարգավիճակով տվյալ փաստաթուղթը միջազգային պայմանագիր է, որը ստորագրվել է միջազգային պայմանագրային իրավունքի կոպիտ խախտումներով: «Եռակողմ հայտարարության» բովանդակությունից ակնհայտ է, որ այն ոչ միայն և ոչ այնքան փաստաթուղթ է Լեռնային Ղարաբաղում հրադադարի և բոլոր ռազմական գործողությունների մասին, այլ ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի համանախագահների միջնորդությամբ բանակցային գործընթացի ընթացքում կողմերի միջև նախկինում համաձայնեցված փաստաթղթերի որոշ դրույթների հիման վրա հակամարտությունը լուծելու փորձ: Մասնավորապես «Եռակողմ հայտարարության» տեքստում ընտրողաբար ներառվել են Ադրբեջանի շահերից բխող «Կազանի փաստաթղթից» կետերը՝ դուրս թողնելով այն դրույթները, որոնք վերաբերում են Լեռնային Ղարաբաղի վերջնական իրավական կարգավիճակին և Արցախի Հանրապետության բնակչության անվտանգությանը:

«Եռակողմ հայտարարության» մեջ ոչինչ չկա պատերազմի ընթացքում Ադրբեջանի կատարած հանցագործությունների մասին, ինչը Ադրբեջանին ու Թուրքիային խրախուսում է շարունակել հայ ժողովրդի դեմ իրականացվող ռազմական հան-

¹ St' u Kazanskii dokument, принятый 24 июня 2011 г.,
<http://www.aniarc.am/2016/06/23/kazan-document-23-june/>

ցագործությունները և մարդկության դեմ հանցագործությունները: Փաստաթղթում ոչինչ չի ասվում նաև քաղաքացիական օբյեկտների, հաղորդակցության ուղիների, մշակութային ու պատմական ժառանգության օբյեկտների ոմբակոծությունից հետո հայկական կողմին պատճառված վնասի համար Ադրբեջանի պարտավորության մասին, ինչը հանգեցնում է Բաքվի կողմից Արցախի Հանրապետության օկուպացված տարածքներում մշակութային ցեղասպանության քաղաքականության շարունակությանը:

«Եռակողմ հայտարարությունը» գուտ ժամանակավոր, իրավիճակային լուծում էր, որը ոչ թե կարգավորեց, այլ ընդամենը սառեցրեց հակամարտությունը: Ադրբեջանին և Թուրքիային արված զիջումները ոչ միայն չնվազեցրին, այլ ընդհակառակը՝ գրգռեցին ցեղասպանական տանդեմի ախորժակը: Տվյալ փաստաթղթի դրույթների կենսագործումը միայն կարճաժամկետ հեռանկարում է բխում Ռուսաստանի շահերից՝ ժամանակավոր հարաբերական կայունություն ապահովելով հակամարտության գոտում, որը ցանկացած պահի կարող է խախտվել և պարբերաբար խախտվում է Ադրբեջանի կողմից՝ հաճախ Թուրքիայի հրահրմամբ: Իրավիճակը բարդանում է նաև նրանով, որ թուրքական զինտեխնիկան, հատուկ ջոկատայինները, ինչպես նաև ահաբեկիչները շարունակում են մնալ հակամարտության գոտում, ինչի օգտագործմամբ Թուրքիան ձգտում է ամրապնդել իր դիրքերը տարածաշրջանում:

Փաստաթղթի դրույթների իրագործումից հետո Արցախի և սահմանամերձ դարձած ՀՀ բնակավայրերի խաղաղ բնակչության անվտանգության սպառնալիքները ոչ միայն չնվազեցին, այլև էապես մեծացան: Դա մեծապես պայմանավորված է նրա-

նով, որ ի տարբերություն Ադրբեջանի, որը ոչ միայն ամեն կերպ խուսափում է իր առանց այն էլ աննշան պարտավորությունների կատարումից, այլև հետևողականորեն խախտում է ձեռք բերված պայմանավորվածությունները, հայկական կողմը նույնիսկ ի վնաս իր ազգային անվտանգության և շահերի, ոչ միայն հետևողականորեն կատարում, այլև գերակատարում է նշված փաստաթղթով ստանձնած իր պարտավորությունները:

Այս ամենից ելնելով, «եռակողմ հայտարարությունը» պետք է ընկալել որպես ընդամենը հետպատերազմյան փաստագրված իրողություն, բայց ոչ այնպիսի իրավական փաստաթուղթ, որը վերջնականապես կարգավորում է Ղարաբաղյան հիմնահարցը: Հայ ժողովուրդը չպետք է համակերպվի նման անարդարության հետ, այլ շարունակի պայքարել իր ոտնահարված իրավունքների վերականգնման համար բոլոր հնարավոր միջոցներով, ինչն, ի վերջո, կհանգեցնի Ղարաբաղյան հիմնախնդրի համապարփակ և ամբողջական լուծման ու տարածաշրջանում տևական խաղաղության և կայունության հաստատման:¹

2021 թ. հունվարի 11-ին, ի կատարումն բոլոր տնտեսական և տրանսպորտային հաղորդակցության ուղիների ապաշրջափակման մասին «եռակողմ հայտարարության» 9-րդ կետի, Ադրբեջանի, Հայաստանի և Ռուսաստանի ղեկավարները երկրորդ եռակողմ հայտարարությունը ստորագրեցին, որի համաձայն երեք պետությունների փոխվարչապետերի գլխավորությամբ պետք է ձևավորվեր եռակողմ աշխատանքային խումբ,

¹ St' u Politiko-pravovoy analiz «Трёхстороннего заявления о прекращении огня в Нагорном Карабахе» 10 ноября 2020 года, «Բանբեր հայազիտության», Երևան, 2021, N 1, էջ 33-58:

որը պետք է երկրների ղեկավարների հաստատմանը առաջարկներ ներկայացնել տրանսպորտային ենթակառուցվածքների վերականգնման և նորերի կառուցման վերաբերյալ:¹

Այս պայմանավորվածություններից հետո 2021 թ. մայիսի 12-ին Ադրբեջանը ձեռնարկեց հերթական ագրեսիան այս անգամ արդեն ՀՀ ինքնիշխան տարածքի նկատմամբ, ինչի հետևանքով պաշտոնական տվյալներով Գեղարքունիքի մարզի Վերին Շորժա և Կուր բնակավայրերի ու Սյունիքի մարզի Սև լճերի շրջանում ադրբեջանական զինուժի կողմից շուրջ 40 կմ² տարածք բռնագրավվեց:²

Ստեղծված իրավիճակում 2021 թ. նոյեմբերի 26-ին Մոչիում կայացավ հերթական եռակողմ հանդիպումը, որի ընթացքում ընդունվեց համատեղ երրորդ հայտարարությունը: Համատեղ երրորդ հայտարարությամբ կողմերն արձանագրեցին ռուսական խաղաղապահ զորակազմի կարևոր ներդրումը տարածաշրջանում իրավիճակի կայունացման ու անվտանգության ապահովման գործում և բարձր գնահատեցին տարածաշրջանում բոլոր տնտեսական ու տրանսպորտային հաղորդակցության ուղիներն ապաշրջափակելու համար ստեղծված եռակողմ աշխատանքային խմբի գործունեությունը: Ընդունված փաստաթղթի դրույթների համաձայն կողմերը պայմանավորվեցին ակտիվացնել համատեղ ջանքերը 2020 թ. նոյեմբերի 9-ի և 2021 թ. հունվարի 11-ի հայտարարություններից բխող դեռևս չլուծված խնդիրների լուծումն արագացնելու ուղղությամբ: Պայմա-

¹ St' u Заявление президента Азербайджана, премьер-министра Армении и президента России 11 января 2021 года, <http://www.kremlin.ru/supplement/5606>:

² St' u Սարուխանյան Վ., 2021-ին թշնամին ՀՀ տարածքից օկուպացրել է նվազագույնը 50 քվադրատ, <https://hetq.am/hy/article/148314>:

նավորվեցին քայլեր ձեռնարկել ադրբեջանա-հայկական սահմանին կայունության և անվտանգության մակարդակը բարձրացնելու, ինչպես նաև Ռուսաստանի Դաշնության խորհրդատվական օգնությամբ երկու երկրների միջև պետական սահմանի սահմանազատման երկկողմ հանձնաժողովի ստեղծման ուղղությամբ:¹

Ռազմական ուժի ցուցադրմամբ և նոր պատերազմի սպառնալիքով Ադրբեջանը հայկական կողմին փորձում է պարտադրել իր համար շահավետ պայմաններով խախաղության պայմանագրի ստորագրում, մի բան, որ հայկական դիվանագիտությունը չկարողացավ Ադրբեջանին պարտադրել Արցախյան առաջին պատերազմի հաղթանակից հետո: 2022 թ. մարտի 11-ին Ադրբեջանը հայկական կողմին փոխանցեց հարաբերությունների կարգավորման 5 սկզբունքներ: Իրականում դրանք ոչ թե Հայաստանի հետ հարաբերությունների կարգավորման և այսպես կոչված «խաղաղության պայմանագրի» ստորագրման սկզբունքներ են, այլ Հայաստանի առջև դրված նախապայմաններ, որոնք հիշեցնում են 1990-ական թթ. Հայաստանի և Թուրքիայի միջև դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու համար պաշտոնական Անկարայի կողմից առաջ քաշված նախապայմանները:

Միմյանց նկատմամբ տարածքային պահանջների բացակայության և ապագայում նման պահանջներ չներկայացնելու պարտավորության ենթատեքստը վերաբերվում է նրան, որ Հայաստանը հրաժարվի բարձրացնել արցախահայության

¹ St'u Заявление Президента Азербайджанской Республики, Премьер-министра Республики Армения и Президента Российской Федерации, 26 ноября 2021 года, <http://kremlin.ru/supplement/574>:

ինքնորոշման իրավունքի և Արցախի Հանրապետության ինքնիշխանության հարցերը, քանզի ադրբեջանական կողմի պատկերացումներով տարածքային ամբողջականության սկզբունքը գերակայություն ունի ինքնորոշման իրավունքի նկատմամբ, դեռ ավելին, Բաքուն արցախահայերին հակված է համարել ինքնորոշման իրավունքից զուրկ Ադրբեջանի քաղաքացիներ:

Ադրբեջանը ցինիկ կերպով առաջարկում է ձեռնպահ մնալ միջպետական հարաբերություններում միմյանց անվտանգությանը սպառնալուց, քաղաքական անկախության ու տարածքային ամբողջականության դեմ սպառնալիքների և ուժի կիրառումից,¹ այն դեպքում, երբ հենց ինքն է Արցախի ու Հայաստանի հանրապետությունների նկատմամբ հետևողականորեն իրականացնում նշված ագրեսիվ գործողությունները: Այս կերպ ադրբեջանական կողմը փորձում է խաղարկել Հայաստանում այսպես կոչված «ռևանշիստական» ձգտումներ ունեցող ուժերի հարցը՝ փորձելով հայկական կողմին պարտադրել այնպիսի պայմաններ, որ անգամ փորձ չկատարվի վերականգնել Արցախի Հանրապետության տարածքային ամբողջականությունը կամ վերադարձնել Հայաստանի Հանրապետությունից բռնազավթված տարածքներն ու վերականգնել նախկինում եղած բնագծերը:

Ներկայացված «սկզբունքներից» մեկով Ադրբեջանն առաջարկում է ադրբեջանա-հայկական պետական սահմանի սահմանազատում և սահմանագծում իրականացնել՝ որևէ պարտավորություն չստանձնելով, որ մինչ այդ պարտավորվում է

¹ St'u МИД Азербайджана огласил 5 принципов нормализации связей с Арменией, <https://www.aa.com.tr/ru/2534649>

իր զինված ուժերը հետ քաշել Հայաստանից բռնազավթած տարածքներից: Ակնհայտ է, որ նման դեպքում այս «սկզբունքի» միջոցով Ադրբեջանը նախ փորձում է վերջնականապես տիրանալ 2021 թ. մայիսյան ագրեսիայի հետևանքով Հայաստանից բռնազավթված ռազմավարական նշանակություն ունեցող տարածքներին:

Ադրբեջանական առաջարկների վերջին «սկզբունքը» վերաբերում է տրանսպորտի և հաղորդակցության ուղիների բացմանը,¹ ինչի տակ Ադրբեջանը գերազանցապես հասկանում է այսպես կոչված «Զանգեզուրյան միջանցքով» ցամաքային կապի ստեղծումը ոչ միան Ադրբեջանի կողմից Արցախի բռնազավթված շրջանների ու Նախիջևանի ինքնավար հանրապետության, այլև Թուրքիայի հետ, ինչը կդառնա պանթուրանական ծրագրի իրականացման առաջին լուրջ քայլերից մեկը:

Մարտի 14-ին հայտնի դարձավ, որ ի պատասխան Ադրբեջանի առաջարկների, Հայաստանը 6 կետերից բաղկացած առաջարկ է ներկայացրել Բաքվին: Առաջին կետը զուտ տեխնիկական բնույթի է, որում հայտնվում է, որ Հայաստանը միայն մարտի 11-ին է ստացել Ադրբեջանի առաջարկը,² ակնարկելով, որ համանախագահող միջնորդ երկրներից մեկը փետրվարի 21-ին Ադրբեջանից ստացած առաջարկները 20 օր ուշացումով՝ մարտի 11-ին է փոխանցել Հայաստանին և դրանով է պայմանավորված այդ առաջարկների, վերջինիս ուշացումով արձագանքելու հանգամանքը:

Երկրորդ կետով արձանագրվում է, որ Հայաստանը Ադրբե-

¹ Տե՛ս նույն տեղում:

² Տե՛ս Հայաստանի համար հիմնարար է ԼՂ վերջնական կարգավիճակի հարցը. հրապարակվել են հայկական կողմի ներկայացրած 6 կետերը, <https://armenpress.am/arm/news/1083187.html>:

ջանի նկատմամբ երբեք տարածքային պահանջներ չի ունեցել և չունի, հղում կատարելով ԽՍՀՄ նախկին հանրապետությունների, այդ թվում՝ Ադրբեջանի հետ համատեղ 1991 թ. դեկտեմբերի 21-ին Ալմա-Աթայում Հայաստանի կողմից ստորագրված ԱՊՀ-ի ստեղծման մասին հռչակագիրը, որի դրույթներից մեկով փաստաթուղթը ստորագրող կողմերը փոխադարձաբար ճանաչում էին միմյանց տարածքային ամբողջականությունը և առկա սահմանների անձեռնմխելիությունը:¹ Այդ բանակցային գործընթացում ընդգրկված հայ գործիչների պնդմամբ, Հայաստանը ԱՊՀ ստեղծման մասին Ալմա-Աթայի հռչակագիրը ստորագրել և վավերացրել է որոշակի վերապահումներով, որոնցից մեկով փաստորեն նախատեսել է ԱՊՀ-ին նաև Լեռնային Ղարաբաղի միանալու հնարավորությունը*: Անկախ այն հանգամանքից, որ «Լեռնային Ղարաբաղ» անվանումը վերապահման մեջ ուղիղ նշված չէր, սակայն այն շարադրված է այնպես, որ դրա տակ կարող է հասկացվել միայն Լեռնային Ղարաբաղը: Ինչպես հայտնի է Լեռնային Ղարաբաղը ԽՍՀՄ կազմում ունե-

¹ St'e u Алма-Атинская Декларация 21 декабря 1991 года, <https://ecis.info/page/3373/79406/>:

* Հռչակագրին Հայաստանի արված 10-րդ վերապահման համաձայն, այն կետում, որում նշված է, որ փաստաթուղթը միանալու համար «բաց է ԽՍՀ Միության անդամ բոլոր պետությունների առջև» բառերից հետո լրացնել «այդ թվում ԽՍՀՄ-ի նախկին ինքնավար կազմավորումների համար, որոնք ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի «ԽՍՀՄ-ի գոյության դադարեցման մասին» հռչակագրի ընդունումից առաջ անցկացրել են անկախություն հռչակելու վերաբերյալ համաժողովրդական հանրաքվե, և դրա հիման վրա ինքնավար կազմավորման իշխանության բարձրագույն գործադիր մարմինը դիմել է ԱՊՀ՝ նրա կազմի մեջ ընդունվելու խնդրանքով» բառերով»: St'e u Ջոյան Ս., Ալմա-Աթայի հռչակագրով Հայաստանը 1991թ. Ադրբեջանի հետ հարաբերություններ չի հաստատել, տարածքային ամբողջականությունը չի ճանաչել, ԱՊՀ-ի համաձայնագիրը Հայաստանը վավերացրել է 10 վերապահումով, <https://www.pastinfo.am/hy/news/2022/10/19/6v5dy8lae/1478229>:

ցել է «ինքնավար կազմավորման»՝ ինքնավար մարզի կարգավիճակ և ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի կողմից «ԽՍՀՄ գոյության դադարեցման մասին» դեկտեմբերի 26-ին ընդունված հռչակագրից 16 օր առաջ՝ 1991 թ. դեկտեմբերի 10-ին հանրաքվեի միջոցով հռչակել էր իր անկախությունը: Հավելենք, որ Ադրբեջանը Ալմա-Աթայի հռչակագիրը վավերացրել է 1993 թ. և այդ պահից է միայն անդամակցել ԱՊՀ-ին, ինչն էական նշանակություն ունի նաև Ադրբեջանի սահմանների հստակեցման տեսակետից: Առանց Հայաստանի ու Արցախի հանրապետությունների համար այս կարևոր հանգամանքների շեշտադրման, զուտ Ադրբեջանի տարածքային ամբողջականության նկատմամբ հավակնություններ չունենալու առումով Ալմա-Աթայի հռչակագրի հիշատակումը բացառապես բխում է ադրբեջանական կողմի շահերից: Այս ամենով հանդերձ, հայկական կողմի այս կետից այդպես էլ պարզ չի դառնում, թե արդյո՞ք Հայաստանը պատրաստ է տարածքային ամբողջականության փոխադարձ ճանաչման կետը ընդգրկել պայմանագրի տեքստի մեջ՝ հաշվի առնելով այն, թե ինչ է դրա տակ հասկանում Ադրբեջանը:

Երրորդ կետով Հայաստանը սկզբունքային է համարում Լեռնային Ղարաբաղի հայերի անվտանգության երաշխավորման, նրանց իրավունքների և ազատությունների հարգումը, ինչպես նաև Լեռնային Ղարաբաղի վերջնական կարգավիճակի որոշման հարցը:¹ Այս կետը կարելի է դիտարկել որպես լուրջ անկողություն, քանզի բացարձակապես չի հստակեցվում, թե

¹ Տե՛ս Հայաստանի համար հիմնարար է ԼՂ վերջնական կարգավիճակի հարցը. հրապարակվել են հայկական կողմի ներկայացրած 6 կետերը, <https://armenpress.am/arm/news/1083187.html>:

Հայաստանը Լեռնային Ղարաբաղի համար ինչպիսի կարգավիճակ է տեսնում կամ այդ հարցի լուծման ինչ մեխանիզմ է առաջարկում: Տվյալ կետի ձևակերպումներից կարելի է ենթադրել, որ «կարգավիճակ» ասվածը սահմանափակվում է բացառապես արցախահայության համար մարդու իրավունքների և ազատությունների հարգման շրջանակներով:

Չորրորդ կետով կարևորվում է ՌԴ նախագահի միջնորդությամբ նախկինում ձեռք բերված պայմանավորվածությունների կատարումը, ակնարկելով, որ Ադրբեյջանը դեռևս չի կատարել բոլոր ռազմագերիների վերադարձի և հաղորդակցության ուղիների բացման պարտավորությունները: Այս կետի ձևակերպումներից հստակ չի դառնում, թե Ռուսաստան-Հայաստան-Ադրբեյջան ձևաչափով Ադրբեյջանի ստանձնած պարտավորությունների լիարժեք ու վերջնական կատարումը արդյո՞ք հայկական կողմը հակված է որպես նախապայման համարել՝ խաղաղության բանակցություններ սկսելու համար, թե՞ դա պարզապես փաստի արձանագրում է:

Հինգերորդ կետով պատրաստակամություն էր հայտնվում Ադրբեյջանի հետ խաղաղության, հարաբերությունների կարգավորման պայմանագրի կնքելու բանակցությունները սկսել ՄԱԿ-ի կանոնադրության, «Քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների մասին» միջազգային կոնվենցիայի և Հելսինկյան եզրափակիչ ակտի հիման վրա, ինչից հասկանալի է դառնում, որ բանակցություններ սկսելու հարցում, ի տարբերություն Ադրբեյջանի, Հայաստանը որևէ նախապայման չի առաջադրում:

Վերջապես, վեցերորդ կետով տեղեկացվում է, որ Ադրբեյջանի հետ խաղաղության պայմանագրի կնքման նպատակով բա-

նակցություններ կազմակերպելու համար Հայաստանը դիմելու է ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի համանախագահներին:¹ Այս կետով հայկական կողմը կարծես թե փորձում է վերակենդանացնել Մինսկի խումբը, սակայն Ուկրաինայում Ռուսաստան-Արևմուտք դիմակայության պայմաններում այս ձևաչափի վերագործարկումը առնվազն կարճաժամկետ հեռանկարում, մի շարք հանգամանքներից ելնելով, անիրատեսական է: Նախ, ԵԱՀԿ Մինսկի խումբը ստեղծվել է Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության խաղաղ կարգավորման նպատակով, այդ խմբի նախագահությունը Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև խաղաղության պայմանագրի ստորագրման բանակցություններ կազմակերպելու մանդատով օժտված չէ և, առանց կողմերի համաձայնության ու հստակ դիմումի, չի կարող իր վրա նման լիազորություններ վերցնել: Խնդիրը բարդանում է նրանով, որ 2020 թ. Արցախյան երրորդ պատերազմում Թուրքիայի աջակցությամբ ձեռք բերած հաջողությունից հետո Ադրբեջանն ընդհանրապես մերժում է այդ ձևաչափը: Պատահական չէ, որ որպես Մինսկի խմբին այլընտրանք առաջ քաշվեց «3+3» ձևաչափը, որի կազմում Ռուսաստանից բացի, որպես տարածաշրջանային տերություններ, ընդգրկվեցին նաև Թուրքիան և Իրանը, բացառելով արևմտյան երկրների մասնակցությունը: Ճիշտ է, հրավիրվեցին մի քանի հանդիպումներ, սակայն այս «ևաչափում Վրաստանի չմասնակցությունն իր հերթին կասկածի տակ է դնում այս ձևաչափի հետագա գոյության հեռանկարները:

Բանակցային գործընթացում եռամսյա դադարից և Ադրբեջանի կողմից օգոստոսյան հարձակման հետևանքով

¹ Տե՛ս նույն տեղում:

Լաչինի միջանցքի հայկական երեք բնակավայրերի՝ Բերձորի, Աղավնոյի և Սուսի հայաթափումից ու Արցախի Հանրապետությունը Հայաստանի Հանրապետությանը կապող միակ երթուղու փոփոխությունից հետ 2022 թ. օգոստոսի 31-ին ԵՄ Եվրոպական խորհրդի նախագահ Շառլ Միշելի միջնորդությամբ Բրյուսելում կայացավ Հայաստանի և Ադրբեջանի ղեկավարների հերթական հանդիպումը:

Բանակցություններից հետո հայկական կողմի տարածած հաղորդագրության և Միշելի հայտարարության տեքստերի համադրությունը հնարավորություն է տալիս գոնե մոտավոր պատկերացում կազմել քննարկվող հարցերի բովանդակության մասին: Մասնավորապես, Միշելի հայտարարության մեջ շեշտադրվում է, որ պայմանավորվածություն է ձեռք բերվել ակտիվացնել աշխատանքները Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև միջպետական հարաբերությունները կարգավորող խաղաղության պայմանագրի առաջխաղացման ուղղությամբ և արտգործնախարարներին հանձնարարվել է մեկամսյա ժամկետում հանդիպում կազմակերպել՝ փաստաթղթերի նախագծերի վրա աշխատելու նպատակով: Ի տարբերություն Միշելի մայիսյան հայտարարության, նոր տեքստում «Լեռնային Ղարաբաղ» և «Ղարաբաղյան հակամարտություն» բառակապակցություններն այլևս չեն գործածվում:¹

Հատկանշական է, որ հայկական կողմի տարածած հաղորդագրության մեջ Հայաստան-Ադրբեջան հարաբերությունների կարգավորման խնդիրն ու «Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդ-

¹ St' u Press statement by President Charles Michel following the trilateral meeting with President Aliyev of Azerbaijan and Prime Minister Pashinyan of Armenia, 31 August 2022, <https://www.consilium.europa.eu/en/press/pressreleases/2022/08/31/>:

րին վերաբերող հարցերը» տարանջատված են: Այս հանգամանքը հիմք է տալիս ենթադրելու, որ Հայաստանը կարծես թե նահանջել է վերջին կես տարվա ընթացքում որդեգրած այն դիրքորոշումից, որ «խաղաղության պայմանագրի» հիմքում պետք է դրվեն ոչ միայն Բաքվի առաջ քաշած 5 և հայկական կողմի 6 կետերը: Ակնհայտ է, որ Ադրբեջանի հետ այսպես կոչված «խաղաղության պայմանագրի» և Արցախյան հիմնահարցի տարանջատումը բացառապես բխում է Ադրբեջանի շահերից և լուրջ վտանգներ է պարունակում հայկական գույգ կողմերի համար, քանզի իր նպատակին հասնելով և Հայաստանի հետ փաստաթուղթ ստորագրելուց հետո Ադրբեջանը վերջինիս հետ Արցախյան հիմնահարցի շուրջ բանակցություններ վարելու որևէ ցանկություն կունենա*: Այդ մասին Բաքուն արդեն իսկ հրապարակայնորեն հայտարարում է, և եթե հայկական կողմին չհաջողվի ստորագրվելիք փաստաթղթի մեջ առանձին կետով արձանագրել, որ Ղարաբաղյան հակամարտությունը ավարտված չէ, և որ այդ խնդրի շուրջ առանձին բանակցություններ պետք է տեղի ունենան, ապա Ադրբեջանը առնվազն մասնակի կհասնի իր նպատակին և փակված կհամարի Լեռնային Ղարաբաղի ապագայի շուրջ բոլոր քննարկումները:

Միշեղի հայտարարության մեջ եռակողմ հայտարարության

* Այս մտայնությունը հիշեցնում է Ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորման բանակցային գործընթացում շրջանառվող «փուլային» և «փաթեթային» մոտեցումների միջև ընթացող պայթարը: Բանականաբար, Ադրբեջանը պաշտպանում էր «փուլային» տարբերակը, որի համաձայն նախ պետք է հանձնվեին 7 շրջանները, ինչից հետո միայն պետք է քննարկվեր Արցախի կարգավիճակի հարցը, ինչով, ըստ էության, չեզոքացվում էին հայկական կողմի իրավունքների արդյունավետ պաշտպանության հնարավորությունները:

կետերից Ադրբեջանում պահվող հայ ռազմագերիներին և բռնի պահվող այլ անձանց ազատ արձակելու, ինչպես նաև տրանսպորտային կապերի ապաշրջափակման հարցերին անդրադառնալը վկայում է այն մասին, որ Եվրամիությունը փորձում է Ռուսաստանից խլել վերջինիս միջնորդությամբ այդ հարցերի շուրջ մի քանի եռակողմ փաստաթղթերով ձեռք բերված պայմանավորվածությունների արդյունքները, ինչին պաշտոնական Մոսկվան բավական կոշտ է արձագանքում:

Միշելի հայտարարության մեջ թերևս ամենակարևորն այն արձանագրումն էր, որ նման զգայուն իրավիճակում հրապարակայնորեն ասված յուրաքանչյուր բառ ակնհայտորեն լսվում և կշռադատվում է մյուս կողմից:¹ Այս շեշտադրումը հավանաբար արվել է՝ հաշվի առնելով նախորդ հանդիպման փորձը, երբ մայիսյան հանդիպումից հետո Ադրբեջանի նախագահը աղավաղված ներկայացրեց դրա արդյունքները, և Միշելի խոսնակը ստիպված էր նոր հայտարարությամբ հանդես գալ և որոշ պարզաբանումներ ներկայացնել:

Հակառակ ձեռք բերված պայմանավորվածությունների, Ադրբեջանի կողմից ՀՀ նկատմամբ 2022 թ. սեպտեմբերի 13-ին ձեռնարկվեց հերթական ագրեսիան, ինչի հետևանքով պաշտոնական տվյալներով ՀՀ ինքնիշխան տարածքից բռնագրավվեց ևս 10 կմ² տարածք:² Այս հարձակումից հետո էր, որ Ֆրանսիայի նախագահ Է. Մակրոնի և ԵՄ Եվրոպական խորհրդի նախագահ Շ. Միշելի համատեղ միջնորդությամբ հոկտեմբերի 6-ին

¹ St' u Press statement by President Charles Michel following the trilateral meeting with President Aliyev of Azerbaijan and Prime Minister Pashinyan of Armenia, 31 August 2022, <https://www.consilium.europa.eu/en/press/pressreleases/2022/08/31/>:

² St' u Սարուխանյան Վ., 2021-ին թշնամին ՀՀ տարածքից օկուպացրել է նվազագույնը 50 քկմ տարածք, <https://hetq.am/hy/article/148314>:

Պրահայում կազմակերպվեց Հայաստանի և Ադրբեջանի ղեկավարների հաջորդ հանդիպումը, որի արդյունքում կողմերը հաստատեցին իրենց հանձնառությունը ՄԱԿ-ի կանոնադրության և 1991թ. Ալմա-Աթայի հռչակագրի նկատմամբ, որոնց միջոցով իբր թե փոխադարձաբար ճանաչվել է միմյանց տարածքային ամբողջականությունը:¹ Հերթական անգամ հայկական կողմը համաձայնվում է Ալմա-Աթայի հռչակագրի շեշտադրմանը՝ առանց ժամանակին կատարած վերապահումներին և մասնավորապես 10-րդ վերապահմանը հղում կատարելու: Դա հնարավորություն է տալիս Ադրբեջանին տվյալ փաստաթուղթը մեկնաբանել բացառապես իր շահերից ելնելով՝ տարածքային ամբողջականության սկզբունքի շրջանակներում տեղավորելով նաև Արցախի Հանրապետությունը: Մնում է միայն հուսալ, որ Արցախի Հանրապետության ինքնորոշման իրավունքը պաշտպանելու տեսակետից չափազանց կարևոր վերապահման մասին այս փուլում չհիշատակելը մարտավարական հնար է, և հայկական կողմը գոնե բանակցությունների ընթացքում իր մեջ քաղաքական կամք կգտնի հիշել և Ադրբեջանին ու միջնորդներին հիշեցնել դրա մասին:

Կողմերը համաձայնվեցին, որ այդ փաստաթղթերը հիմք կհանդիսանան սահմանազատման հարցերով հանձնաժողովի աշխատանքների համար, որի հաջորդ նիստը Բրյուսելում պետք է կայանար մինչև հոկտեմբերի վերջ:² Այս հարցում

¹ St' u Statement following quadrilateral meeting between President Aliyev, Prime Minister Pashinyan, President Macron and President Michel, 6 October 2022, <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2022/10/07/>:

² St' u Statement following quadrilateral meeting between President Aliyev, Prime Minister Pashinyan, President Macron and President Michel, 6 October 2022, <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2022/10/07/>:

նկատվում է ԵՄ-ի ու մասնավորապես Ֆրանսիայի անթաքույց ձգտումները՝ իրենց ձեռքը վերցնելու ադրբեջանա-հայկական սահմանի սահմանազատման գործընթացը, որի հիմքը դեռ 2021 թ. նոյեմբերի 26-ին ընդունված եռակողմ հայտարարությամբ դրվել էր Ռուսաստանի միջնորդությամբ:

Հայաստանը համաձայնեց ընդունել ԵՄ քաղաքացիական առաքելությունը Ադրբեջանի հետ սահմանի երկայնքով մշտադիտարկում իրականացնելու նպատակով, իսկ Ադրբեջանը համաձայնեց տվյալ առաքելության հետ համագործակցել այնքանով, որքանով դա իր հետ առնչություն կունենա:¹ ԵՄ այս առաքելության ուղարկումը նույնպես պետք է դիտարկել հայ-ադրբեջանական սահմանին մշտադիտարկում իրականացնող ՀԱՊԿ դիտորդական խմբին այլընտրանք ստեղծելու համատեքստում, ինչը նույնպես խիստ բացասաբար է ընկալվում այս հարցում միջնորդական ջանքեր գործադրած Ռուսաստանի կողմից:

Ադրբեջանի և Հայաստանի հարաբերությունների կարգավորման գործընթացն իր ձեռքը վերցնելու ԵՄ այս նախաձեռնություններից հետո միանգամայն սպասելի էր, որ այդ գործընթացում բավական մեծ ջանքեր գործադրած Ռուսաստանը փորձելու էր վերահաստատել իր առաջնային դերակատարումը: Երեք երկրների՝ Ռուսաստանի, Ադրբեջանի և Հայաստանի ղեկավարների վերջին հանդիպումը Սոչիում կայացավ հոկտեմբերի 31-ին, որի արդյունքում ընդունված հերթական, արդեն թվով չորրորդ, համատեղ հայտարարությամբ կողմերը վերահաստատեցին եռակողմ ձևաչափով ընդունված նախորդ երեք համատեղ հայտարարությունների պարտավորություն-

¹ Տե՛ս նույն տեղում:

ները:¹

Ռուսաստանի համար սկզբունքային նշանակություն ուներ այն, որ համատեղ չորրորդ հայտարարությամբ կողմերը կրկին կարևորեցին ռուսական խաղաղապահ գործախմբի առանցքային ներդրումը տարածաշրջանում իրավիճակի կայունացման և անվտանգության ապահովման գործում: Հատկանշական է, սակայն, որ, որպես ռուս խաղաղապահների գործունեության տարածք, նշվում է ոչ թե Լեռնային Ղարաբաղը, ինչպես դա արձանագրված էր առաջին «եռակողմ հայտարարության» տեքստում, այլ անորոշ ձևով՝ «տեղակայման գոտի»²: Միանգամայն հասկանալի է, որ այս փոփոխությունը կատարվել է ադրբեջանական կողմի ջանքերով և հայտնի չէ, թե հայկական կողմը գոնե փորձե՞լ է, արդյոք, դրան հակադրվել և պնդել պահպանելու նախորդ փաստաթղթում եղած սկզբունքային ձևակերպումը:

Հերթական անգամ Ալմա-Աթայի 1991 թ. հռչակագիրը մեկնաբանվում է բացառապես Ադրբեջանի համար շահավետ համատեքստում: Փաստաթղթի համաձայն, կողմերը պայմանավորվել են զերծ մնալ ուժի կիրառումից կամ դրա կիրառման սպառնալիքից, պատրաստակամություն են հայտնել բոլոր խնդրահարույց հարցերը քննարկել և լուծել բացառապես ինքնիշխանության, տարածքային ամբողջականության և սահմանների անձեռնմխելիության փոխադարձ ճանաչման հիման վրա՝ համաձայն ՄԱԿ-ի կանոնադրության և Ալմա-Աթայի 1991 թ.

¹ St' u Заявление Президента Азербайджанской Республики, Премьер-министра Республики Армения и Президента Российской Федерации, <http://kremlin.ru/supplement/5860>:

² St' u նույն տեղում:

Հոչակագրի:¹ Այս կետում մեզ համար կարևորն այն է, որ Ադրբեջանի վրա կրկին պարտավորություն է դրվում Հայաստանի հետ հարաբերություններում պահպանել ուժի կիրառման կամ դրա կիրառման սպառնալիքից զերծ մնալու միջազգային իրավունքի հանրահայտ սկզբունքը, ինչն անընդհատ խախտվում է Բաքվի կողմից:

Փաստաթղթում նշվում է Ադրբեջանի և Հայաստանի միջև խաղաղության պայմանագրի կնքման և դրա ուղղությամբ նախապատրաստական աշխատանքներ կատարելու անհրաժեշտության մասին, ինչը կարևորվում է տարածաշրջանում կայուն և երկարաժամկետ խաղաղության հասնելու տեսակետից: Ռուսաստանն, իր հերթին, վերահաստատեց 2021 թ. նոյեմբերի 26-ի եռակողմ հայտարարությամբ ստանձնած այն պարտավորությունը, որ պատրաստ է կողմերին խորհրդատվական աջակցություն ցուցաբերել սահմանների դելիմիտացիայի և դեմարկացիայի հարցում՝ նկատի ունենալով Ռուսաստանի Գլխավոր շտաբում պահվող քարտեզների տրամադրումը: Այս կետը, պաշտոնական Մոսկվան թերևս հասցեագրում էր ԵՄ-ին, քանզի վերջինիս միջնորդությամբ կազմակերպված հանդիպումների արդյունքում ընդունված փաստաթղթերում նույնպես խոսվում էր Ադրբեջանի և Հայաստանի սահմանների դելիմիտացիայի և դեմարկացիայի հարցերում աջակցություն ցուցաբերելու մասին:

Հայտարարության վերջում կարևորվում է երկու երկրների ժողովուրդների միջև վստահությունը ամրապնդելու նպատա-

¹ St' u Заявление Президента Азербайджанской Республики, Премьер-министра Республики Армения и Президента Российской Федерации, <http://kremlin.ru/supplement/5860>:

կով Ռուսաստանի միջնորդությամբ ու աջակցությամբ հասարակությունների ներկայացուցիչների, փորձագիտական համայնքների և կրոնական առաջնորդների միջև երկխոսության կազմակերպման միջոցով նաև միջխորհրդարանական եռակողմ շփումների մեկնարկը:¹

Սույնում երեք երկրների ղեկավարների հերթական հանդիպման գլխավոր նպատակն այն էր, որ Ռուսաստանը, ինչպես ԵՄ-ին ու մասնավորապես Ֆրանսիային, այնպես էլ Ադրբեջանին ու Հայաստանին փորձում էր հասկացնել, որ ոչ միայն չի հրաժարվել կարգավորման գործընթացում իր ունեցած առաջնային դերից, այլև մտադիր չէ այն զիջել ուժային մյուս կենտրոններին՝ Վաշինգտոնին կամ Բրյուսելին:

Ամփոփելով Արցախյան երրորդ պատերազմից և 2020 թ. նոյեմբերի 9-ից հետո շրջանառված բանակցային և դիվանագիտական փաստաթղթերում Արցախի հիմնահարցի արժարժումները, կարող ենք արձանագրել, որ այս հարցում Ռուսաստան-Արևմուտք մրցակցության ու դիմակայության պայմաններում, Ադրբեջանի պարբերական ռազմական ագրեսիաների և անզիջում կեցվածքը մի կողմից և հայկական կողմի ոչ հետևողական, երբեմն զիջողական դիրքորոշման հետևանքով մյուս կողմից Արցախյան հիմնահարցի կարգավորման գործընթացում կատարվում են այնպիսի փոխակերպումներ, երբ բանակցությունների արդյունքում ընդունված և հրապարակված դիվանագիտական փաստաթղթերում այս հարցում ավելի շատ տեղ են գտնում Ադրբեջանի շահերից բխող և հայկական

¹ St' u Заявление Президента Азербайджанской Республики, Премьер-министра Республики Армения и Президента Российской Федерации, <http://kremlin.ru/supplement/5860>:

շահերը ոսնահարող կետեր ու ձևակերպումներ:

Հասկանալի է, որ Ադրբեջանը Թուրքիայի հրահրմամբ շտապում է մաքսիմալ օգուտներ քաղել Արցախյան երրորդ պատերազմի հետևանքով ստացած առավելությունից, քաջ զիտակցելով, որ եթե իր համար բարենպաստ փուլը ձեռքից բաց թողնի և իրավիճակը փոխվի, գուցե այլևս նման հնարավորություն չստանա: Հայկական կողմն ամեն կերպ փորձում է ձգձգել հարցի վերջնական լուծումը և ժամանակ շահել, սակայն Ադրբեջանի հետ հարաբերությունների, ինչպես նաև Արցախյան հիմնահարցի կարգավորման հարցում Ռուսաստանի, Վաշինգտոնի ու Բրյուսելի միջնորդությունների ու առաջարկությունների միջև մանևրելու քայլերը կատարվում են ոչ պրոֆեսիոնալ, իրավիճակային լուծումներով, ինչի հետևանքով նորանոր տարածքային և մարդկային կորուստներ ենք ունենում ինչպես Արցախի Հանրապետության, այնպես էլ ՀՀ ինքնիշխան տարածքում:

Ստեղծված բարդագույն պայմաններում հայկական կողմերը, ինչպես Հայաստանի, այնպես էլ Արցախի հանրապետությունները, չպետք է տրվեն ադրբեջանական կողմի ռազմական սադրանքներին, այլ նախաձեռնողականություն հանդես բերեն, քաղաքական հստակ կամք դրսևորեն և բանակցային գործընթացը շարունակեն ոչ թե պարտվողական, այլ հայկական գույգ պետականությունների և ողջ հայ ժողովրդի իրավունքների ու շահերի պաշտպանության դիրքերից: Սրա տակ հասկանում ենք Հայաստանի և Արցախի հանրապետությունների իշխանությունների կողմից հետևյալ սկզբունքների որդեգրումը՝

1. Հայաստանի Հանրապետությունը պետք է հաստատի Արցախի Հանրապետության և բնակչության իրավունքների ու

շահերի պաշտպանության հարցում իր հանձնառությունը: Ադրբեջանի հետ հարաբերությունների կարգավորման կամ այսպես կոչված «խաղաղության պայմանագրի» բանակցություններում քննարկվող ցանկացած փաստաթուղթ ստորագրելուց առաջ Արցախի ապագա կարգավիճակին ուղղակիորեն կամ անուղղակիորեն վերաբերող կետերը Հայաստանը պարտադիր պետք է համաձայնեցնի Արցախի Հանրապետության օրինական իշխանությունների և առանց օրենսդիր մարմնի՝ Ազգային ժողովի գրավոր համաձայնությունը ստանալու որևէ քայլ չձեռնարկի, եթե անգամ դա կարող է հանգեցնել Ադրբեջանի հետ հարաբերությունների կարգավորման ձախողմանը: Հայաստանի իշխանությունների մոտ պետք է հստակ գիտակցում լինի, որ Արցախի կարգավիճակի հաշվին Ադրբեջանի հետ կարգավորում կամ խաղաղություն հաստատվել պարզապես չի կարող:

2. Արցախի Հանրապետության իշխանությունները Ադրբեջանի հետ այսպես կոչված «ուղիղ» շփումների չպետք է գնան, եթե դրանք երաշխավորված չլինեն միջազգային ձևաչափերով ու միջազգային միջնորդությամբ, քանզի ադրբեջանական կողմը դա փորձելու է ներկայացնել, որպես ներադրբեջանական ձևաչափ, որի հետ ոչ միջազգային դերակատարները, ոչ էլ առավել ևս Հայաստանը որևէ միջամտություն ունենալ չեն կարող: Արցախի Հանրապետության իշխանություններն իրենց հերթին Ադրբեջանից կամ միջազգային խաղացողներից ստացած ցանկացած հրապարակային կամ գաղտնի առաջարկներին արձագանքելուց առաջ իրենց պատասխանը պետք է համաձայնեցնեն Հայաստանի Հանրապետության հետ: Ոչ մի կերպ չի կարելի թույլ տալ, որ Ադրբեջանը կամ միջազգային

դերակատարները կարողանան հասնել հայկական զույգ պետությունների տարանջատմանն ու նրանց հետ առանձին-առանձին սեպարատ բանակցություններ վարեն, ինչն աղետալի հետևանքներ կունենա ողջ հայ ժողովրդի համար:

АРМЕН МАРУКЯН
институт истории НАН РА
д.и.н., профессор
mararmts@yahoo.com

ОБСУЖДЕНИЕ АРЦАХСКОГО ВОПРОСА В ОПУБЛИКОВАННЫХ ПОСЛЕ 9 НОЯБРЯ В 2020 ГОДА ДИПЛОМАТИЧЕСКИХ ДОКУМЕНТАХ

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: Республика Арцах, Арцахский вопрос, Республика Армения, Азербайджан, «трехсторонняя декларация», Россия, ЕС.

В условиях конкуренции и противостояния между Россией и Западом, периодических военных агрессиях и непримиримой позиции Азербайджана, непоследовательной, порой даже уступчивой позиции армянской стороны, замечается некоторая трансформация Арцахского вопроса. В опубликованных после 9 ноября 2020 года переговорных и дипломатических документах превалируют формулировки, вытекающие из интересов Азербайджана и нарушающие интересы РА и НКР. Азербайджан по наставлению Турции спешит максимально воспользоваться преимуществом, полученным в результате третьей Арцахской войны, прекрасно понимая, что если упустит благоприятствующую для себя фазу и ситуация изменится, то

может больше не получить такой возможности. Армянская сторона всячески пытается оттянуть окончательное решение вопроса и выиграть время, но шаги по лавированию между посредничеством и предложениями России, Вашингтона и Брюсселя относительно отношений с Азербайджаном, а также урегулирования Арцахского вопроса осуществляются непрофессионально, посредством ситуативных решений, в результате чего имеют место новые территориальные и человеческие потери как в Республике Арцах, так и на суверенной территории Республики Армения. В создавшихся сложных условиях армянские стороны: Республика Армения и Республика Арцах должны не поддаваться на военные провокации азербайджанской стороны, а проявить инициативу, четкую политическую волю и продолжить переговорный процесс не пораженческих позиций, а защищать права и интересы двух армянских государств и всего армянского народа. Под этим подразумеваются принятие властями Республики Армения и Республики Арцаха следующих принципов:

1. Республика Армения должна подтвердить свою приверженность защите прав и интересов Республики Арцах и ее населения. Перед подписанием любого документа, обсуждаемого на переговорах по урегулированию отношений с Азербайджаном, или так называемого «мирного договора», Армения должна согласовать пункты, прямо или косвенно связанные с будущим статусом Арцаха, с законными властями Арцаха и не должна предпринять каких-либо шагов без получения письменного согласия Национального Собрания Республики Арцах, если даже это может привести к провалу процесса нормализации отношений с Азербайджаном. У властей Армении должно быть четкое понимание того, что за счет статуса Арцаха не может быть урегулирования отношений или установления мира с Азербайджаном.

2. Власти Республики Арцах не должны вступать в так

называемые «прямые» контакты с Азербайджаном, если они не гарантированы международными форматами и международным посредничеством, поскольку азербайджанская сторона это будет представлять как внутриазербайджанский формат, в котором ни международные акторы, ни тем более Армения не могут иметь никакого вмешательства. В свою очередь, власти Республики Арцах, прежде чем реагировать на любые как публичные, так и секретные предложения Азербайджана или международных акторов, свой ответ должны согласовывать с Республикой Армения. Нельзя допустить, чтобы Азербайджан или международные акторы добились раскола между двумя армянскими государствами и вели с ними сепаратные переговоры, что приведет к катастрофическим последствиям для всего армянского народа.

ARMEN MARUKYAN

Institute of History of NAS RA

Doctor of Sciences in History, professor

mararmts@yahoo.com

DISCUSSION OF THE ARTSAKH ISSUE IN PUBLISHED AFTER NOVEMBER 9, 2020 DIPLOMATIC DOCUMENTS

SUMMARY

Key words: Republic of Artsakh, Artsakh issue, Republic of Armenia, Azerbaijan, “tripartite declaration”, Russia, EU.

In the conditions of competition and confrontation between Russia and the West, periodic military aggressions and the irreconcilable position of Azerbaijan, the inconsistent, sometimes even compliant position of the Armenian side, is noticeable some

transformation of the Artsakh issue. In published after November 9, 2020 negotiating and diplomatic documents are dominated by formulations arising from the interests of Azerbaijan and violating the interests of the Republic of Armenia and the NKR.

Azerbaijan, on the instructions of Turkey, is in a hurry to make the most of the advantage gained as a result of the third Artsakh war, knowing full well that if it misses a favorable phase for itself and the situation changes it may no longer get such an opportunity. Armenia is trying in every possible way to delay the final resolution of the issue and gain time, but the steps to maneuver between the mediation and proposals of Russia, Washington and Brussels regarding relations with Azerbaijan, as well as the settlement of the Artsakh issue, are carried out unprofessionally, through situational decisions, as a result of which new territorial and human losses both in the Republic of Artsakh and on the sovereign territory of the Republic of Armenia. In the difficult conditions that have arisen, the Republic of Armenia and the Republic of Artsakh should not succumb to the military provocations of the Azerbaijani side, but show initiative, a clear political will and continue the negotiation process, not defeatist positions, but protect the rights and interests of the two Armenian states and the entire Armenian people. By this we mean the adoption by the authorities of the Republic of Armenia and the Republic of Artsakh of the following principles:

1. The Republic of Armenia must reaffirm its commitment to protecting the rights and interests of the Republic of Artsakh and its population. Before signing any document discussed in the negotiations on the settlement of relations with Azerbaijan, or the so-called "peace treaty", Armenia must agree on the points directly or indirectly related to the future status of Artsakh with the legitimate authorities of Artsakh and must not take any steps without receiving the written consent of the National Assembly of the Republic of Artsakh, even if this may lead to the failure of the process of normalizing relations with Azerbaijan. The Armenian authorities

should have a clear understanding that due to the status of Artsakh there can be no settlement of relations or establishment of peace with Azerbaijan.

2. The authorities of the Republic of Artsakh should not enter into so-called "direct" contacts with Azerbaijan, if they are not guaranteed by international formats and international mediation, since the Azerbaijani side will present this as an intra-Azerbaijani format in which neither international actors, nor even Armenia, can have no interference. In turn, the authorities of the Republic of Artsakh, before responding to any public or secret proposals of Azerbaijan or international actors, must coordinate their response with the Republic of Armenia. It is impossible to allow Azerbaijan or international actors to achieve a split between the two Armenian states and conduct separate negotiations with them, which will lead to catastrophic consequences for the entire Armenian people.

ԳԵՎՈՐԳ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ
ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ
պ.գ.դ., պրոֆեսոր
sasun-07@mail.ru

ԱՐՑԱՆ-ՍՅՈՒՆԻՔԸ ԻՐԱՆԻ ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆ ՆԱՀԱՆԳԻ
ՆԿԱՏՄԱՍԲ ԱՂԲԵԶԱՆԻ ԾԱՎԱԼԱՊԱՇՏԱԿԱՆ
ՆԿՐՏՈՒՄՆԵՐԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ

Բանալի բառեր. Սյունիք, Արցախ, Իրանական Ատրպատական նահանգ, երիտթուրքեր, մուսավաթականներ, ցեղասպանություն, «Մեծ Աղբեջան», Խորհրդային Ռուսաստան:

Ներածություն

2020 թ. արցախյան վերջին պատերազմից հետո թե՛ Հայաստանի, և թե՛ Արցախի Հանրապետությունները, ռազմաքաղաքական բազմաբևեռ գործոնների ու աշխարհաքաղաքական ներկայիս զարգացումների բարդագույն պայմաններում կանգնած են նոր մարտահրավերների առջև, որոնց ուրվագծերը բազում գուգահեռներով աղերսվում են անցյալի պատմաքաղաքական իրողություններին: Ուստի, նախքան զեկուցման բուն հիմնահարցի պարզաբանման անցնելը, անհրաժեշտաբար անդրադառնանք ելակետային նշանակություն ունեցող մի համառոտ պատմական ակնարկի:

Իրանի Ատրպատական նահանգը «Մեծ Աղբեջան» համաթյուրքական ծրագրի համատեքստում

Հայտնի է, որ համաթյուրքականությունը (պանթյուրքիզմ), որպես գաղափարախոսություն, սկզբնավորվել է XIX դարի 70-80-ական թվականներին՝ Ռուսաստանի Ուֆա և Կազան քա-

դաքններում¹. գաղափարական «հնոց-դարբնոցներն» էին այդ քաղաքներում հիմնադրված «Թյուրքական հայրենիք» (“Türk Yurdu”) և «Թյուրք օջախներ» (“Türk Ocağı”)՝ ակումբ-ները (հիմնադիրներ՝ Իսմայիլ-բեկ Գասպրինսկի, Յուսուֆ Աբչուրա, Ալի Հուսեյին Ջադե, Ահմեդ-բեկ Ադան (Ադաօղլու), Մեհմեդ Ֆուադ Քյոփրյուլյու, և ուրիշներ)²: XIX դարի վերջերից գաղափարախոսությունն իր տարածումը գտավ նաև Օսմանյան կայսրությունում, որտեղ դրա հիմնադիրն է համարվում Ջիյա Գյոքալփը³: Ըստ նրա՝ համաթյուրքական պետության ստեղծման առաջին փուլում՝ Օսմանյան կայսրության ողջ ազգաբնակչության թրքացումից հետո, պետք է իրականացվեր երկրորդ փուլը՝ օղուզական պետության կազմավորումը, որի մեջ Այսրկովկասից և Կենտրոնական Ասիայի թյուրքալեզու երկրներից բացի, Իրանի հյուսիսարևմտյան շրջանների նկատմամբ տարածքային հավակնությունների միտումով ներառված էր նաև Ատրպատական-Ազարբայջան նահանգը⁴: Ջիյա Գյոքալփի

¹ St' u Аршаруни А., и Габидуллин Х., Очерки панисламизма и пантюркизма в России, Москва, 1931; Kushner D., The Rise of Turkish Nationalism, 1876–1908, London: Frank Cass, 1977; Landau J., Pan-Turkism: From Irredentism to Cooperation, London, 1995; Ճերեճեան Ե., Փանթուրանիզմը, Պէրոյթ, 1998; Сваранц А., Пантюркизм в геостратегии Турции на Кавказе, Москва, 2002, с. 20-42; նույնի՝ Основные угрозы интересам Российской Федерации от идеологии и политики пантюркизма (внешние и внутренние аспекты), “Регион и мир”. Научно-аналитический журнал, Ереван, 2010, № 1, с. 3-11.

² St' u Зареванд, Турция и пантуранизм, Париж, 1930, с. 38; Аршаруни А., и Габидуллин Х., Очерки панисламизма и пантюркизма в России, с. 13.

³ Ջիյա Գյոքալփի գաղափարախոսության պատմաբանասիրական բազմակողմանի քննությունը տե՛ս Սաֆարյան Ա., Ջիյա Գյոքալփը և «Թյուրքականության հիմունքները», Երևան, 2012:

⁴ St' u Зареванд, Турция и пантуранизм, с. 89-92. տե՛ս նաև նույնի՝ Միացեալ անկախ Թուրանիա կամ ի՞նչ կը ծրագրեն թուրքերը, Աթէնք, 1987, էջ 66-67, տե՛ս նաև Խուրշուդյան Լ., Հայկական հարցը (բովանդակությունը, ծագումը,

առաջադրած համաթյուրքականության դոկտրինը երիտթյուրքերի «Իթթիհադ վե Թերաքքը» (“İttihad ve Terakki” – «Միություն և առաջադիմություն») կուսակցության հիմնադիր գործիչների ծրագրային հիմնադրույթներում աստիճանաբար վերածվեց քաղաքական հայեցակարգի:

Երիտթյուրքերը 1908 թ. հունիսին իշխանության գալուց հետո, 1911 թ. սեպտեմբերի 29-ից հոկտեմբերի 9-ը Սալոնիկում կայացած կուսակցության IV համաժողովում լիովին հրաժարվեցին համաօսմանական և համախալամական քաղաքականությունից և իրենց գաղափարական գինանոցի համար որդեգրեցին համաթյուրքականության դոկտրինան, որպես պաշտոնական գաղափարախոսություն՝ այն բարձրացնելով պետական քաղաքականության մակարդակի¹: Երիտթյուրքերի հենարանն Այսրկովկասում իթթիհադականների գաղափարական ազդեցությամբ 1911 թ. հոկտեմբերին քաղաքական ասպարեզ իջած՝ «թյուրքացում, իսլամացում, արդիականացում»² կարգախոսով առաջնորդվող «Մուսավաթ» (“Müsavat” – «Հավասարություն») կուսակցությո-

պատմության հիմնական փուլերը), Երևան, 1995, էջ 34, տե՛ս նաև Мухаметдинов Р., Зарождение и эволюция тюркизма (Из истории политической мысли и идеологии тюркских народов; Османская и Российская империи, Турция, СССР, СНГ 70-е гг. XIX в. - 90-е гг. XX в.), Казань, 1996, с. 142-143.

¹ Տե՛ս Зареванд, Турция и пантюранизм, с. 68-69. Մանրամասն տե՛ս Ավագյան Ա., Պանթյուրքիզմի գաղափարախոսության ընդունումը «Միություն և Առաջադիմություն» կուսակցության երրորդ և չորրորդ համագումարներում: Հայոց ցեղասպանություն. Պատճառներ և դասեր: Մաս 3, Երևան, 1995, էջ 5-20; նույնի՝ Геноцид армян: механизмы принятия и исполнения решений, Ереван, 1999, с. 13-18.

² Տե՛ս Budak A., Azərbaycan Müsavat partisi'nin 1911-1923 yılları arası faaliyetleri, Temmuz, 2019, s. 25-31; տե՛ս նաև Гусейнов М., Тюркская демократическая партия федералистов “Мусават” в прошлом и настоящем, Баку, 1927; Раевский А., Партия “Мусават” и ее контрреволюционная работа, Баку, 1929.

ունն էր¹: Ի ցույց դնելով «Մուսավաթ»-ի և «Իթթիհադ»-ի գաղափարական և գործնական սերտ առնչությունները, որոնք հիմնավորվում են բազմաթիվ փաստարկներով, ապա և դրա հետևում թաքնված գործակցության բուն նպատակները՝ Կ. Պոլսի «Ճակատամարտ»-ը գրում էր. «Մուսավաթ կատարելապես որդեգրեց ընդհանուր պատերազմի ատեն Իթթիհատի հետեւած քաղաքական ուղղութիւնը՝ Կովկասի մահմէտական ազգաբնակչութեան ներշնչելով համաթուրանականութեան եւ համիսլամութեան ոգին, անոր առջեւ պատկերացնելով միութիւն մը՝ ամբողջ աշխարհի իսլամներու մէջ Պոլիսէն մինչեւ Հնդկաստան»²:

Այսպիսով՝ օղուզական պետության ծրագրի իրականացմանն ընդառաջ, երիտթուրք-մուսավաթականները դրա շրջանակում մշակել էին նաև ռազմա-քաղաքական հայեցակարգ՝ Արևելյան Այսրկովկասի նվաճման գուզահեռ արհեստածին «Ադրբեջան» հորջորջումով «Արևելակովկասյան մուսուլմանական» կազմավորման ստեղծումը, որի հիմքի վրա Օսմանյան կայսրության կազմում պետք է կենսագործվեր Սև ծովից մինչև Կասպից ծով (Բաթումից մինչև) և իրանական Ատրպատական-Ազարբայջան նահանգն ընկած տարածքում «Մեծ Ադրբեջան» նոր պետության ստեղծումը³:

¹ Տե՛ս Ավետիսյան Հ., Երիտասարդ թուրքերի և Մուսավաթի համաթուրքական գործակցությունը և հակահայկական ոճրագործությունները 1918 թ., ՊԲՀ, Երևան, 1991, № 1, էջ 43-64:

² Ճիվանշիրի սպանութեամբ ամբաստանուած պ. Միսաք Թորլաքեանի քառասունեքորդ դատավարութիւնը անգլիական պատերազմական ատեանին առջեւ, «Ճակատամարտ, Կ. Պոլիս, 1921, հոկտեմբերի 5, № 877:

³ Տե՛ս Ռուբէն, Հայյեղափոխականի մը յիշատակները, հ. է, Թեհրան, 1982, էջ 183-184: տե՛ս նաև Փ. Ժ. Լա Շրենէ, Ազրպէյճանի Հանրապետութիւնը, «Ազդակ»,

Ինքնին հասկանալի է, որ այդ հայեցակարգը ամբողջովին կառուցված էր քրիստոնյա ազգաբնակչության, և առաջին հերթին արևելահայերի ֆիզիկական բնաջնջման քաղաքականության վրա: Նկատենք, որ օղուզական պետության ստեղծման մեթոդաբանական հիմնական դրույթներում օսմանյան կառավարող շրջաններում այդ ծրագիրն ուներ առանձնահատուկ նշանակություն. որպես առաջին օղակ¹, այն պետք է կամրջեր Օսմանյան կայսրությունը Կովկասի և Կենտրոնական Ասիայի թրքախոս ժողովուրդների հետ, ինչը տեղավորվում էր թյուրքալեզու բոլոր ժողովուրդներին օղուզական պետության դրոշի ներքո համախմբելու և Զիյա Գյոքալփի առաջադրած ծրագրի երրորդ փուլի՝ Միջերկրական ծովից մինչև Խաղաղ օվկիանոս, Չինաստանից մինչև Հյուսիսային օվկիանոս «Մեծ Թուրան» ստեղծելու հեռահար ծրագրերի մեջ²: Այլ խոսքով, «Մեծ Ադրբեջան» ծրագիրը պետք է դառնար համաթուրանական կայսրության գաղափարաքաղաքական հենքը: Բացահայտելով համաթյուրքական գաղափարախոսության էությունը, Լ. Խուրշուդյանը իրավամբ ընդգծում է. «Ադրբեջանական գործոնը ինչ-որ չափով թյուրքական գործոնի բաղկացուցիչ մասն է: Ադրբեջանական ազգ գոյություն չունի: Ադրբեջանցիները թյուրքեր են, նրանք Օղուզ թյուրքմենական ցեղին են պատկանում: ...Պանթյուրքիստները հենց այս իրողությունն են հիմք ընդունել օղուզական պետության ստեղծ-

Պեյրուք, 1992, մարտի 30, № 21 (18137), էջ 5; տե՛ս նաև Միմնյան Հր., Թյուրք-հայկական հարաբերությունների պատմությունից, Երևան, 1991, էջ 318:

¹ Տե՛ս Ս., «Թալմա»-ի մի նոր յօղածը, «Յառաջ», Երևան, 1920, յունիսի 19, № 127; տե՛ս նաև Зареванд, Турция и пантуранизм, с. 92.

² Տե՛ս Зареванд, Турция и пантуранизм, с. 89-92; տե՛ս նաև նույնի՝ Միացեալ անկախ Թուրանիա կամ ի՛նչ կը ծրագրեն թյուրքերը, էջ 66-67; տե՛ս նաև Խուրշուդյան Լ., Հայկական հարցը (բովանդակությունը, ծագումը, պատմության հիմնական փուլերը), էջ 34:

ման համար...»¹:

Արհեստածին այդ կազմավորման ստեղծման առաջին քայլը՝ Թիֆլիսում, Անդրկովկասյան Սեյմի լուծարումից հետո (1918 թ. մայիսի 26) 1918 թ. մայիսի 28-ին, կովկասյան թաթարների «ազգային» խորհրդի (նախագահ՝ Մ. Է. Ռասուլզադե) երիտթուրքերի և «Մուսավաթ»-ի համաթյուրքական մշակված ծրագրով Կուրի ձախափնյակում՝ մերձկասպյան տարածքում երբևէ գոյություն չունեցած «Արևելակովկասյան մուսուլմանական հանրապետության» հռչակումն էր², և նպատակ ունենալով նույն անվան միջոցով հավակնել Իրաքի հյուսիսարևմտյան վաղեմի Ագարբայջան նահանգին: Վերջինս թյուրքական տարբերակի բառամիջում ա>ե հնչունափոխությամբ հորջորջվեց «Ագերբայջան/Ադրբեջան»³, այսպես կոչված «Ագերբայջանի

¹ Խուրշուդյան Լ., Հայոց ազգային գաղափարախոսություն, Երևան, 1999, էջ 100-101:

² Տե՛ս Սիմոնյան Հր., Թուրք-հայկական հարաբերությունների պատմությունից, էջ 305: Այն, որ Այսրկովկասի քաղաքական քարտեզում տեղ փևտրող նորագոյացությունը հայտնի էր նաև «Արևելակովկասյան մուսուլմանական հանրապետություն» անունով, փաստում է 1918 թ. հունիսի 15-ին ֆոն Լարիշի՝ Բեռլին հղած զեկուցագիրը, որում ասվում էր. «Թուրքերը բացահայտորեն ցանկանում են Հյուսիսային Կովկասը, ներառյալ Դաղստանը, միացնել Արևելակովկասյան մուսուլմանական Հանրապետությանը, որն այստեղ կոչում են Ադրբեջան» (Ավետիսյան Հ., Հայկական հարցը 1918 թ., Երևան, 1997, էջ 285):

³ Շարադրանքում կիրառել ենք հայերեն «Ադրբեջան» ձևը: Մանրամասն տե՛ս Էնաեթոլյան Ռեզա, Ագարբայջան եւ Առան (Կովկասեան Ալբանիա), Երեւան, 1994; Ասատրյան Գ., Գևորգյան Ն., Ադրբեջան. յուրացման սկզբունքը և իրանական աշխարհը, Երևան, 1990; Габриелян Р., Армения и Атропатена, Ереван, 2002, с. 8-49; Galichian R., *The Invention of History. Azerbaijan, Armenia and the Showcasing of Imagination (Second, Revised and Expanded Edition)*, London/ Yerevan, 2010, p. 35; Խանլարյան Վ., «Ադրբեջան» աշխարհագրական հասկացության սահմանումները օսմանյան քարտեզներում, հանրագիտարանային նշանակության հրատարակություններում և դասագրքերում, «Վեմ», Երեւան, 2012, հոկտեմբեր-դեկտեմբեր, № 4 (40), էջ 145-160; Давыдов К., Геополитическая история Азербайджана: исторического и новосозданного, Тель-Авив-Москва, 2020, с. 300-301.

Դեմոկրատական Հանրապետություն»¹:

Այն, որ մուսավաթականների կողմից իրականացվող քաղաքական գործընթացները ուղղորդվում էին երիտթուրքերի կողմից, փաստում է Հալիլ փաշայի գլխավոր շտաբի պետ, գնդապետ Էոնեստ Պարրակեն: Առաջին աշխարհամարտից հետո Բեռլինում լույս տեսնող «Berliner Tageblatt» օրաթերթում հրապարակած իր հուշերում նա վկայակոչել է նաև Հալիլի հետևյալ խոսքերը. «Երբ Կովկասը բաժանւեց չորս հանրապետութիւնների, մի ամուր կուան հաստատուեց թաթարական հանրապետութեան մեջ, Կուր գետի արևելեան աւազանում, որ կոչւեց Ադրբեջան: Անունը լա՞ւ ենք ընտրել չէ՞, ասում էր Խալիլ փաշան քմծիծաղով, ակնարկելով պարսկական Ատրպատականին, որի՝ այդ նոր հանրապետութեան հետ ձուլումը ոչ միայն ցանկալի էր համարում թիւրք ղեկավարների կողմից, այլև ամեն կերպ ճգնում էին իրագործել այդ»²: Այս իմաստով, «Ադրբեջան» նորագոյացության իրական բնույթի ընկալման համար տեղին է վկայաբերել «Մշակ»-ի 1920 թ. № 39-ում տպագրված՝ «Վտանգը դեռ մեծ է» խորագրով առաջնորդողի որքան արդարացի ու իրականությանը համապատասխան այն դիպուկ բնորոշումը, որ կովկասյան թաթարների «...ստեղծած պետութիւնը մի յաւիտենական ամօթ և նախատինք էր մարդկութեան համար» (ընդգծումը մերն է – Գ. Ս.)³:

Ասված է սպառնիչ:

¹ St' u Swietochowski T., *Russian Azerbaijan. The Shaping of National Identity in a Muslim Community*, Cambridge, 1985, 1905-1920, p. 129.

² Մերկացումներ պան-թուրանիզմի ծրագիրների մասին, «Աշխատատուր», Թիֆլիս, 1920, մարտի 11, № 57, տե՛ս նաև Խալիլ փաշայի ծրագիրները, «Յառաջ», Երևան, 1920, մարտի 16, № 55:

³ Վտանգը դեռ մեծ է (II), «Մշակ», Թիֆլիս, 1920, յունիսի 16, № 39:

Այսպիսով, «Մեծ Ադրբեջան» համաթյուրքական հայեցակարգի իրագործման ճանապարհին արհեստածին «Ադրբեջան» կազմավորման ստեղծմամբ վերջինիս հատկացվեց մի կեղտոտ դեր՝ վերածվել Այսրկովկասի Օսմանյան պետության ոստիկանի: Ինչպես հայտարարել էր համաթյուրքական պարագլուխներից Մ. Է. Ռասուլզադեն, «Եվ այս պատմական առաքելությունը ստանձնել է «երիտասարդ Ադրբեջանը՝ նոր Թուրանի հույսը»»¹: Ա. Գյուլխանդանյանը, ուրվագծելով «Ադրբեջան» նորաբույս կազմավորման այլասերման ընթացքը, իրավացիորեն գրում էր. «... նորակազմ պետութիւնը (իմա՝ «Ադրբեջանը» – Գ. Ս.) մնաց միշտ խաղալիք կամ գործիք ուժեղի եւ կամ համաթյուրանական նպատակներ հետապնդող տարրերի ձեռքին ...»²:

Երիտթուրք-մուսավաթականների հաջորդ քայլը՝ պատմական Բուն Աղվանքի տարածքը եկվոր կովկասյան թաթարների համար «հայրենիք» դարձնելու միտումով Պոլսի՝ 1453 թ. մայիսի 29-ի նվաճման և յուրացման կրկնօրինակով 1918 թ. սեպտեմբերի 15-ին հայակերտ ու հայաշունչ Բաքվի բռնազավթումն էր: 1918 թ. սեպտեմբերի 15-17-ին թուրքական բանակը մուսավաթական կառավարության (նախագահ՝ Ֆ. Խան-Խոյսկի) բացահայտ համաձայնությամբ ու աջակցությամբ Բաքվում կոտորածի մատնեցին ավելի քան 30.000 հայի՝ կողոպտելով նրանց ունեցվածքը³: Բաքուն բռնազավթելուց հետո, ե-

¹ Балаев А., Мамед Эмин Расулзаде, (1884-1955), Москва, 2009, с. 28.

² Գյուլխանդանեան Ա., Անդրկովկասեան հանրապետութիւնները (Ա), «Հայրենիք», Պոսթըն, 1967, ԽԵ տարի, մարտ, №3, էջ 11:

³ Տե՛ս Իշխանեան Բ., Բազուի մեծ սարսափները: Անկետային ուսումնասիրություն սեպտեմբերեան անցքերի 1918 թ., Թիֆլիս, 1920, էջ 185; տե՛ս նաև ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց.

րիտթուրքերի սվիններով ի հայտ եկած եղեռնածին «Ադրբեջան» կազմավորման վարչական կենտրոն դարձնելու միտումով այն նվիրաբերվեց Բաքվի էթնոհոգևոր ակունքների, և առհասարակ քաղաքակրթական գործընթացների հետ բացարձակապես որևէ աղերս չունեցած և ցայսօր էթնիկ ինքնության ու պատկանելության փնտրտուքի մեջ խարխափող անդրալթայան տափաստաններից ներխուժած թուրք-օղուզական ցեղերի հետնորդներին՝ կովկասյան թաթարներին:

Եվ այսպես, ձեռնամուխ լինելով «Մեծ Ադրբեջան» պետության ստեղծմանը, երիտթուրք-մուսավաթականների մարտավարական այդ ծրագրում Հայաստանից և Արևելյան Այսրկովկասի բռնազավթումից բացի, ներառվեց նաև իրանական վաղեմի նահանգ Ատրպատական-Ազարբայջանը, որը համաթյուրքական հայեցակարգային համակարգում դարձավ «Մեծ Ադրբեջան» պետության ստեղծման կարևոր բաղադրիչներից մեկը: Ինչպես իրավացիորեն նշում է պրոֆ. Վահան Բայբուրդյանը. «Հենվելով պանթուրքիստական կոնցեպցիայի վրա, թուրքական միլիտարիստները իրենց առջև խնդիր էին դնում նախ և առաջ տիրանալ Հյուսիսային Իրանին, որտեղ գերակշռում էին թուրքալեզու ժողովուրդները...: ...Պանթուրքիստների ծրագրերի համաձայն այդ կենսունակ երկրամասը դառնալու էր թուրքիզմի կարևորագույն կենտրոն»¹: Այս համատեքստում արձանագրենք, որ օղուզ-թյուրքական ցեղերից՝ սերած կովկասյան թաթար տարրերը էթնիկ ինքնության փնտրտուքի բաղիվներում աստիճանաբար հիմք էին դնում տեղաբնիկ ժողո-

2, գ. 94, թ. 96-99; տե՛ս նաև Геноцид армян в Османской империи. Сборник документов под редакцией М. Г. Нерсисяна, Ереван, 1982, док. № 245, с. 524.

¹ Բայբուրդյան Վ., Թուրք-իրանական հարաբերությունները (1900-1914 թթ.), Երևան, 1974, էջ 375:

վուրդների պատմամշակութային քաղաքակրթական արժեքների յուրացման քաղաքականությանը՝ պատմակեղծարարությամբ փորձելով ստեղծել իրենց էթնիկական պատմությունը: Ուստի, կովկասյան թաթարների շրջանում էթնոլեզվական ինքնագիտակցության ձևավորման գործելառձին հետևեց թյուրքական ինքնության համատեքստում արհեստականորեն ներդրված իրանական Ատրպատական-Ագարբայջանից կողոպտված «աղբբեջանցի» եզրույթի օգտագործումը¹: Ընդամին, նպատակադ-

¹ Իրանի Ատպատական-Ագարբայջան նահանգի բնիկ իրանական ազգաբնակչության ինքնության, լեզվի, պատմության և այս համատեքստում թուրք-աղբբեջանական կողմի քաղաքական շահարկումների թեմատիկայով հսկայածավալ գրականությունից մասնավորապես տե՛ս Yarshater E., *Azerbaijan vii. The Iranian Language of Azerbaijan, Encyclopædia Iranica*, New York, 1989, Vol. III, Fasc. 3, p. 238-245; Էնաեթոլլահ Ռեզա, Ագարբայջան եւ Առան (Կովկասեան Ալբանիա), Երեւան, 1994, էջ 111-118, 131-146; Ասատրյան Գ., Գևորգյան Ն., Աղբբեջան. յուրացման սկզբունքը և իրանական աշխարհը, Երևան, 1990; Ասատրեան Գ., Գոյութիւն ունի՝ արդեօք ազարի ժողովուրդ, «Դրօշակ», Երեւան, 1992, սեպտեմբեր 23, № 11, էջ 31-36; Atabaki T., *Azerbaijan: Ethnicity and Autonomy in Twentieth-Century Iran*, London, British Academy Press, 1993; Avetikyan G., *Ethnicity in Contemporary Islamic Republic of Iran*, Budapest, Hungary, 2009; Ոսկանյան Վ., Նոր ազարիական լեզուների Քալասուրի բարբառախումբը, «Իրան-նամե», Երեւան, 2011, № 42, էջ 49-52; նույնի՝ Բայախիմբերը Քալասուրի ազարիական բարբառում, «Արևելա-գիտության հարցեր», Երևան, 2014, հ. VIII, էջ 274-281; Ասատրյան Գ., Իրանում թյուրքախոսության խնդրի շուրջ (Происхождение и проблемы идентичности тюркоязычных групп Ирана (Сборник статей), под редакцией Г. Асатрян и Л. Епископосяна, Ереван, 2016, с. 7-34; Գալյան Ռ., Հայաստան, Աղբբեջան և Թուրքիա. Մշակութային, աշխարհագրական և պատմական հակասությունների քննարկում, Երևան, 2020; Аветикян Г., История формирования этнической идентификации у населения иранского Азербайджана в XIX-XX вв. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Ереван, 2014; Մկրտչեան Ս., Իրանի ազերիների ինքնութեան հարցի շուրջ, «Վեմ», Երեւան, 2020, ապրիլ-հունիս, № 2 (70), էջ 251-265; նույնի՝ Պանթիւրքիզմ եւ պանազերիզմ. Համեմատական քննութիւն, «Վեմ», Երեւան, 2020, հունվար-մարտ, № 1 (69), էջ 223-243:

րորեն փորձ արվեց Ատրպատականի իրանական ինքնության ու հարուստ մշակույթի բոլոր տարրերը կրող իրանական ժողովրդի անքակտելի մի հատվածը համարվող թյուրքախոս իրանցիներին ներկայացնել այսպես կոչված «աղրբեջանցի թյուրքեր» և էթնիկ միասնության գաղափարի քարոզչությամբ ուղղակի կամ անուղղակի կերպով նրանց նույնացնել Այսրկովկասի թյուրքալեզու թաթարների հետ: Ավելին, «աղրբեջանականացման» ուղղությամբ մտածված նվաճողական քաղաքականության նկատառումներից ելնելով թյուրք-աղրբեջանական հայտարարել Արաքսից հարավ ընկած ի բնե պարսկական Ատրպատական-Ագարբայջան նահանգը: Ահա թե ինչու «Մեծ Աղրբեջան»-ի ստեղծման նպատակով ժամանակի ընթացքում համաթյուրքական հոսանքների կողմից շրջանառության մեջ դրվեցին նաև հորինած «Հյուսիսային Աղրբեջան» և «Հարավային Աղրբեջան» անվանումները:

Հարկ է նշել, որ Ատրպատական նահանգի նկատմամբ Աղրբեջանի ծավալապաշտական նկրտումները 1918-1920 թթ.¹ մուսավաթականների կառավարման շրջանից սկսած շարունակաբար դրսևորվեցին նաև քեմալականների¹, այնուհետև՝ 1920-1921 թթ.² Խորհրդային Աղրբեջանի Ռազմիեղկոմի նախագահ Նարիման Նարիմանովի կողմից²: Ինչպես իրավա-

¹ St' u Stepanyan G., The "Great Azerbaijan" Project in the Pan-Turkish Concept of the Musavatists, Young Turks and Kemalists, «Բանբեր հայագիտության», Երևան, 2022, № 1 (28), էջ 5-31:

² Մանրամասն տե՛ս Султан-Заде, Персия, Москва, 1925, с. 92; Генис В., Красная Персия. Большевики в Гиляне. 1920–1921. Документальная хроника, Москва, 2000; Казинян А., Полигон "Азербайджан", Ереван, 2011, с. 398; Гасанлы Дж., "Иранская эпопея" большевиков и углубление конфликта на южном побережье Каспия (1920-1921 гг.), "Кавказ & глобализация", Швеция, г.

ցիորեն նշում է պրոֆ. Դավիթ Բաբայանը, «Եթե թուրքերը մտադիր էին նորաստեղծ Ադրբեջանն օգտագործել պանթյուրքիստական նպատակների իրականացման համար, ապա բոլշևիկները, հանձին Ադրբեջանի տեսնում էին լավ հնարավորություն՝ Իրանում և ողջ Մերձավոր Արևելքում տարածվելու համար»¹: Այդ ծրագիրը ընդգծված և առանձնահատուկ նշանակություն էր ձեռք բերել հատկապես Երկրորդ աշխարհամարտի տարիներին, երբ Ադրբեջանի կոմկուսի Կենտկոմի առաջին քարտուղարն էր նախկին մուսավաթական, մոլի հայատյաց Միր Ջաֆար Բադիրովը²: Ըստ էության, Ատրպատականը Խորհրդային Ռուսաստանի և ապա ԽՍՀՄ-ի կողմից բռնագավթելու և այն Ադրբ. ԽՍՀ-ին կցելու նպատակով Բաքուն ծառայում էր որպես ռազմաքաղաքական հարթակ: Ինչպես իրավամբ մատնանշել է պրոֆ. Վ. Բայբուրդյանը. «Այս ամբողջ թոհուրոհի վերջնական նպատակն էր Իրանական Ադրբեջանը անջատել Իրանի կազմից և միացնել Խորհրդային Ադրբեջանին»³: Ի դեպ, այդ արկածախնդրությունը հանդիպեց Իրանի սթափ մտածող մի շարք պետական գործիչների դիմադրությանը: Հատկապես վարչապետ Ղավամ օլ-Սալթանեի վարած խելամիտ դիվանագիտության շնորհիվ կանխվեց իրանական պետությունից նրա կարևորագույն նահանգներից մեկի բռնագավթումը: Դրանով իսկ ի չիք դարձավ նաև «Մեծ Ադրբեջան» ստեղծելու համաթյուրքա-

Лылеа, 2012, т. 6, вып. 1, с. 138-139; Yoshinari Mary, *Economic Sovereignty in Iran vis-à-vis the Soviet Union, 1921-1946*, University of Toronto, 2018, p. 23.

¹ Բաբայան Դ., Արցախյան հիմնախնդիրը և պանթյուրքիզմի գաղափարախոսությունը, «21-րդ ԴԱԸ», Երևան, 2011, № 6 (40), էջ 82:

² St u Гасанлы Дж., СССР-ИРАН: Азербайджанский кризис и начало холодной войны (1941-1946 гг.), Москва, 2006.

³ Բայբուրդյան Վ., Իրանի պատմություն (հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը), Երևան, 2005 էջ 642:

կան ծրագրի կենսագործումը: Հարկ է նկատել, որ այդ չարա-
բաստիկ ծրագրի խափանմամբ կանխվեց նաև հայ ժողովրդի
բնակության բնօրրան՝ Հայաստանին սպառնացող վտանգը:
Անվարան կարելի է ասել, որ դրա իրականացումն ինքնին
մահվան դատավճիռ կդառնար հատկապես Հայաստանի հա-
րավային դարպաս Սյունիքի համար, որը սեպի պես խրված է
1921 թ. մարտի 16-ի ռուս-թուրքական ապօրինի պայմանա-
գրով Ադրբ. ԽՍՀ-ին բռնակցված էքսկլավ Նախիջևանի միջև:

Թուրքիայի խամաճիկ դաշնակիցներ, Ադրբեջանի նախագահ
Արուլֆազ Էլչիբեյի¹, այնուհետև՝ հայր և որդի Ալիևների քաղա-
քական պլաններում²: Այլ կերպ ասած՝ Ադրբեջանի քաղաքական
շրջանակներում «Մեծ Ադրբեջան» պետության ստեղծման ծրագ-
րի մեջ շարունակաբար գերիշխում է Իրանական Ատրպատա-
կան նահանգի բռնազավթման մտայնությունը:

Հ. Ալիևը, որ դեռևս 1940-ական թվականներին Նախիջևա-

¹ Տե՛ս Վարդերեյան Ա., Իրան-Ադրբեջան հարաբերությունների պատմու-
թյունից Արուլֆազ Էլչիբեյի նախագահության շրջանում, «Մերձավոր
Արևելք», պրակ IV, Երևան, 2007, էջ 122, տե՛ս նաև Մկրտչեան Ս., Իրանա-
ադրբեջանական յարաբերությունները 1991-2021 թուականներին եւ Իրանի
ազերիախօս շրջանների հարցը, «Վեմ», Երևան, 2020, հոկտեմբեր-դեկ-
տեմբեր, № 4 (72), էջ 282:

² Իրանի Ատրպատական նահանգում անջատողականության դրսևո-
րումների մասին մանրամասն տե՛ս Մկրտչեան Ս., Պանթիքթական հոսանք-
ները ժամանակակից Իրանում, էջ 69-126; Իսրայելյան Ա., Իրանի տարած-
քային ամբողջականությանը սպառնացող մարտահրավերներն իսլամական
հեղափոխությունից հետո, «Արևելագիտության հարցեր», Երևան, 2016, № 12,
էջ 344-354; նույնի՝ «Թյուրքականության» գործոնը Իրանի և Ադրբեջանի
հարաբերություններում (1991-2016 թթ.), ՄՄԱԵԺ, հ. XXXI, Երևան, 2018, էջ
152-153; նույնի՝ Ադրբեջանի մասնակցությունն Իրանի Ատրպատական նա-
հանգում անջատողականության դրսևորումներին (Իլիամ Ալիևի նախա-
գահության առաջին տասնամյակում), ՄՄԱԵԺ, հ. XXXIII, պրակ 1, Երևան,
2020, էջ 357-374:

նում Պետանվտանգության համակարգում աշխատած տարիներից մանրամասն իրազեկ էր Իրանական Ազարբայջանում տեղի ունեցած իրադարձություններին¹, հետևելով իր նախորդներին (Ն. Նարիմանով, Մ. Բադիրով, Ազիզ Ալիև²) և օգտվելով Իրանի հյուսիսային նահանգներում անջատողական դրսևորումներից, Ադրբեջանի Հանրապետության նախագահ աշխատած տարիներից (1993-2003 թթ.) Թուրքիայի աջակցությամբ ձեռնարկեց Իրանում թյուրքական-ազգայնական վերահսկելի խմբավորումների ձևավորմանը: Դրանցից են. («Հարավային Ադրբեջանի անկախություն կուսակցություն» (“GAIP”), «Հարավային Ադրբեջանի ազգային վերածնունդ շարժում» (“GAMOH”), «Աշխարհի ադրբեջանցիների համագումար» (“DAK”) և այլն)³, որոնց գործողությունները համակարգվում էր Թեհրանում Ադրբեջանի դեսպանության կողմից⁴:

¹ 1944 թ. Ջուլֆայում Մ. Բադիրովի և Պարսկաստանում կոմունիստական շարժման նշանավոր գործիչ Սեյիդ Փիշևարիի գաղտնի պայմաններում հանդիպման անվտանգությունը պահպանողների մեջ է եղել նաև Հ. Ալիևը (տե՛ս Зенькович Н., Гейдар Алиев. Зигзаги судьбы, Москва, 2007, с. 358, 360-361):

² Հավաստի փաստերը վկայում են, որ հենց Բադիրովի անմիջական հոգածությամբ էր Բաքվում 1941 թ. մայիս-հունիս ամիսներին կազմակերպվել Իրանական Ազարբայջան ուղարկվող մի ստվար՝ 3816 հոգուց բաղկացած խմբի հավաքագրումը²: Հատուկ առաքելությամբ Իրան մեկնող խմբի ղեկավար Համա(բ)Կ ԿԿ-ի քաղբյուրոն Մ. Բադիրովի երաշխավորությամբ նշանակել էր 1941-1942 թթ. ԱԿ(բ)Կ Կենտկոմի երրորդ քարտուղարի, միաժամանակ 1941 թ. ապրիլից Ադրբեջանի Գերագույն խորհրդի նախագահի պաշտոնները զբաղեցրած Ազիզ Ալիևը (տե՛ս Гасанлы Дж., СССР-ИРАН, с. 17-18; տե՛ս նաև Nissman D., *The Soviet Union and Iranian Azerbaijan The Use of Nationalism for Political Penetration*, New York, 2019, p. 30):

³ Տե՛ս Մկրտչեան Ս., Պանթիւրքական հոսանքները ժամանակակից Իրանում, Երևան, 2018, էջ 70-71:

⁴ Տե՛ս Իսրայելյան Ա., «Թյուրքականության» գործոնը Իրանի և Ադրբեջանի հարաբերություններում (1991-2016 թթ.), «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», հ. XXXI, Երևան, 2018, էջ 152:

Միևնույն ժամանակ, Ադրբեջանի իշխանությունները սկսեցին ուղղակի կամ անուղղակի կերպով աջակցություն ցուցաբերել Իրանի տարածքում, կամ դրանից դուրս գործող կազմակերպություններին և անջատողական խմբավորումներին: Իրենց ծավալած գործունեությամբ Բաքվում գրանցված և այդտեղից կառավարվող հակաիրանական ու հակահայկական կառույցներից են «Իրանցի ազերիներից կազմված կենտրոն» (“UAM”), «Հարավային Ադրբեջանի ազգային-ազատագրական շարժում» (“SANLM”), «Հարավային Ադրբեջանի ազգային զարթոնքի շարժում» (“SANAM” – գրանցվել է Բաքվում՝ 1995 թ.) և այլ կազմակերպությունները¹: Իրանագետ Ս. Մկրտչյանի դիտարկմամբ՝ «Իրանի թրքախօս բնակչություն ունեցող նահանգների թեմայի առընչությամբ պիտի ասել, որ այնտեղ աշխատում են մի քանի կազմակերպություններ, որոնք մշակութային, լեզուական, կենցաղային ու քաղաքական պահանջների արտայայտմամբ, քողարկված թե բացայայտ կերպով, արձարծում են «Հարավային Ադրբեջան»-ի խնդիրները՝ «Հիւսիսային Ադրբեջան»-ին միանալու իրենց վերջնական նպատակով»²: Ընդգծենք, որ հակաիրանական և հակահայկական կառույցների գործողություններին զգալի մասնակցություն են բերում նաև Արևմտյան Եվրոպայում վերջին տասնամյակներում ստեղծված, այսպես կոչված «Ադրբեջանական ընկերությունները», որոնք գտնվում են Ադրբեջանի և Թուրքիայի գաղտնի ծառայությունների անմիջական հսկողության ներքո և ֆինանսավոր-

¹ Տե՛ս Բադուրեան Վ., Ժամանակակից պանազերիական շարժման մասին, «Ալիք», Թեհրան, 2006, յուլիսի 8, № 135, էջ 3:

² Մկրտչյան Ս., Հարավային Ադրբեջանի առասպելը, «Դրօշակ», Երևան, 2004, յունուար, № 1, էջ 122:

վում են նրանց կողմից¹:

Այսպիսով, իբր, երկու մասի բաժանված, «աղբբեջանական» ժողովրդի վերամիավորման առիթով զանգվածային հիստերիայի առկայության պայմաններում ստեղծվում էր այսպես կոչված «թյուրքական բաժանված ազգի» բռնազբոսիկ գաղափարը², թե, իբր, Աղբբեջանը երկու մասի բաժանված երկիր է, մի մասը գտնվում է Արաքսից հարավ, մյուսը՝ հյուսիսում, Կովկասում: Ինչպես նշում է պրոֆ. Գ. Ասատրյանը, «Այսօր արդեն ընդհանրական է դարձել այն միտքը, մի շարք առումներով Բաքվի քարոզչության և արտասահմանյան թյուրքական լոբբիստների ջանքերի շնորհիվ (այդ թվում՝ Ռուսաստանի), որ «աղբբեջանցիները», երկու մասի բաժանված մեկ ժողովուրդ են, որոնց մի մասը ապրում է ներկայիս Աղբբեջանի տարածքում, որպես տիտղոսակիր ժողովուրդ, իսկ Արաքս գետից հարավ՝ իրանական Արդաբիլ, Արևելյան Ատրպատական, Արևմտյան Ատրպատական, Զանջան և նույնիսկ Ղազվին նահանգներում, որպես բազմամիլիոն փոքրա-մասնություն»³: Այս անթաքույց ցանկության նպատակն ավելի քան պարզ է. Իրանի հյուսիսարևմտյան նահանգների թյուրքախոս իրանցները և նախկին խորհրդային աղբբեջանցիները Աղբբեջանի Հանրապետության կազմում միավորվելը մեկ պետության մեջ⁴:

¹ Տե՛ս Ասատրեան Գ., Գոյութին ունի՞ արդեօք ազարի ժողովուրդ, «Ազատամարտ», Երևան, 1992, օգոստոս, № 34:

² Տե՛ս Ասատրեան Գ., Աղբբեջանը՝ բաժանված երկի՞ր (Ատպատականցուողբը), «Իրան-նամե», Երևան, 1993, օգոստոս, № 3, էջ 9-10:

³ Ասատրյան Գ., Իրանում թյուրքախոսության խնդրի շուրջ, էջ 7:

⁴ Տե՛ս Գրիգորյան Վ., «Միացյալ և Մեծ Աղբբեջան» ի հաշիվ Իրանի ու Հայաստանի, «Իրան-նամե», Երևան, 1996, № 4-5, (20-21), էջ 29:

Այսպիսով, ընդհանուր գծերով պատկերացում տալով քննարկվող հիմնահարցի ուսումնասիրության մասին, այժմ անդրադառնանք Արցախի և Սյունիքի ռազմավարական դերին:

Արցախ-Սյունիքը Ադրբեջանի կողմից Իրանի հյուսիս-արևմտյան շրջանների բռնազավթման հարթակ

Արցախյան առաջին պատերազմում (1991-1994 թթ.) պարտություն կրած Ադրբեջանն ի վիճակի չէր խնդիրներ ստեղծել ինչպես Իրանի Իսլամական Հանրապետության, այնպես էլ Հայաստանի Հանրապետության, մասնավորապես՝ Սյունիքի ռազմական անվտանգության համար: Ինչպես իրավամբ գրում է Ա. Այվազյանը. «Նախիջևանի լիակատար հայաթափությունից հետո Ղարաբաղն այլևս միակ դիրքն էր Սյունիքն ու Սյունիքի հետ միասին Իրանի հետ Հայաստանի կենսատու սահմանը պահպանելու և պաշտպանելու համար»¹: Սակայն իրավիճակը գլխիվայր շուտ եկավ Արցախի Հանրապետության դեմ սանձազերծած 44-օրյա պատերազմից հետո: Նախընթաց շարադրանքում արդեն նշեցինք, որ Իրանի հյուսիսարևմտյան շրջանների նկատմամբ այս նկրտումները նոր չեն, տարբեր ժամանակահատվածներում դրանք շրջանառության մեջ են դրվել, սակայն Արցախյան երրորդ պատերազմի այսպես կոչված «հաղթանակից» առաջացած էյֆորիկ տրամադրու-

¹ Այվազյան Ա., Ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորման խնդիրները և Հայաստանի աշխարհառազմավարական դրությունը (Հայաստանի ազատագրված տարածքը և Արցախի հիմնախնդիրը: Վերլուծական և փաստագրական նյութերի ընտրանի), կազմեց և խմբագրեց՝ Ա. Այվազյանը, Երևան, 2006, էջ 136:

յուններն պայմաններում տարածաշրջանում առավել հարմար իրավիճակ է ստեղծվել դրանք օրակարգ բերելու համար: Ուստի Իրանի հետ հակամարտություն հրահրելու նպատակով թուրք-ադրբեջանական ցեղասպանական դաշինքը, ի դեմս Էրդողանի և Ալիևի, հետևողականորեն սկսեց ձեռնարկել քաղաքական ու քարոզչական ակտիվ քայլեր: Ինչպես Թուրքիայում, այնպես էլ Ադրբեջանում համաժամանակյա կտրվածքով տեղեկատվական-քարոզչական աշխատանքներ սկսեցին տարվել համապատասխան հանրային տրամադրություններ ձևավորելու համար: Իրանում հակակառավարական շարժումներ հրահրելու Թուրքիայի և Ադրբեջանի փորձերին զուգահեռ՝ ակտիվորեն շրջանառվում է արհեստածին «հարավային ադրբեջանցիներ» եզրույթը: Այսպես, Էրդողանական Թուրքիան, որ բացահայտորեն ակտիվ մասնակցություն է ունեցել Արցախի դեմ Ադրբեջանի ռազմաքաղաքական դեկավարության սանձազերծած 44-օրյա լայնածավալ պատերազմի ծրագրման ու կազմակերպման մեջ, առաջնորդվելով ադրբեջանա-թուրքական «գաղափարական» առանցքի՝ «Մեկ ազգ՝ երկու պետություն» հայտնի կարգախոսով, որն ի սկզբանե այսօր դարձել է համաթրքության դավանանքի սյուներից մեկը, թուրքական “TRT Haber” կառավարամետ հեռուստաալիքով Ատրպատականի մասին հրապարակվել էր հետևյալ սադրիչ ռեպորտաժը. «Այժմ նրանք Իրանի մի մասն են, ադրբեջանցի թուրքերը: Նրանք խոսում են թուրքերեն, ինչպես ես և դու: Այսօր նրանք դուրս են գալիս փողոց եւ վանկարկում են թուրքերի համար ազատություն, արդարություն եւ ազգային իշխանություն պահանջող կարգախոսներ: Մի մոռացիր, սիրելի հանդիսատես, այնտեղ՝ Թավրիզում, ապրում են քո եղբայրնե-

րը... (sic!)»¹: Սոցիալական հարթակներում լուսանկարներ են տարածվում, որոնցում երևում են Ադրբեջանի դրոշները, որոնք, իբր, կախված են Թավրիզում: Այս ամենի նպատակը, ինչպես իրանցի հեղինակ Մեհրզադ Առֆազադեն է դիպուկ նկատում՝ Ատրպատական նահանգի բռնազավթումն է, որը որպես կամուրջ Թուրքիան կկապեր ռուսական տարածքների, Այսրկովկասի և Կենտրոնական Ասիայի թյուրքալեզու ժողովուրդներին: «Թուրքիան,- գրում է նա,- Իրանի Իսլամական Հանրապետութեան դիրքորոշումած թշնամին է. այդ թշնամութիւնը սահմանում է թրքախօսների աշխարհը մուտք գործելու բանալին՝ Ատրպատականը, ձեռք բերելու մեջ, եւ ոչ աւելին»²:

Ընդամին, թուրքական լրատվաքարոզչական թեզերը կիրառվում են նաև Ադրբեջանում: Ինչպես, օրինակ, Բաքվի “Xəzər TV” հեռուստաալիքը լուրերը սկսում է «Սալամ, Հյուսիսային և Հարավային Ադրբեջան» խոսքով: Ավելին, Իրանի հյուսիսային շրջաններում անջատողական տրամադրությունների ակտիվացման հետ է կապված Շիրազ քաղաքի Շահ Չերադ դամբարանում 2022 թ. հոկտեմբերի 26-ին տեղի ունեցած ահաբեկչությունը, որի կազմակերպիչը Ադրբեջանի քաղաքացի էր³:

Պետք է փաստել, որ 44-օրյա պատերազմի հետևանքով Ադրբեջանի վերահսկողության տակ անցած Արցախի՝ աշխարհա-

¹ Մխիթարյան Լ., Թուրք-ադրբեջանական տանդեմը՝ ընդդեմ Իրանի, «Հայաստանի Հանրապետություն», Երևան, 2022, նոյեմբերի 9, № 192:

² Մեհրզադ Առֆազադե, Թուրքիոյ զինուորական յարձակման հաւանականութիւնը Իրանի վրայ պէտք չէ անտեսել, «Ազատամարտ», Երեւան, 1992, օգոստոս, № 35:

³ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», Երևան, 2022, նոյեմբերի 8, № 191:

քաղաքական կարևոր դերակատարություն ունեցող հարավային շրջանները՝ Զրականը, Վարանդան, Սանասարը և Կովսականը Թուրքիայի և Ադրբեջանի համար դարձան ռազմավարական հարթակ՝ Իրանի նկատմամբ համաթյուրքական-ծավալապաշտական նկրտումներն իրականացնելու հարցում: Իրանն արդեն 130 կմ հավելյալ սահման ունի Ադրբեջանի հետ: Այդ համատեքստում պետք է դիտարկել Բաքվի նախաձեռնությունը՝ Արցախի հարավային շրջաններում երեք օդանավակայանների կառուցումը՝ Վարանդայում (Ֆիզուլի), Կովսականում (Զանգելան) և Քաշաթաղի շրջանում (Բերձոր-Լաչին): Ակնհայտ է, որ այդ օդանավակայանների կառուցմամբ Ադրբեջանը փորձում է առավել հիմնավոր տեղավորվել Իրանի հետ հնարավոր բախումների ընթացքում: Այս համատեքստում նկատենք, որ Իրանի գոյաբանական թշնամի համարվող Ադրբեջանի ռազմավարական դաշնակիցներ ՆԱՏՕ-ի անդամ Թուրքիան ու Իսրայելը¹ ստացան

¹ Իսրայելի և Ադրբեջանի միջև պաշտոնական շփումները սկսվել են ԽՍՀՄ փլուզումից անմիջապես հետո՝ 1990-ական թվականների սկզբներին: Բարձր մակարդակով առաջին հանդիպումը կայացել է 1998 թ., երբ Իսրայելի վարչապետ Բենիամին Նեթանյահուն պաշտոնական այցով ժամանեց Ադրբեջան: Այդ այցը լուրջ խթան հանդիսացավ երկու երկրների երկկողմ հարաբերությունների զարգացման ճանապարհին: Մեկ տարի անց Ադրբեջան այցելեց նաև Իսրայելի ԱԳՆ պատվիրակությունը: Ադրբեջանը համարվեց Իսրայելի ռազմավարական դաշնակիցը, սկսեցին լայն թափով զարգանալ միջպետական և առևտրատնտեսական հարաբերությունները: 2007 թ. ապրիլին Թել Ավիվում տեղի ունեցավ «Ադրբեջան-Իսրայել ասոցիացիայի» (ԱՁԻՁ) հիմնադիր համագումարը: Ասոցիացիայի նախագահ ընտրվեց նույն Իոսեֆ Շազալը: Ներկայումս Իսրայելը համարվում է Ադրբեջանի զենքի ամենակարևոր մատակարարներից մեկը: 2010 թվականից Ադրբեջանը Թել Ավիվից գնում է «Spike» տիպի հակատանկային հրթիռներ, ինչպես նաև իսրայելական անօդաչու սարքեր: Այս զենքը բազմիցս կիրառվել է Արցախյան պատերազմի ժամանակ: Իսրայելում գործող ադրբեջանական խոշոր կառույցը «Իսրայելի ադրբեջանցիների կոնգրես» կազմակերպությունն է, որի գործունեության հիմքում ընկած է Թուրքիա-Ադրբեջան-Իսրայել

Իրանի դեմ ազատ գործելու լայն հնարավորություն՝ տարածաշրջանային գործընթացները ըստ իրենց շահերի փոփոխելու համար: Մյուս կողմից՝ Ադրբեջան-Իսրայել հարաբերությունները համարվում են Բաքվի արտաքին քաղաքականության և հակահայ ռազմավարության բաղկացուցիչը: Պատահական չէ, որ իրանա-ադրբեջանական լարված հարաբերություններում, հակաիրանական տրա-մադրություններ սերմանելու և Իրանի դեմ նոր ճակատ ստեղծելու գործում ակնհայտորեն ուրվագծվում է Իսրայելի նկատելի ստվերը, որը ձեռնամուխ է եղել այդ պատերազմում ադրբեջանական բանակին մատուցած իր ռազմա-տեխնիկական ու լրտեսական աջակցության պտուղները քաղելուն¹: Թել Ավիվը հանձին Բաքվի, պարարտ հող է տեսնում Իրանի դեմ ռազմաքաղաքական լայն գործողություններ ծավալելու համար: Այդ է վկայում 2022 թ. հուլիսին Բաքվում Իսրայելի դեսպան Ջորջ Դիքի Twitter-ի էջում հրապարակած իր լուսանկարը, որում բռնել էր «Թավրիզի խորհրդավոր պատմությունները» գիրքը: Լուսանկարին կից նա գրել էր. «Ես այս հիանալի գրքից, որն ինձ վերջերս են նվիրել, այնքան շատ բան եմ իմանում Թավրիզում ադրբեջանական պատմության ու մշա-

ռազմավարական դաշինքին անհրաժեշտ աջակցության ցուցաբերումը (տե՛ս Սիոնիզմը Ադրբեջանում, «Ազատամարտ», Երևան, 1992, օգոստոս, № 33, էջ 9, տե՛ս նաև Գրիգորյան Ա., Իսրայել-Ադրբեջան փոխհարաբերությունների շուրջ, «Գլոբուս. էներգետիկ և տարածաշրջանային անվտանգություն», Երևան, 2009, № 3, էջ 21-36): Իսրայելի ադրբեջանական լոբբի գործունեության մասին մանրամասն տե՛ս Ружанский В., Азербайджанское лобби Израиля: генезис, ресурсы и основные направления деятельности, ІЗԳ, Երևան, 2020, № 1, էջ 114-143:

¹ Տե՛ս Ավետիքյան Հ., Հայաստանը՝ չարամետ օղակում, «Ազգ», Երևան, 2023, 3-9 փետրվար, № 4:

կույթի մասին»¹:

Ավելին չխորանալով էլեկրտոնային մամուլում հրապարակված հակաիրանական սադրիչ մանրամասների մեջ, փաստենք հետևյալը. Բաքվի, Անկարայի ու Իսրայելի գործողությունները վկայում են Իրանի դեմ ապագա ագրեսիվ ծրագրերի իրավական և գաղափարական հիմք նախապատրաստելու մասին: Անկասկած, Իրանի դեմ հրահրվող վերոնշյալ զարգացումներն անմիջականորեն առնչվում են Հայաստանի Հանրապետության անվտանգային իրավիճակին: Իրանի տարածքային ամբողջականության պահպանումը, այս երկրի կայունությունն այսօր առավել քան կարևոր են ինչպես Հայաստանի Հանրապետության, այնպես էլ Արցախի Հանրապետության անվտանգության տեսանկյունից. տարածաշրջանի քարտեզի յուրաքանչյուր փոփոխություն՝ հատկապես ի հաշիվ Իրանի, հղի է մեր երկրի համար ամենաանկանխատեսելի հետևանքներով²:

Հարկ է նշել, որ թուրք-ադրբեջանական տանդեմը Ատրպատականի նկատմամբ ծավալապաշտական նկրտումների համատեքստում Արցախից բացի, կարևորում է նաև Սյունիքի ռազմավարական դերը: Տեղի ունեցող գործընթացները ցույց են տալիս, որ Ադրբեջանը ձգտում է վերջնականապես բռնակցել Արցախի Հանրապետության տարածքը և հող նախապատրաստել նաև Սյունիքի բռնազավթման համար: Նպատակն, անշուշտ, ոչ միայն Սյունիքը զավթելն է ու համաթյուրքական

¹ Տե՛ս Քիշմիրյան Ի., Գաղտնի աջակցությունը փոխարինվել է բացահայտ կոչերով: Տեղեկատվական պատերազմը բռնկվում է նոր ուժով, «Հայաստանի Հանրապետություն», Երևան, 2022, սեպտեմբերի 7, № 148:

² Տե՛ս Բոլորանցի Վ., Բոյաջյան Վ., Իրան, Ռուսաստան, Հայաստան (ազգային անվտանգության խնդիրներ), «Իրաննամե», Երևան, 1996, № 4-5 (20-21), էջ 28:

ծրագրով Նախիջևանի Ինքնավար Հանրապետության հետ ցամաքային կապ հաստատելը, այլև Արցախ-Սյունիք-Նախիջևանը Իրանի դեմ ագրեսիվ գործողությունների համար ռազմական հարթակ դարձնելը: Ավելին, Ադրբեջան-Նախիջևան հաղորդակցության ճանապարհի համար վերոհիշյալ սադրիչ գործողություններն ուղեկցվում են Թուրքիայի և Ադրբեջանի նախագահների կողմից այսպես կոչված «Ջանգեզուրի միջանցք» ձևակերպման շրջանառմամբ: Տարբեր միջազգային հարթակներում համաթյուրքական հոետորաբանությամբ հորջորջվող «Ջանգեզուրի միջանցք» արտահայտությունը վկայում է, որ Արցախի Հանրապետության դեմ իրականացված համատեղ ագրեսիայի և զանգվածային ռճրագործությունների անպատժելիությունից խրախուսված՝ Թուրքիան և Ադրբեջանը ձեռք են բերում հրապարակային պայմանավորվածություններ Հայաստանի Հանրապետության տարածքային ամբողջականության դեմ: Ընդ որում, Հայաստանի ինքնիշխան տարածքով «միջանցք» անցկացնելու իրենց քաղաքական նկրտումները հմտորեն քողարկում են տնտեսական հիմնավորումներով՝ փորձելով միջազգային հանրության շրջանում տպավորություն ստեղծել, թե, իբր, այդ «միջանցքը» էական նպաստ է բերելու Արևելք-Արևմուտք առևտրաշրջանառությանն ու բեռնափոխադրումներին: Մինչդեռ, ակներև է, որ այդ նախագիծը միտված է սպասարկելու Թուրքիայի և Ադրբեջանի համաթյուրքական աշխարհաքաղաքական շահերն ու ծրագրերը: Եվ սա այն դեպքում, երբ 2020 թվականի նոյեմբերի 10-ի¹, 2021 թվականի

¹ Նոյեմբերի 10-ի «եռակողմ հայտարարության» իրավաքաղաքական գնահատականի մանրամասն քննությունը տե՛ս *Марукян А., Политико-правовой анализ «трехстороннего заявления о прекращении огня в Нагорном Карабахе» 10 ноября 2020 года, «Բանբեր հայազիտության», Երևան, 2021, № 1, էջ 33-57:*

հունվարի 11-ի և նոյեմբերի 26-ի եռակողմ հայտարարություններում սևով սպիտակի վրա գրված է տարածաշրջանում տնտեսական և տրանսպորտային կապուղիների ապաշրջափակման մասին, և Հայաստանի Հանրապետության կողմից Ադրբեջանին «միջանցք», «միջանցքային տրամաբանության» ուղի տրամադրելու որևէ դրույթ, պարտավորություն և պայմանավորվածություն իսպառ չկա:

Այդ համատեքստում պետք է դիտել Ի. Ալիևի 2021 թ. հուլիսի 7-ի ստորագրած հրամանագիրը, որով երկրի վարչատարածքային բաժանումն իրականացվել էր ըստ 14 տնտեսական շրջանների: Այդ որոշմամբ պատերազմի հետևանքով Ադրբեջանի վերահսկողության տակ անցած Արցախի Հանրապետության Ջրականի, Քարվաճառի, Սանասարի, Կովսականի ու Քաշաթաղի շրջանները ընդգրկվել են այսպես կոչված «Արևելյան Զանգեզուր» տնտեսական շրջանի կազմում: Վարչատարածքային բաժանման մեջ «Արևելյան Զանգեզուր» անվամբ շրջանի ստեղծմամբ փորձ է արվում ներքին և արտաքին լսարանին ցույց տալ, թե, իբր, գոյություն ունի նաև «Արևմտյան Զանգեզուր», որի տակ Ադրբեջանում նկատի է առնվում Հայաստանի Հանրապետության Սյունիքի մարզը¹:

Նման հայատյացության համատեքստում թուրք-ադրբեջանական ցեղասպանական դաշինքը, ի դեմս Ռ. Էրդոհանի և Ի. Ալիևի, լկտի հնարքներով խեղաթյուրելով պատմական իրողությունները, ներքին ու միջազգային հարթակներում հայ ժողովրդին ուղղված սադրիչ ու ռազմատենչ հռետորաբանության մեջ ինքնահինար «Արևմտյան Ադրբեջան» գաղափարի շրջանա-

¹ Տե՛ս Մխիթարյան Լ., Նախիջևանյան զարգացումների իրական վտանգները, «Հայաստանի Հանրապետություն», Երևան, 2022, նոյեմբերի 4, № 189:

կում Սյունիքի մարզը արհեստականորեն բաժանում են արևելյան և արևմտյան մասերի: Վերջիններս համաթյուրքական նկրտումների և ռազմավարական նպատակների շրջանակում Սյունիքը բռնազավթելու հեռահար նպատակով՝ «Արևմտյան Ջանգեզուր»¹ կեղծ ու խարդախ ձևակերպմամբ համառորեն քննարկում են այսպես կոչված «Ջանգեզուրի միջանցքի» թեման: Այստեղ պետք է նաև հատուկ ուշադրություն դարձնել հետևյալ հանգամանքի վրա. Արցախյան 44-օրյա պատերազմից հետո Ադրբեջանի նախագահ Ի. Ալիևի այսպես կոչված «Ջանգեզուրի միջանցքի» վերաբերյալ ելույթներում, ուշադիր լինելու դեպքում, կարելի է նկատել վատ քողարկված այն ձգտումը, որ ինչ չի հաջողվել իր հորը և Խորհրդային Ադրբեջանի այլ ղեկավարներին, նա հետևողականորեն փորձում է իրագործել: Եվ մի՞թե պարզ չէ այդ նողկալի սադրանքի գերագույն նպատակը. ոչ միայն Հայաստանի Հանրապետության վերահսկողությունից դուրս «միջանցք» ստանալ դեպի Նախիջևան, այլև՝ բռնազավթված հայկական Նախիջևանի հետ կապող ճանապարհով Սյունիքը դարձնել թուրք-ադրբեջանական տարածք և այն հարթակ ծառայեցնել Իրանի դեմ ռազմական գործողությունների համար: Նշենք, որ իր նպատակին հասնելու համար Ալիևի սադրիչ դիվային երևակայությունն ու սանձարձակ գործողությունները սահմաններ չեն ճանաչում: Ըստ կովկասյան հարցերի փորձագետ, իրանցի վերլուծաբան Ամիր Ալիփուրի, 2023 թվականի հունվարի 27-ին Թեհրանում Ադրբեջանի դեսպանատան վրա հարձակման առիթով Ի.

¹ Տե՛ս Գաբրիելյան Է., Ջանգեզուրը պոկելու օպերացիան՝ գործողության մեջ <https://www.aravot.am/2021/07/22/1205672/> (մուտք՝ 22.07.2021), տե՛ս նաև Ալիևը ինքն իրեն խոստանում է «Ջանգեզուրը», «Գյոլջան» եւ «Իրեւանը», <https://news.am/arm/news/653671.html> (մուտք՝ 14.07.2021):

Ալիևի հակաիրանական մթնոլորտի ստեղծման նպատակներից առանցքայինը, «այսպես կոչված՝ «Զանգեզուրի միջանցքը» Իրանին ու Հայաստանին պարտադրելն է»¹:

Ադրբեջանական կողմը հասկանալով միջազգային իրավունքը խախտող իր այս պահանջների հիմնագուրկ լինելը՝ փորձում է խնդիրը լուծել ուժի կիրառմամբ: Ուստի Ադրբեջանը, որը որևէ աղերս չունի Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի 1920-1930-ական թվականներին արհեստականորեն գծված վարչական սահմանների, մասնավորապես՝ Հայաստանից բռնագավթված երկրամասերի և դրանցից զատված տարածքների հետ, Թուրքիայի խրախուսմամբ՝ բանակցային ձևաչափում ապօրինաբար տարածքային տարատեսակ նորանոր պահանջներ սկսեց ներկայացնել Հայաստանի Հանրապետությանը: Ավելին՝ Սյունիքի հերթական կտորները բռնագավթելու նպատակով 2021 թ. մայիսի 11-ին, նոյեմբերի 14-ին և 2022 թ. սեպտեմբերի 13-ին հերթական ագրեսիան ձեռնարկվեց Հայաստանի Հանրապետության ինքնիշխան տարածքների նկատմամբ:

Ի դեպ, ի հավելումն վերոնշյալի, ավելորդ չենք համարում այստեղ մատնանշել հետևյալ նկատառումը: Սյունիքը, որ համաթյուրքական ծրագրերն իրականացնելու գործում մի յուրովի կամուրջ է համարվում Ադրբեջանին բռնակցված Հայոց հինավուրց Նախիջևանին միանալու համար, տակավին 1920-ական թվականների կեսերին գտնվել է հայ հասարակական-քաղաքական գործիչների ուշադրության կենտրոնում: Այս առիթով իրավիճակի շուրջ օրախնդիր հրապարակումներից հի-

¹ Հարությունյան Գ., Ադրբեջանն Իրանին պատերա՞զմ է հայտարարում: Ալիևի սպառնալիքները չեն կարող գերազանցել հոխորտանքների սահմանը, «Ազգ», Երևան, 2023, 10-16 փետրվար, № 5 (5740):

շարժան են հատկապես ՄԴ Հնչակյան նշանավոր գործիչ, ականավոր հրապարակախոս Գրիգոր Եղիկյանի՝ «Արեւելեան ազգերը» ուշագրավ հոդվածում տեղ գտած հույժ այժմեական դիտարկումները: Հոդվածագիրը ապագայի քաղաքական զարգացումների ռեալ իրատեսական կանխազգացումներով, անսխալ ու դիպուկ ներկայացնելով Թուրքիայի և Ադրբեջանի համաթյուրքական նորանոր ծալքերն ու նպատակները, դրա հետ մեկտեղ, համոզիչ փաստերի հիման վրա քննադատելով վերջիններիս ազդեցության տակ ընկած Մոսկվայի գործողությունները, գրում էր. «Ազերբեջանի ազգայնականները օգտուում են Մոսկվայի տրամադրութիւններից և կոմունիստները օրից օր Հայաստանը պաշարող շղթան նեղացնում են մի կողմից Հայերի և Պարսիկների մէջ եղած սահմանները վերացնելով՝ այդ երկու երկիրները իրարից բաժանելու, միւս կողմից էլ մի լայն կօրրիտոր անցկացնելու համար Պարսկաստանի և Հայաստանի միջով Թուրքիայի և Ազերբեջանի (կովկասեան) մէջ այդ երկու երկիրները աւելի ամուր իրար հետ կապելու համար: ...իսկ Թուրքիան էլ մտածում է կօրրիտորի միջոցով Հայաստանը դարձնել բոլորովին ուժասպառ, Պարսկաստանը զրկել իր ամենալաւ երկրամասից և իր հետ միացնել թուրքաբնակ ռուսական հողեր» (ընդգծումը մերն է – Գ. Ս.)¹: Հիրավի, մերօրյա իրադարձությունները եկան ապացուցելու Գրիգոր Եղիկյանի կանխատեսման իրավացիությունը, երբ պաշտոնական Անկարան ու Բաքուն Հայաստանի Հանրապետությանը սկսեցին պարտադրել Սյունիքի վրայով Ադրբեջանը Նախիջևանին կապող այդ նույն «կօրրիտոր» կոչվածը:

Այս առումով կարևոր է շեշտել, որ Իրանին հատկապես

¹ Աստղունի Գ., Արեւելեան ազգերը (VIII), «Նոր երկիր», Փարիզ, 1926, օգոստոսի 8, № 13:

մտահոգում է Հայաստանի Հանրապետության ճակատագիրը, քանզի Օսմանյան կայսրությունից մինչև համաթուրանականություն Թուրքիայի ճանապարհին անցնում է Հայաստանով, ի մասնավորի Սյունիքով, որը զավթելու պարտականությունը ստանձնել է Էրզրոմի լակեյ Ալիսը: Ի դեպ, փաստերը վկայում են, որ Իրանի համար Սյունիքի, մասնավորապես՝ Մեղրիի աշխարհագրական և ռազմավարական գործոնը խիստ կարևորվել է տակավին XIX դարի ռուս-պարսկական առաջին (1804-1813 թթ.) և երկրորդ (1826-1828 թթ.) պատերազմների շրջանից: Այսպես, ռուսական 17-րդ եգերական գնդի հրամանատար, գնդապետ Պյոտր Կոտլյարևսկու կողմից 1810 թ. հունիսի 14-ին պարսիկներից Մեղրին գրավելուց հետո, Կովկասյան ճակատի գլխավոր հրամանատար, հեծելազորի գեներալ Ալեքսանդր Տոբմասովը գեներալ-մայոր Պյոտր Նեբուխինին ուղղված 1810 թ. հուլիսի 25-ի գրությամբ անթույլատրելի էր համարում դրա հետհանձնումը, պատճառաբանելով, որ «...պարսիկները Մեղրին համարում են Ղարադաղի և Թավրիզի բանալին» (ընդգծումը մերն է – Գ. Ս.)¹:

Նկատենք, որ իրանա-ադրբեջանական հարաբերություններում լարվածությունը հատկապես ակներև դարձավ ադրբեջանական զինուժի՝ Հայաստանի Հանրապետության ինքնիշխան տարածք ներխուժելու և այսպես կոչված «Զանգեզուրի միջանցքի» առնչությամբ պաշտոնական Թեհրանի ունեցած կեցվածքի հետ: Թեհրանում հստակ գիտակցում են, որ «Զանգեզուրյան միջանցը» միանշանակ հարվածի տակ է դնում գոյություն ունեցող հայ-իրանական սահմանը, իսկ այդ սահմանի վերացումը

¹ Акты, собранные Кавказскою археографическою комиссиею, под ред. Ад. Берже, т. IV, ч. I, Тифлис, 1870, док. № 840, с. 561-562.

Իրանի համար ռազմավարական և աշխարհա-քաղաքական առումներով բնավ ցանկալի չէ, ուղղակի կկտրվի ցամաքային կապը Հայաստանի հետ: Իրանը պարզապես կկորցնի դեպի Եվրոպա իր այլընտրանքային ճանապարհը և դուրս կմնա էներգետիկ ու տարանցիկ նախագծերից, իսկ տարանցիկ նշանակության նվազման դեպքում կձևավորվի համաթյուրքական առանցք՝ ընդդեմ Իրանի: Միաժամանակ, հակաիրանական ուժերի կողմից շրջափակման մեջ հայտնվելու դեպքում, նպաստավոր հող կստեղծվի Իրանի հյուսիսարևմտյան շրջաններում անջատողական շարժումների հրահրման համար:

Բախվելով իր ազգային շահերի ոտնահարման փաստին, Իրանը չէր կարող չանհանգստանալ: Ահա թե ինչու Հայաստանը, մասնավորապես Սյունիքի մարզը, Իրանի համար դառնում է արգելապատնեշ՝ ընդդեմ համաթյուրքական առանցքի ձևավորման: Թուրք-ադրբեջանական ծավալապաշտական այս ճիգերի դեմ պաշտոնական Թեհրանը, ելնելով տարածաշրջանային անվտանգության խնդիրներից, ուղերձներով, ընդհուպ ռազմական միջամտության սպառնալիքով, Բաքվին և Անկարային մշտապես հիշեցնում է իր սկզբունքային դիրքորոշումն առ այն, որ Հայաստանի տարածքային ամբողջականությունն իր կարմիր գիծն է՝ մերժելով Այսրկովկասում միջազգայնորեն ճանաչված սահմանների, ներառյալ Իրանի և Հայաստանի միջև ընդհանուր սահմանի ցանկացած փոփոխություն¹: Ահա հայամետ այդ դիրքորոշմամբ թուրք-ադրբեջանական ծավա-

¹ Տե՛ս Վարդանյան Ա., Իրանի կոշտ ուղերձը Ադրբեջանին, «Հայաստանի Հանրապետություն», Երևան, 2022, նոյեմբերի 8, № 191, տե՛ս նաև Բունիաթյան Հ., Իրանը կրկին նախագգուշացումներ է տալիս Ադրբեջանին, <https://www.azatutyun.am/a/32081375.html> (մուտք՝ 14.10.2022).

լապաշտական ճիգերի դեմ պաշտոնական Թեհրանը, ելնելով սահմանների անձեռնմխելիության սկզբունքից, անընդունելի է համարում Սյունիքի հանդեպ Ադրբեջանի յուրաքանչյուր ոտնձգություն:

Ուստի, սառը կշռադատելով համաթյուրքականության սպառնալիքի (երկրի ներէթնիկ հահավասարակշռության խաթարում, անջատողական հոսանքների խրախուսում, «ադրբեջանական» գործոնի արծարծում և այլն) հնարավոր բոլոր հետևանքները, Իրանն այսօր շրջվել է դեպի Հայաստան, քանզի վերջինս՝ իր գոյությամբ իսկ որոշակիորեն խաթարում է թուրք-ադրբեջանական համաթյուրքական ծրագրերի իրականացմանը: Հարկավ, այս ամենը հաշվի առնելով, Հայաստանի բնական դաշնակից Իրանն Այսրկովկասում իր ազդեցությունը պահպանելու համար ներկայումս առավել առանձնացնում է Հայաստանի հարավային շրջանների հետ համագործակցության զարգացումը: Այս առումով պատահական չէր 2022 թ. հոկտեմբերի 21-ին Սյունիքի մարզկենտրոն Կապանում Իրանի գլխավոր հյուպատոսության բացումը¹:

Այսպիսով՝ համադրելով վերոբերյալ փաստերը, արձանագրենք հետևյալը: Թուրք-ադրբեջանական երկյակը, շարունակելով Իրանի հյուսիսարևմտյան շրջանների նկատմամբ ծավալապաշտական քաղաքականությունը, Արցախի Հանրապետության բռնազավթված հարավային շրջանները վերածում է ռազմական հարթակի: Իսկ այսպես կոչված «Զանգեզուրի միջանցքը», որտեղ ձգտում է խցկվել Բաքուն, սոսկ Նախիջևանին կապվելու համաթյուրքական ճանապարհի չէ: Թուրքիան,

¹ Տե՛ս Կապանում բացվեց Իրանի գլխավոր հյուպատոսությունը, <https://www.azatutyun.am/a/32094698.html> (մուտք՝ 10.21.2022).

ինչպես նաև Իսրայելը այն կփորձեն օգտագործել Ջրական գենք ու գորք տեղափոխելու համար՝ Իրանի դեմ ապագա ռազմական գործողություններ ծավալելու նպատակով¹։ Այս առումով լիովին ճիշտ էր Ռուբեն Տեր-Մինասյանի ժամանակին արված հետևյալ դիտարկումը. «...Ադրբեջանի առջեւ բացուած էր մի այլ հեռանկար, այն է՝ միանալ եւ Պարսից Ատրպատականին... այդ ճանապարհի վրայ կանգնած էր Հայաստանը իր Ղարաբաղ, Ջանգեզուր, Նախիջեւան, Շարուր եւ այլ գաւառներով, ուստի անհրաժեշտ էր այդ գաւառները նախ միացնել, ապագայի լայն ծրագիրների իրագործման նպատակով»²։

Եվ վերջում։ Քանի որ տարածաշրջանում թուրքական գործոնի ներգրավումն ու ընդլայնումը, ինչպես նաև թուրք-ադրբեջանական ռազմավարական դաշինքի ամրապնդումը հեռանկարում անմիջական սպառնալիք է ներկայացնելու նաև Հայաստանի բարեկամ երկիր Իրանի Իսլամական Հանրապետության անվտանգությանը, ուստի վերոնշյալ ծավալապատական մարտահրավերների դեմ հանդիման, վաղ թե ուշ, պետք է ձևավորվի Իրան-Հայաստան աշխարհաքաղաքական և արտաքին անվտանգության ապահովման ռազմական առանցքը։ Պատահական չէ, որ Գր. Եղիկյանը ժամանակին կանխագգալով դեպքերի նման զարգացումը, ապագան մարգարեաբար կոահելու իմաստնության վրա արձանագրել էր. «Համաթրքական շարժման դեմ այժմ կանգնած է ո՛չ միայն համահայկական, այլև՝ հետզհետեւ աւելի ուժեղացող համապարս-

¹ Տէ՛ս Քիշմիրյան Ի., Հայաստանի շահը հզոր Իրանն է, Իրանի շահը՝ հզոր Հայաստանը, «Հայաստանի Հանրապետություն», Երևան, 2022, նոյեմբերի 12, № 195:

² Ռուբեն, Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, հ. Է, Թեհրան, 1982, էջ 186-187:

կական շարժումը...» (ընդգծումը մերն է – Գ. Ս.)¹:

Հայ ժողովրդի անցած ճանապարհի վերագնահատությանը և ապա՝ հայ-իրանական ռազմաքաղաքական համագործակցության նոր ուղիների նախանշմանն է միտված նաև սփյուռքահայ ականավոր արձակագիր և հրապարակախոս Սիմոն Սիմոնյանի «Սփյուռք» շաբաթաթերթի 1971 թ. 42-րդ համարում հրապարակած «2500 ամեակ արիական փառքի» վերտառությամբ ուշագրավ դատողություններով ու խորհրդածություններով լեցուն այժմեական հնչողություն ունեցող հոդվածում, որն ամփոփվում է դարերի ու պատմության անանց խորհուրդը վկայող հետևյալ պատգամ-տեսլականով.

«Հայը եւ Պարսի՝ կը արինակիցներ:

Հայը եւ Պարսիկը՝ յաւերժական հարեւաններ, ուղեկիցներ ու բախտակիցներ:

Իրանի դարաւոր ամբողջ պայքարը եղաւ Թուրանի դէմ: Հայ ժողովուրդը Իրանի 2500 ամեակին առթիւ անցնող քսանհինգ դարերէն աւելի կը մտածէ գալիք դարերու մասին, երբ արիականութիւնը իր հոգեւոր փառքը պիտի վերակերտէ, եւ մեր ժողովուրդը իր եւ արիական Պարսիկներու յաւերժութեան համար ամենէն աւելի պէտք ունի արինակից, լեզուակից, հոգեկից Իրանի մեծութեան...

Արիականութիւն, ընդդէմ՝ Թուրանականութեան»²:

Անտարակույս, այս խոսքերն առավել քան այժմեական են նաև այսօր...

Արդարև, աստիճանաբար հզորացող թուրք-ադրբեջանա-

¹ Աստղունի Գ., Արեւելեան ազգերը (Բ), «Նոր երկիր», Փարիզ, 1926, օգոստոսի 15, № 14:

² Սիմոնյան Ս., 2500 ամեակ արիական փառքի, «Սփյուռք», Պէրոուք, 1971, ԺԳ տարի, հոկտեմբերի 17, № 41-2, էջ 2:

կան ռազմաքաղաքական համագործակցության պայմաններում այս մտքերը և թե խոսքերը պետք է գործ դառնան և քաղաքական շահերի միահյուսման տեսանկյունից ամրապնդեն հայ-իրանական բազմաբնույթ երկկողմ հարաբերությունները: Ավելին, տեղին է արված այն դիտարկումը, որ «Հայաստանի շահը հզոր Իրանն է, Իրանի շահը՝ հզոր Հայաստանը» (ընդգծումը մերն է – Գ. Ս.)¹:

ГЕВОРГ СТЕПАНЯН
Институт истории НАН РА
д.и.н., профессор
sasun-07@mail.ru

АРЦАХ-СЮНИК В КОНТЕКСТЕ ЭКСПАНСИОНИСТСКИХ ПРИТЯЗАНИЙ АЗЕРБАЙДЖАНА В ОТНОШЕНИИ ИРАНСКОЙ ОБЛАСТИ АТРОПАТЕНА

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: Сюник, Арцах, иранская область Атропатена, младотурки, мусаватисты, геноцид, «Великий Азербайджан», Советская Россия.

После последней арцахской войны 2020 г. как Армения и Арцах, так и Исламская Республика Иран в сложнейших условиях многополярных военно-политических факторов и современных геополитических перипетий оказались перед лицом новых политических вызовов. Согласно концепции одного из идеологов пантюркизма – Зия Гекальпа, на первом этапе создания пантюркистского государства, после тюркизации

¹ Քիշմիրյան Ի., Հայաստանի շահը հզոր Իրանն է, Իրանի շահը՝ հզոր Հայաստանը, «Հայաստանի Հանրապետություն», Երևան, 2022, նոյեմբերի 12, № 195:

всего населения Османской империи, должно было быть сформировано государство огузов, и в этот процесс, помимо Закавказья и тюркоязычных стран Центральной Азии, с намерением предъявить территориальные претензии в отношении северо-западных областей Ирана, была вовлечена также область Атропатена-Азербайджан. Экспансионистские притязания Азербайджана касательно области Атропатена еще в период правления мусаватистов (1918-1920 гг.) имели место и при кемалистах, а впоследствии, в 1920-1921 гг., и при председателе Военно-Революционного комитета (ВРК) Советского Азербайджана Наримане Нариманове.

Данная программа приобрела важное значение особенно во время Второй мировой войны, когда первым секретарем ЦК Коммунистической партии Азербайджана был бывший мусаватист, ярый армянофоб Мир Джафар Багиров. Примечательно, что эта программа была переработана и возобновлена после провозглашения независимости Азербайджанской Республики в октябре 1991 года.

Факты свидетельствуют о том, что перешедшие под контроль Азербайджана в результате 44-дневной войны южные районы Арцаха, имеющие важное геополитическое значение – Джракан, Варанда, Санасар и Ковсакан – стали для Турции и Азербайджана стратегической зоной в вопросе пантюркистско-экспансионистских притязаний в отношении Ирана. Следует отметить, что в контексте экспансионистских притязаний в отношении Атропатены турецко-азербайджанский тандем, помимо Арцаха, придает важное значение стратегической роли Сюника. Против укрепления турецко-азербайджанского союза и перед лицом вышеназванных экспансионистских вызовов, рано или поздно, должен быть сформирован геополитический военный блок Иран-Армения по обеспечению внешней безопасности.

GEVORG STEPANYAN
Institute of History of NAS RA
Doctor of Sciences in History, professor
sasun-07@mail.ru

ARTSAKH –SYUNIK IN THE CONTEXT OF AZERBAIJAN'S EXPANSION ASPIRATIONS TOWARDS IRANIAN PROVINCE OF ATRPATAKAN

SUMMARY

Key words: Syunik, Artsakh, Iran's Atrpatakan Province, Young Turks, Musavatists, Genocide, "Great Azerbaijan", Soviet Russia.

After the last Artsakh war in 2020, the Republics of Armenia, Artsakh and the Islamic Republic of Iran are facing new challenges in the most complex conditions of multipolar military-political environment and geopolitical developments. According to the concept of Ziya Gökalp, one of the founders of the pan-Turkish ideology, at the first stage of the creation of pan-Turkish state and after the Turkification of the entire population of the Ottoman Empire, the second stage had to be implemented as a formation of the Oghuz State, where, in conformity with its territorial ambitions, the territories of the northeastern regions of Iran, i. e. its province of Atrpatakan-Azerbaijan were also included within its borders, in addition to the Turkic-speaking countries of the Caucasus and Central Asia.

The expansionist ambitions of Azerbaijan towards the province of Atrpatakan were continuously manifested by the Kemalists, starting from the period of Musavatists' rule in 1918-1920, and then in 1920-1921 by Nariman Narimanov, chairman of the Military Commission of the Soviet Azerbaijan. This program gained particular and very special importance during the years of the World

War II, when the former Musavatist and zealous Armenophob Mir Jafar Bagirov had been the First Secretary of the Central Committee of Azerbaijan Communist Party. Remarkably, that the same program had been reshaped and advanced in October 1991, after the declaration by the Republic of Azerbaijan of its Independence.

The facts prove that as a result of the 44-day war, the south regions of Artsakh - Jirakan, Varanda, Sanasar and Kobsakan which have important geopolitical role, came under the rule of Azerbaijan and formed a strategic stage for Turkey and Azerbaijan to implement their pan-Turkish expansionist aspirations towards Iran. It should be noted that in the context of expansionist ambitions of Azerbaijan the Turkish-Azerbaijan tandem also emphasizes the strategic role of Syunik equally to Artsakh. An Iran-Armenia alliance should be formed as soon as possible, to rebuke the reinforcement of the Turkish-Azerbaijani strategic alliance towards the above-mentioned expansionist challenges and to ensure socio-political and external security for both countries.

ՄՀԵՐ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

Շուշիի տեխնոլոգիական համալսարան,
Հումանիտար առարկաների ամբիոնի վարիչ,
«Կաճառ» գիտական կենտրոն» ՀԿ նախագահ

պ.գ.թ., դոցենտ,
hamher@yandex.com

ԱՐՑԱԽԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՍՈՒԲՅԵԿՏԱՅՆՈՒԹՅԱՆ ԲԱՐՁՐԱՑՄԱՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԻՄՔԵՐԻ ՈՒ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԲԱՂԱԴՐԻՉՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Բանալի բառեր. Արցախի Հանրապետություն, քաղաքական սուբյեկտայնություն, միջազգային հարաբերություններ, ադրբեջանաթուրքական ագրեսիա, ինքնորոշման իրավունք, ռազմաքաղաքական բաղադրիչներ, օրինականություն, պետական շինարարություն, ակտոր, ինքնիշխանություն:

Թեմայի արդիականությունը. Պետության սուբյեկտայնությունը՝ որպես քաղաքականության տեսության և միջազգային հարաբերությունների հիմնարար հասկացություն, մեր ժամանակներում ձեռք է բերել նոր բովանդակություն և իմաստ: Հետևաբար այն ուսումնասիրելու և վերաիմաստավորելու արդյունավետության համար դասական առանցքազաղափարների, ուսմունքների և տարաբնույթ տեսությունների պարզ վերարտադրության փոխարեն պահանջված է համակողմանի պատմաքաղաքական վերլուծություն՝ ներկայում ձևավորվող համաշխարհային քաղաքական կառուցվածքի ճիշտ ըմբռնմամբ և գալիք աշխարհակարգի կանխատեսմամբ Արցախի

Հանրապետության ինքնիշխանության ու տարածքային ամրա-
ջականության վերականգնման և սուբյեկտայնության հնարա-
վորինս բարձրացման, Արցախի ժողովրդի ինքնորոշման իրա-
վունքի լիարժեք իրացման ուղիների ուրվագծման նպատա-
կով: Պատմության և քաղաքագիտության տեսության համար
ավանդաբար լինելով առանցքային թեմա՝ քաղաքական սուբ-
յեկտայնությունը արդի պայմաններում ձեռք է բերել առանձ-
նահատուկ նշանակություն, ինչը պայմանավորված է միջազ-
գային և ներքաղաքական գործընթացներով: Դրանցից որոշ
մասնագետներ հատկանշում են պետական իշխանության հա-
մակարգի կերպափոխումը, ավանդական քաղաքական և նոր
ուժերի միջև փոխգործակցության գործընթացների բարդացու-
մը, կենսագործունեության մի շարք ոլորտներում պետական
գործառույթները փոխառելու կամ առնվազն կրկնօրինակելու
հավակնություններ ունեցող նոր ակտորների՝ ակնհայտ աչքի
ընկնելը և ուժեղանալը²: Մինչդեռ Արցախի Հանրապետության
համար քաղաքական սուբյեկտայնության պահպանումը և
հետևողականորեն բարձրացումը թելադրված են ադրբեջանա-
թուրքական 2020 թ. աշնանային ագրեսիվ պատերազմի և հայ-
կական տարածքների անօրեն օկուպացիայի հետևանքները
վերացնելու անհրաժեշտությամբ:

Ադրբեջանաթուրքական ագրեսիայի հետևանքով ստեղծ-

¹ Քաղաքականության սուբյեկտ (որոշ դեպքերում նաև՝ համաշխարհային
քաղաքականության մասնակից, որը կարող է ազդել աշխարհում տեղի
ունեցող գործընթացների վրա):

² *Шеляпин Ф.*, Политическая субъектность в современном политическом
развитии (теоретико-концептуальный анализ), Специальность 23.00.01 -
теория политики, история и методология политической науки. Автореферат
диссертации на соискание ученой степени кандидата политических наук,
Москва, 2008, с. 3.

ված անընդունելի ռազմաքաղաքական իրավիճակում, երբ Արցախի Հանրապետության տարածքների անեքսիայի, նրա ինքնիշխանության նկատմամբ ռտնձգությունների և ինքնորոշման իրավունքի իրացման համար պայքարող արցախցիների բռնի տեղահանության ակներև քաղաքականություն է իրականացվում, անհրաժեշտություն է առաջացել վերլուծելու Արցախի Հանրապետության քաղաքական սուբյեկտայնության բարձրացման, ակտորայնության և միջազգային գործընթացներին մասնակցության հնարավորությունների ստեղծման կամ ընդլայնման հիմնահարցերը:

Հոդվածի ուսումնասիրության օբյեկտը Արցախի Հանրապետության քաղաքական սուբյեկտայնության բարձրացման պատմական հիմքերի ու ռազմական բաղադրիչների վերաիմաստավորումն է ստեղծված իրավիճակից դուրս գալու ուղիների նախանշման նպատակով:

Հոդվածի ուսումնասիրության առարկան Արցախի Հանրապետության սուբյեկտայնության բարձրացման պատմական հիմքերի ու ռազմական բաղադրիչների վերաիմաստավորումն է միջազգային հարաբերությունների, համաշխարհային քաղաքականության և համաշխարհային քաղաքական գործընթացի շրջանակներում, մասնավորապես ադրբեջանաթուրքական 2020 թ. աշնանային ագրեսիայի անընդունելի հետևանքների վերացման հրամայականի և շարունակվող ագրեսիայի մարտահրավերների պայմաններում քաղաքական սուբյեկտայնությանը յուրահատուկ գործընթացների և առանձնահատկությունների կոնցեպտուալացումը:

Հետազոտության նպատակը Արցախի Հանրապետության քաղաքական սուբյեկտայնության բարձրացման պատմական

հիմքերի ու ռազմական բաղադրիչների, դրանց վրա 2020 թ. սեպտեմբերի 27-ից առայսօր շարունակվող ագրեսիայի ազդեցության վերհանումն է միջազգային հարաբերությունների և համաշխարհային բարդ գործընթացի ընդհանուր քաղաքագիտական վերլուծության համատեքստում՝ նկատի առնելով քաղաքական սուբյեկտայնության ֆենոմենի ծագումնաբանության, նրա վրա միջազգային հարաբերությունների տեսության ընդհանուր քաղաքագիտական վերլուծության ու համաշխարհային քաղաքական բարդացող գործընթացի համատեքստում համաշխարհայնացման գործընթացի ազդեցությունը:

Սույն նպատակին հասնելու համար ենթադրվում են հետևյալ հետազոտական խնդիրների առաջադրումը և լուծումը.

1. ներկայացնել Արցախի Հանրապետության կայացման գործընթացը՝ որպես անբասիր օինականությամբ իրականացած պատմական երույթ՝ ելնելով պատմականության սկզբունքից և քաղաքական սուբյեկտայնության ֆենոմենի ծագումնաբանության, ինչպես նաև դրա հիմնական գծերի առանձնահատկություններից,

2. կոնցեպտուալորեն վերաիմաստավորել Արցախում պետական շինարարության նվաճումները միջազգային հարաբերությունների, համաշխարհային քաղաքականության և համաշխարհային քաղաքական գործընթացի միջավայրի շրջանակներում սուբյեկտ-օբյեկտային հարաբերությունների դիալեկտիկայի դիտանկյունից,

3. միջազգային հարաբերությունների հիմնական պարադիգմների և տեսության շրջանակներում հնարավորինս խորությամբ հետազոտել Արցախի Հանրապետության քաղաքական սուբյեկտայնության, ակտորայնության և մասնակցության

հնարավորությունները,

4. անդրադառնալ համաշխարհային քաղաքական գործընթացում Արցախի Հանրապետության քաղաքական սուբյեկտայնության, ակտորների և մասնակիցների դրության հետ փոխկապակցված համաշխարհայնացման գործընթացների գլխավոր առանձնահատկություններին ու հակասություններին:

Գիտական նորույթը հեղինակային մոտեցումների նորովի մշակումներն են. 1) Արցախի Հանրապետության քաղաքական սուբյեկտայնության ֆենոմենի հասկացությանը և միջազգային հարաբերությունների տեսության շրջանակներում ակտորների և մասնակիցների հետ նրա փոխգործակցության հնարավորությունները, 2) համաշխարհային քաղաքականության, այնուհետև համաշխարհային քաղաքական գործընթացի միջազգային հարաբերությունների կերպափոխման պայմաններում Արցախի Հանրապետության սուբյեկտայնության բարձրացման հնարավորությունները, 3) Արցախի Հանրապետության սուբյեկտայնության վերափոխաստիճանում՝ համաշխարհային քաղաքական գործընթացի ժամանակակից փուլում քաղաքական սուբյեկտի գլոբալ դերի որոշարկման ու նշանավորման տեսությունների համատեքստում:

- Համաշխարհայնացման պայմաններում Արցախի Հանրապետության քաղաքական սուբյեկտայնությունը դիտարկվում է դասական քաղաքական ռեալիզմի տեսության հիման վրա համալիր վերլուծությունների համապատկերում:

- Արցախի Հանրապետության քաղաքական սուբյեկտայնությունը համեմատվում է համակարգային-կառուցվածքային մոտեցման օգնությամբ համակարգված տակավին 20-րդ դարի

վերջում համաշխարհային քաղաքական գործընթացում երևան եկած հին ու նոր ակտորների և մասնակիցների հետ:

- Արցախի Հանրապետության քաղաքական սուբյեկտայնությունը հիմնավորվել է քաղաքական սուբյեկտայնության, ինչպես նաև համաշխարհային քաղաքական գործընթացում ակտորայնության և մասնակցության ֆենոմենին նորագույն տեսական, այդ թվում արտասահմանյան լեզուներով սկզբնաղբյուրների քննության հիման վրա տրված կոնցեպտուալ գնահատականների լույսի ներքո:

Թեմայի ուսումնասիրվածության աստիճանը. Քաղաքականության տեսության և միջազգային հարաբերությունների հիմնահարցերը սուբյեկտայնության, ակտորների և մասնակիցների վերահանումից մինչև միջազգային միջավայրի և աշխարհակարգի վերլուծություն, վերջին տասնամյակներում զբաղեցնում են արտասահմանյան գիտնականներին¹:

Ֆ. Շելյապինն առանձնացրել է խնդրո առարկա և հարակից թե-

¹ *Бентам И.*, Руководящие начала конституционного кодекса для всех государств. Пер с англ., СПбетербург, 1907; *Милль Д.*, Основания политической экономии СПбетербург., 1909; *он же*, Утилитарианизм о свободе, СПбетербург, 1882; *Рикардо Д.*, Сочинения, Т. 1, Москва, 1955; *Смит А.*, Исследование о природе и причинах богатства народов, Москва, 1993; *Бжезинский З.*, Великая шахматная доска, Москва, 2000; *он же*, Выбор Глобальное господство или глобальное лидерство, Москва, 2004; *the same*, Out of Control Global Turmoil on the Eve of the Twenty-first Century (New York Scribner, 1993); *Clark G. & Sohn L.*, World Peace Through World Law. Two Alternative Plans Third edition enlarged Cambridge, 1966; *Doyle M.*, Ways of War and Peace Realism, Liberalism and Socialism, N-Y., 1997; *Валлерстайн И.*, Анализ мировых систем и ситуация в современном мире, СПбетербург., 2001; *он же*, Мир, в который мы вступаем 2000-2050, Москва, 2000; *он же*, Альтерглобализм теория и практика антиглобалистского движения, Москва, УРСС, 2003; *Амин С.*, Вирус либерализма, Москва, 2007; *Cox R.*, Dialectique de l'economie-monde en fin de siècle, «Revue Etudes internationales», Vol. 21, № 4. Decembre 1990.

մատիկայի ուսումնասիրությամբ և մշակումներով զբաղվող ուսաստանյան գիտության երեք խումբ տեսաբանների.

Առաջին խումբը՝ Ա. Գ. Արբատով¹, Է. Յա. Բատալով², Ա. Դ. Բոգատուրով³, Վ. Լ. Ուտկին⁴, Վ. Լ. Մակով⁵ և ուրիշներ, իրենց ուսումնասիրություններում գերադասել են արևմտյան (ամերիկյան) սուբյեկտայնության ֆենոմենի համալիր վերլուծությունը՝ նրա զարգացման գործընթացում և տարածաշրջանային ու համաշխարհային քաղաքական գործընթացի շրջանակներում:

Երկրորդ խումբը՝ Կ. Ս. Գաշին⁶, Ա. Ի. Կոստին⁷, Մ. Մ. Լեբեդևա⁸, Ա. Ա. Մուրադյան⁹, Յու. Ս., Պավլով¹⁰, Է. Ա. Պոզդնյակով¹¹, Մ. Ա.

¹ *Арбатов А.*, Национальная идея и национальная безопасность, МЭМО, 1998, №5, с. 5-21, № 6, с. 5-19.

² *Баталов Э.*, Мировое развитие и мировой порядок, Москва, 2005.

³ *Богатуров А.*, Системная история международных отношений, Т. 1, 2, Москва, Культурная революция, 2006.

⁴ *Уткин А.*, Единственная сверхдержава, Москва, 2003; *он же*, Новый мировой порядок, Москва, 2006.

⁵ *Мальков В.*, Путь к имперству: Америка в первой половине XX века, Москва, 2004.

⁶ *Гаджиев К.*, Геополитика, Москва, 1997.

⁷ *Костин А.*, Планетарная парадигма политики в век глобализации, «Вестник Московского университета». Серия 12, Политические науки, 2001, № 5, с. 78-93, Экополитология и глобалистика. Учебное пособие для студентов ВУЗ-ов, Москва, Аспект-Пресс, 2005.

⁸ *Лебедева М.*, Мировая политика и международные отношения на пороге третьего тысячелетия, Москва, 2000.

⁹ *Мурадян А.*, Буржуазные теории международной политики, Москва, 1989; *он же*, Самая благородная наука. Об основных понятиях международно-политической теории, Москва, Международные отношения, 1990.

¹⁰ *Павлов Ю.*, Мировая политика и международная экономика, М., 1998, *он же*, Мировой политический процесс: современные тенденции и пути их изучения, «Вестник Московского Университета». Серия 12, Политические науки, № 5, 2001.

¹¹ *Поздняков Э.*, Системный подход и международные отношения Москва, 1976, Внешнеполитическая деятельность и межгосударственные отношения, Москва, 1986.

Խրուստալև¹, Պ. Ա. Ցիգանկով² և ուրիշներ, դրել են միջազգային հարաբերությունների, համաշխարհային քաղաքականության և համաշխարհային քաղաքական գործընթացին առնչվող հարցերի լայն շրջանակի ու տեսության հիմնահարցերի տեսական ուսումնասիրությունների հիմքերը:

Երրորդ խումբը՝ Յու. Ա. Բորկո³, Ա. Գ. Վոլոդին և Գ. Կ. Շիրոկով⁴, Օ. Բ. Գաման-Գոլուտվինա⁵, Վ. Լ. Ինոզեմցով⁶, Է. Գ. Կոչետով⁷, Վ. Վ. Լապկին և Վ. Ի. Պանտին⁸, Ե. Ն. Մոշելկով⁹, Օ. Գ.

¹ Хрусталеv М., Теория политики и политический анализ, Москва, 1991.

² Цыганков П., Теория международных отношений, Москва, Гардарики, 2004.

³ Борко Ю., Проблема национального суверенитета: опыт европейской интеграции, «Космополис» Альманах, 1999.

⁴ Володин А., Широков Г., Глобализация начала, тенденции, перспективы, Москва, ИВРАН, 2002.

⁵ Гаман-Голутвина О., Политические элиты России: вехи исторической эволюции, Москва, 2006.

⁶ Иноземцев В., Постиндустриальные теории и постэкономические тенденции в современном мире, Москва, 1998.

⁷ Кочетов Э., Геоэкономика М., 2002, он же, Глобалистика теория, методология, практика, Москва, 2002.

⁸ Лапкин В., Пантин В., Геоэкономическая политика и глобальная политическая история, Москва, «Олита», 2004; Лапкин В., Философия исторического прогнозирования: ритмы истории и перспективы мирового развития в первой половине XXI века, Д., «Феникс+», 2006; он же, Историческое прогнозирование в XXI веке: Циклы Кондратьева, эволюционные циклы и перспективы мирового развития, Д., «Феникс+», 2014; он же, Политическая модернизация России в контексте глобальных изменений. Научная монография, Москва, ИМЭМО РАН, 2012; он же, Циклы и волны глобальной истории. Глобализация в историческом измерении, Москва, 2003.

⁹ Мошелков Е., Переходные политические процессы (философско-политологический анализ российского опыта), специальность 23.00.01. теория и история политической науки, диссертация на соискание ученой степени доктора политических наук, Москва, 1997.

Մյասնիկով¹, Ն. Ա. Նարոչնիցկայա², Ա. Ի. Նեկլեսսա³, Ա. Ս. Պանարին⁴, Վ. Պ. Պուգաչով⁵, Վ. Լ. Յիմբուրսկի⁶, Յու. Վ. Յակովեց⁷ և ուրիշներ, զբաղվել են սուբյեկտների, ակտորների և մասնակիցների համաշխարհային, տարածաշրջանային և տեղային մակարդակներում փոխգործակցության հիմնախնդրով, ընդամին հաշվի առնելով հետազոտվող տարածաշրջանի քաղաքակրթական առանձնահատկությունները որոշող սոցիոմշակութային յուրահատկությունը, պատմական ավանդույթների տարբերությունը, քաղաքական կառուցվածքի առանձնահատկությունները և այլ գործոններ:

Քաղաքական սուբյեկտայնության հիմնախնդրին անուղղակիորեն անդրադարձել են միջազգային հարաբերությունների, աշխարհակարգի, ազգային անվտանգության և այլ թեմաներով գրված ատենախոսություններում⁸:

¹ *Мясников О.*, Субъекты политики, «Социально-политический журнал», 1993, № 5-6, с. 26-33.

² *Нарочницкая Н.*, США и новая «восточная политика» (ФРГ, Москва, Наука, 1979; *она же*, Россия и русские в современном мире, Москва, Аргус Литагент «Алгоритм», 2011; *она же*, Сосредоточение России. Битва за русский мир, Москва, Книжный мир, 2015.

³ *Некlessа А.*, Глобальное сообщество: новая система координат (подходы к проблеме) С.Петербург. 2000.

⁴ *Панарин А.*, Искушение глобализмом, Москва, 2001.

⁵ *Пугачев В.*, Субъекты политики личность, элиты, лидерство, Москва, 1991.

⁶ *Цымбурский В.*, Россия за Великим Лимитрофом цивилизация и ее геополитика, Москва, 2000.

⁷ *Яковец Ю.*, Глобализация и взаимодействие цивилизаций, Москва, 2003.

⁸ *Дзасохов А.*, Деколонизация и мировой общественный прогресс (вторая половина 20-ого века), диссерт. на соиск. уч. степ. докт. полит. наук, Москва, 1996; *Костин А. И.*, Глобалистика и проблемы планетарной безопасности, диссерт. на соиск. уч. степ. докт. филос. наук, Москва, 1992; *Кудрявцев В.*, Эволюция военно-политической стратегии НАТО на современном этапе (1967-1992) в контексте европейской безопасности, диссерт. на соиск. уч. степ.

Մասնագետների կարծիքով՝ Ռուսաստանում ձևավորվել է քաղաքական սուրբյեկտայնության ուսումնասիրության ավանդույթ, ինչը, սակայն, ակնհայտորեն բավարար չէ այլ քաղաքական հասկացությունների հետ փոխկապակցված քաղաքական սուրբյեկտայնության կատեգորիան վերլուծության ենթարկելու համար¹:

Առկա գրականության վերլուծությունը ուսումնասիրողներին հանգեցրել է այն մտքին, որ միջազգային հարաբերություն-

докт. истор. наук, Москва, 1993; *Лебедева М.*, Процесс международных переговоров диссерт. на соиск. уч. степ. докт. полит. наук, Москва, 1993; *Павлов Ю.*, Социально-философские проблемы общественного развития, диссерт. на соиск. уч. степ. докт. филос. наук, Москва, 1984; *Павленко С.*, Безопасность российского государства как политическая проблема, диссерт. на соиск. уч. степ. докт. полит. наук, Москва, 1997; *Проскурин С.*, Георетико-методологические проблемы формирования внешнеполитического курса РФ в условиях меняющегося мира, диссерт. на соиск. уч. степ. докт. полит. наук, Москва, 1997; *Фельдман Д.*, Конфликты и стабильность в международных отношениях диссерт. на соиск. уч. степ. докт. полит. наук, Москва, 1992; *Хрусталева М.*, Системное моделирование международных отношений диссерт. на соиск. уч. степ. докт. полит. наук, Москва, МГИМО, 1991; *Вшивцева М.*, Глобализация как явление, и ее роль в структуре современного политического процесса, диссерт. на соиск. уч. степ. докт. полит. наук, Екатеринбург Уральский государственный университет им А М Горького, 2005; *Иванов И.*, Внешняя политика в эпоху глобализации, диссерт. на соиск. уч. степ. докт. истор. наук, Москва, ИМЭМО РАН, 2005; *Дорофеева Е.*, Субъекты и механизмы современного политического процесса в США, диссерт. на соиск. уч. степ. канд. полит. наук, В., Дальневосточный государственный университет, 2005; *Немчук А.*, Глобальное управление в современном мире политологический анализ, диссерт. на соиск. уч. степ. докт. полит. наук, Москва, Российская академия государственной службы при Президенте РФ, 2004; *Анищенко В.*, Субъекты и объекты политико-властных отношений в современной России, диссерт. на соиск. уч. степ. канд. филос. наук, РГУ, 2000 և այլն:

¹ *Шеляпин Ф.*, Политическая субъектность в современном политическом развитии (теоретико-концептуальный анализ), с. 7.

ներում, հատկապես համաշխարհային քաղաքական գործընթացում սուբյեկտայնության հիմնախնդիրը դեռևս անբավարար է մշակված: Միջազգային հարաբերությունների հիմնական պարադիգմների շրջանակներում գոյություն ունեցող տեսությունները տարաբնույթ և ոչ միանշանակ են դիտարկում սուբյեկտայնության հասկացությունը, դրա կրողներին, համաշխարհային ասպարեզում ակտորների և մասնակիցների փոխգործակցությանը: Անբավարար և անլիարժեք է մշակվել համաշխարհային, տարածաշրջանային և տեղային մակարդակներում համաշխարհային քաղաքական գործընթացի մասնակիցների և նոր ակտորների դասակարգումը:

Թեև 20-րդ դարի վերջին համաշխարհային և տեղային մակարդակներում էապես աճել է տարաբնույթ ներուժ ու հնարավորություններ ունեցող նոր ակտորների և մասնակիցների թիվը, որոնք հավակնում են սուբյեկտայնության և ավանդաբար ազգային պետություններին ամրագրված գործառույթների մի մասին, սակայն կայսերական հովերով տարված գերտերությունների գաղափարախոսները զարգացնում են այն տեսակետը, որ սուբյեկտայնության նորելուկ հավակնորդները «իրականում, ի դեմս ազգային պետությունների, ավանդական քաղաքական ակտորների ազգային կոնկրետ շահերի հատուկ ստեղծված գործակալներ (տարածողներ) են»: Դա ներկայացնելով իբր փաստ, օրինակ, Ֆ. Շեյապինը նույնիսկ անհրաժեշտ է համարում քաղաքական սուբյեկտայնության և համաշխարհայնացման պայմաններում դրա դրսևորումների քաղաքագիտական վերլուծությունը¹:

Հայաստանի Հանրապետությունում քաղաքական սուբյեկ-

¹ Նույն տեղում, էջ 4:

տայնության առանձին հարցերի անդրադարձել են քաղաքագիտական հետազոտություններում¹: ՀՀ բուհերում դասավանդվող քաղաքագիտության դասագրքերում ևս բնութագրվում են քաղաքական սուբյեկտները²:

Քաղաքագիտության հանրագիտական բառարանում³ քաղաքականության սուբյեկտ են համարվում քաղաքականության մեջ անմիջականորեն և գիտակցաբար գործող մասնակիցները: Քաղաքական մասնակցության հիմքում ընկած են իրական շահերն ու պահանջմունքները, որոնց իրականացումը կապված է քաղաքական իշխանության հետ⁴:

¹ Տես *Մարգարյան Գ.*, Հայաստանը որպես միջազգային իրավունքի սուբյեկտ (Ամերիկայի հայ իրավաբանական միություն), Երևան, Արեգ, 1994; *Մարտիրոսյան Ա.*, Միջազգային քաղաքականության սուբյեկտների կարգավիճակի արդի հիմնահարցերը: Սեդմ. ԻԳ.00.02- «Քաղաքական ինստիտուտներ և պրոցեսներ» մասն. քաղաքագիտ. թեկն. գիտակ. սստիճ. հայցման ատենախոսություն, Երևան, Երևանի պետական համալսարան, 2005:

² *Խաչատրյան Բ., Հայրապետյան Ա.*, Քաղաքագիտություն: Դասագիրք բուհերի ուսանողների համար, Ե., Պարույր Սևակ, 2000, էջ 81-91; *Պետրոսյան Ռ.*, Քաղաքագիտություն, դասագիրք բուհերի համար, Երևան, Նոյան տապան, 2004, էջ 64-76; Քաղաքագիտության ներածություն (Բալայան Ի., Թամազյան Ա., Թումանյան Վ., Մակարյան Լ., Մանուչարյան Հ., Մարգարյան Մ., Մեղրյան Գ., Շահգելդյան Մ., Վանեսյան Ռ., Վարդանյան Լ.), Երևան, Մխիթար Գոշ, 1996, էջ 70-81:

³ Քաղաքագիտություն. հանրագիտական բառարան, Վ. Պողոսյան, Կ. Միրումյան, Ա. Բաբաջանյան, Ս. Աստվածատուրով, Երևան, Նժար, 2004, էջ 392-393:

⁴ Ելնելով մասնակցության և դրա հետևանքների գիտակցման աստիճանից՝ ամերիկյան քաղաքագետ Գ. Ալմոնդը առանձնացնում է քաղաքականության սուբյեկտների երեք խումբ. 1) իրենց քաղաքական մասնակցության հետևանքները չգիտակցող, անմիջական և առօրեական շահեր հետապնդող սուբյեկտներ, 2) ինքնուրույնության ձգտող, բայց իրենց քաղաքական դերը գիտակցող սուբյեկտներ, 3) իրենց նպատակները, դրանց իրականացման ուղիները գիտակցող, կուսակցությունների և կազմակերպությունների միջոցով գործող սուբյեկտներ (հմմտ. *Almond G.*, Political Theory and Political Science.

Քաղաքականության սուբյեկտների¹ բնութագրման ժամանակ երբեմն անհրաժեշտ է լինում պարզել, թե որքանով են նրանք ինքնիշխան, ինքնուրույն ու անկախ և ինչ մակարդակներով ու ինչպիսի կոնկրետ պայմաններում են դրանք դրսևորվում: Ինքնիշխանությունը բացառիկ կարգավիճակ է, որը հատուկ է ժողովրդին, պետությանը: Պետական իշխանության բարձրագույն մարմինները՝ որպես ներկայացուցչական հաստատություններ, հանդես են գալիս իշխանության կարգավիճակն արտահայտող և իրականացնող սուբյեկտների դերում: Ինքնուրույնությունը և անկախությունը ինքնիշխանության հատկանիշներից են²:

Մեր թեմայի համար ուշագրավ է նաև այն տեսակետը, որ «...քաղաքական սուբյեկտի կարևորագույն առանձնահատկություններից մեկը նրա իշխանությամբ օժտված լինելն է, այսինքն՝ քաղաքական իշխանություն իրականացնելու իրավասություն ունենալը»³:

Արցախի Հանրապետության սուբյեկտայնության, ինքնիշխանության, Արցախի ժողովրդի ինքնորոշման իրավունքի ի-

«American Political Science Review», 1966, 60(4), p. 869-879; Алмонд Г., Политическая наука: история дисциплины, Москва, Полис, 1997, № 6, с. 174-183.

¹ Տարբերում են քաղաքականության առաջնային և երկրորդային սուբյեկտներ: Առաջնային են համարվում խոշոր սոցիալական խմբերը: Իրենց շահերի բավարարման համար սոցիալական և այլ խմբերը (քաղաքական շարժումներ, կուսակցություններ, ինստիտուտներ և այլն) ստեղծում են երկրորդայիններին, որոնք միջնորդավորում են քաղաքականության սուբյեկտների և քաղաքական իշխանության հարաբերությունները: Վերջիններիս շարքին կարելի է դասել նաև խմբերը, այդ թվում՝ լոբբիստական, էլիտաները, կուսակցությունների և շարժումների ղեկավար մարմինները, տարբեր քաղաքական դերեր կատարող անհատները:

² Քաղաքագիտության ներածություն (Բալայան Ի. և ուրիշն.), էջ 71:

³ Պետրոսյան Ռ., Քաղաքագիտություն, դասագիրք բուհերի համար, էջ 76:

րացման և հարակից այլ հարցեր շոշափվել են վերջին երեք տասնամյակներին ինչպես տեղում, այնպես էլ ՀՀ-ում և սփյուռքում զանազան առիթներով նախաձեռնված ամենատարբեր հրատարակություններում¹:

Այդուհանդերձ, հարկ ենք համարում նշել մի քանի հրատարակություններ, որոնք կարևորելի են մեր թեմայում բարձրացված մի շարք հիմնահարցերի համապարփակ ընկալման ու մեկնաբանման տեսանկյուններից:

Արցախի Հանրապետության սուբյեկտայնության ու ինքնիշխանության գլխավոր միջոցի և երաշխավորի՝ Պաշտպանության բանակի՝ որպես ինստիտուցիոնալ կառույցի կազմավորման գործընթացն ու մարտական ուղին գիտականորեն ներկայացրել է տողերիս հեղինակը²:

Ս. Վ. Հակոբյանը³ ԼՂՀ-ի օրինակով իրավական հարթությունում քննարկել է պետական ապարատի հիմնախնդիրները և ներկայացրել դրա զարգացման հիմնական միտումները:

¹ Ցանկը բավական երկար է, որը ներկայացրել ենք մեր մենագրություններում. տես Արցախյան շարժման պատմագրության հիմնահարցերը, մաս 1-ին, Շ., «Կաճառ» գիտական կենտրոնի հրատ., 2019, էջ 335-388; Արցախում ռազմարվեստի զարգացման արդի փուլի առանձնահատկությունները, Շ.-Ե., «Կաճառ» գիտական կենտրոնի հրատ., 2021, էջ 261-327:

² *Հարությունյան Ս.*, Արցախյան պատերազմը և Պաշտպանության բանակի մարտական ուղին. 1991-1994 թթ.: Պատմ. գիտութ. թեկնածուի գիտակ. ստիժանի հայցման ատենախոսություն, Երևան, 2001, *նույնի*, Արցախյան պատերազմը և պաշտպանության բանակի մարտական ուղին. 1991-1994 թթ., «Կաճառ» (ԿԳԿ-ի տարեգիրք): Գիրք 5, Շ., «Կաճառ» գիտական կենտրոնի հրատ., 2015:

³ *Հակոբյան Ս.*, Պետական ապարատը և նրա զարգացման հիմնական միտումները (ԼՂՀ նյութերի հիման վրա), Երևան, Հայաստան, 2003:

Պատմաբան Կ. Հ. Ղահրամանյանը¹ ուսումնասիրել և ներկայացրել է Արցախում պետականության և իրավակարգի պատմական ակունքները, որոնք սկիզբ են առնում տակավին վաղ միջնադարից: Նույն հեղինակը այդ թեման իրավապատմաքաղաքական տեսանկյուններից վերախմաստավորել է նաև ժամանակին ՀՀ սահմանադրական դատարանի փոխնախագահ Վ. Վ. Հովհաննիսյանի հետ համահեղինակությամբ հրատարակած աշխատանքում²:

Արցախի Հանրապետության սուբյեկտայնության և 1991 թ. պետաիրավական գործընթացների՝ որպես պետության օրինապատշաճ իրավաքաղաքական հիմքի նշանակությունն իր աշխատություններում գնահատել է քաղաքական գիտությունների դոկտոր Հ. Ս. Քոթանջյանը³:

Լեռնային Ղարաբաղի ֆինանսական համակարգի ուսումնասիրության գործում համատեղ կարևոր աշխատանք են

¹ *Ղահրամանյան Կ.*, ԼՂՀ-ն Ղարաբաղում պետականության զարգացման օրինաչափ արդյունք, Ե., 1995, *նույնի*, Իրավակարգի 1500-ամյա ակունքներն Արցախում, խմբ.՝ Կարեն Զախարյան, Երևան, ԴԱԼԼ, 2010 (հայերեն, ռուսերեն, անգլերեն):

² *Ղահրամանյան Կ., Հովհաննիսյան Վ.*, 1500-ամյա հայկական սահմանադրությունը. ընդունման հանգամանքները և նշանակությունը, Երևան, Տիգրան Մեծ, 1999:

³ *Քոթանջյան Հ.*, Ղարաբաղյան զինված հակամարտության կարգավորման և լուծման քաղաքագիտական հիմնահարցերը (մարդասիրական-իրավական, ռազմաքաղաքական և դիվանագիտական տեսանկյուններ), «Հայկական բանակ», հմ. 2-3, 1995, էջ 29-38; *նույնի*, Ղարաբաղյան հակամարտության լուծման առանձնահատկությունները (քաղաքագիտական փորձաքննություն), «Ղարաբաղ. հակամարտություն-համաձայնություն» պատմա-քաղաքական ժողովածու, ՀՀ ՊՆ «Հայկական բանակ» ռազմագիտական հանդեսի հրատ., Երևան, 1997, էջ 5-11; *նույնի*, Անվտագության քաղաքագիտական պրոբլեմներ. ԽՍՀՄ վերակառուցում-Ղարաբաղ, Հայաստան, Անդրկովկաս-Աֆղանստան, Երևան, ՀՀ ՊՆ Դ. Կանայանի անվ. ազգային ռազմավար. հետազ. ինս-տ, 2009 և այլն:

հրատարակել Հ. Շ. Ղահրամանյանը և Մ. Մ Մինասյանը¹:

Հակամարտության կարգավորման շրջանակներում Արցախի Հանրապետության առնչությունները միջազգային հարաբերություններին արտացոլված են Տ. Կ. Բալայանի գրքում²:

ԼՂՀ-ում պետական շինարարության հարցերը եղել են նույնիսկ ատենախոսության թեմայի և առանձին տպագրված գրքի նյութ³:

Արցախի Հանրապետության՝ որպես ինքնիշխան պետության զարգացման ու անվտանգության ռազմավարության հիմնահարցերը քննարկվել են քաղաքագիտության մասնագիտությամբ ատենախոսական աշխատանքներում⁴:

Քաղաքագետ Դ. Դադայանը նշել է, որ ժամանակակից միջազգային հարաբերությունների պրակտիկաում հաստատուն տեղ է բռնում «չճանաչված պետություն» հասկացությունը, որի տակ հասկանում են ինչպես ամբողջովին կայացած այն պետական կազմավորումները, որոնք համաշխարհային հանրակցության կողմից դեռևս համապատասխան ճանաչում չեն գտել, այնպես էլ մի շարք անջատողական շարժումները, որոնք

¹ *Ղահրամանյան Հ., Մինասյան Մ.*, Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության հարկային համակարգը, Երևան, Ասոդիկ, 2003:

² *Բալայան Տ.*, Ղարաբաղյան հիմնահարցը և միջազգային դիվանագիտությունը 1991-1994 թթ., Երևան, 2004:

³ *Հակոբյան Տ.*, ԼՂՀ հռչակումը և պետական շինարարության գործընթացը (1990-2012 թթ.), Երևան, 2011:

⁴ Տես *Дадаян Д.*, Стратегия развития и безопасности Нагорно-Карабахской Республики как непризнанного государства, спец. 20.01.02 – Стратегия. Военные аспекты безопасности государства, военная политология. Автореферат диссерт. на соиск. уч. степени канд. полит. наук, Москва, 2006; *Մթանեսյան Է.*, Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության ազգային անվտանգության ռազմավարական մշակման քաղաքական-քաղաքագիտական ուղենիշները (մենագրական հետազոտություն), Երևան, 2013 (անտիպ):

շատ քիչ ընդհանրություն ունեն պետական կառուցվածքի ավանդական համակարգերի և կառավարման մեխանիզմների հետ¹: Մասնագետները ստիպված են խոստովանել, որ ամենայն սրությամբ ծառացած են անկախ պետություն ստեղծելու համար պայքարող ազգային-ազատագրական շարժումների նկատմամբ ընդհանուր դիրքորոշումների մշակման հիմնախնդիրները: Այդ գործընթացը ժամանակակից միջազգային պրակտիկայում լուրջ փոփոխությունների է ենթարկվում, դառնալով քաղաքականապես հակասական և ավելի ընտրանքային: Չճանաչված պետությունների երևան գալու դեպքերից յուրաքանչյուրը գործնականում կապված է որոշակի էթնոքաղաքական հակամարտության կարգավորման հետ, որը ժամանակակից միջազգային հարաբերությունների համաշխարհայնացման պայմաններում դուրս է գալիս գուտ տարածաշրջանային հիմնախնդրի շրջանակներից և ձեռք է բերում համաշխարհային բնույթ:

Արցախի Հանրապետության պետական շինարարության առանձին ժամանակահատվածներ և ոլորտներ դարձել են փոքրիկ ուսումնասիրությունների նյութ և հրատարակվել հեղինակավոր պարբերականներում²:

¹ *Дадаян Д.*, Стратегия развития и безопасности Нагорно-Карабахской Республики как непризнанного государства, с. 3

² *Տե՛ս Կրիկորովա Ջ.*, Нагорно-Карабахская Республика: 4 года в режиме прекращения огня, «Центральная Азия и Кавказ», N 3, 1998, с. 133-141; *Մելкумян Н.*, Нагорный Карабах: в поисках устойчивого мира, «Центральная Азия и Кавказ», N 3, 1999, с. 60-72; *Այրումյան Н.*, Экономика Нагорного Карабаха в поствоенный период, «Центральная Азия и Кавказ», N 6, 2002, с. 210-216; *ո՜ր* *Ջե*, Гражданское общество, демократические выборы и карабахское урегулирование, «Центральная Азия и Кавказ», N 4, 2003, с. 71-79; *Դուլյան А.*, Юбилей карабахской дипломатии. Министерству иностранных дел НКР – 10 лет, «Азат Арцах», 2 августа, 2003 г., с. 4-5 և այլն:

Տարածաշրջանային անվտանգության և համաշխարհային քաղաքականության համակարգում Արցախի Հանրապետության դերը արժեքավորվել է ՌԴ գիտնականների աշխատություններում¹:

Դեռևս մինչև 2020 թ. աշնանային ռազմարշավը լրագրող Գեղամ Բաղդասարյանը բացասական գնահատական է տվել Արցախի Հանրապետության սուրյեկտայնությանը, մասնավորապես գրելով՝ «Նորանկախ Արցախի Հանրապետությունը, սակայն, վերջին երկու տասնամյակում քաղաքական լիարժեք սուրյեկտ չի եղել ոչ միայն միջազգային հարաբերություններում ու, մասնավորապես, դարաբաղյան հիմնախնդրի քաղաքական կարգավորման բանակցային գործընթացում, այլև՝ համահայկական հարթության վրա: Ղարաբաղյան գործոնը հետևողականորեն ոչնչացվել է թե՛ դրսից և թե՛ ներսից, ավելի ստույգ՝ ներսից ոչնչացման արդյունքում է եղել դրսից ոչնչացումը: Ըստ այդմ էլ՝ թերարժեք քաղաքական սուրյեկտայնություն ունեցող երկրում քաղաքական հաստատություններն էլ են թերարժեք եղել, ավելի ստույգ՝ քաղաքական հաստատություններ են եղել խիստ անվանական՝ անունը կար, ամանում չկար»²:

Արցախի Հանրապետության սուրյեկտայնությանը ծանր

¹ *Заргарян Р.*, Доктрина геополитики современной Восточно-Средиземноморской цивилизации: Турецкая угроза Восточно-Средиземноморской цивилизации, СПб.: Петербург., 2004; *Арешев А.*, Нагорный Карабах в региональной и мировой политике. Сборник статей, Москва, 2006; Нагорный Карабах в международном праве и мировой политике. Документы и комментарий/, Сост., отв. ред., авт. вступ. ст. и коммент. д.ю.н., проф. Ю. Г. Барсегов.- в 2 т., т. 1, Кругъ, Москва, 2008, т. 2, Мелихово, Москва, 2009.

² *Բաղդասարյան Գ.*, Արցախյան ընտրություններն ուղենշային են լինելու, <https://www.civilnet.am/news/190309/> (ներբեռնումը՝ 14.01.2023 թ.):

նելը, զուգահեռաբար անվտանգությունն ապահովելը և Արցախի վրա արտաքին աշխարհի ուշադրությունը հրավիրելը¹:

Ընդդիմադիր քաղաքագետ Տ. Աբրահամյանն իր ֆեյսբուքյան էջում գրել է, որ «Փաշինյանի իշխանությունը նպատակ ունի Արցախում քաղաքական անկայունության և ճգնաժամի հրահրման միջոցով Արցախին զրկել սուբյեկտայնության բաղադրիչներից. դա է պատճառը, որ կուլիսային այդ գործողությունները ուղեկցվում են Փաշինյանի և նրա քաղաքական/քարոզչական թիմի ագրեսիվ դրսևորումներով, որոնց գլխավոր նպատակն է ցույց տալ, որ Արցախի հայկական մնալն իբր անհնար է, պայքարն անիմաստ է, և գործընթացը ներկայիս իներցիոն հունից տեղափոխել թուրք-ադրբեջանական տրամաբանության դաշտ»²:

ՀՀ ԱԳ նախկին նախարար Զ. Մնացականյանը մինչև 2020 թ. ադրբեջանաթուրքական ագրեսիվ պատերազմը այսպես է գնահատել Արցախի սուբյեկտայնությունը համապետական ընտրությունների շնորհիվ. «...Արցախի սուբյեկտայնությունը և դերակատարությունը խաղաղ գործընթացում առավել քան ընդգծված են մեր դիրքորոշումների մեջ: Շատ լավ հասկանում եք, որ առանց Արցախի Արցախի ապագան չի լուծվելու: Եվ դրա համար Արցախի իշխանությունները պետք է ունենան համապատասխան մանդատ, որն արտահայտվում է ընտրություններով, և սա բնականոն գործընթաց է Արցախում: Պետք է լինեն իշխանություններ՝ իրենց մանդատով, որպեսզի լավագույնս արտահայտեն խաղաղ գործընթացի արդյունքները»³:

¹ <https://www.lragir.am/2023/01/11/758725/> (ներբեռնումը՝ 13.01.2023 թ.):

² <https://livenews.am/press/2021/149435/27/12/57/> (ներբեռնումը՝ 13.01.2023 թ.):

³ https://www.mfa.am/hy/interviews-articles-and-comments/2020/04/13/-Min_-10210 (ներբեռնումը՝ 13.01.2023 թ.):

հարված հասցրին 2020 թ. աշնանային ադրբեջանաթուրքական ագրեսիան և նույն թվականի նոյեմբերի 9-ին ՀՀ վարչապետի՝ եռակողմ հայտարարության անընդունելի պայմաններին համաձայնելու ծանր հետևանքները, որոնք անկասելիորեն շարունակում են կազմաքանդել Արցախում հայկական պետականության հիմքերը:

Արցախի դեմ ադրբեջանա-թուրքական 2020 թ. աշնանային գավթոդական պատերազմով և դրա անընդունելի հետևանքներով պայմանավորված տարածաշրջանային և աշխարհաքաղաքական նոր իրողություններին և մարտահրավերներին արդյունավետորեն դիմակայելու համար ԱՀ ղեկավարությունը արտաքին քաղաքական առաջնահերթ նպատակներից է համարում «պետական ինքնիշխանության պահպանումը և ամրապնդումը, Արցախի ապամեկուսացումը միջազգային հարաբերություններից ու ծրագրերից և միջազգային սուբյեկտայնության աստիճանի բարձրացումը»¹:

Արցախի Հանրապետության պետական նախարար Ռ. Վարդանյանը, որն իր գործունեության 5 հիմնական ուղղություններից առաջինն առանձնացրել է Արցախի սուբյեկտայնությունը², 2023 թ. հունվարի 11-ին Արցախի Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարության ղեկավար կազմին նորանշանակ նախարար Ս. Ղազարյանին ներկայացնելիս «ստեղծված իրավիճակում երկրի համար կարևորագույն ուղղություններից առանձնացված երեք նպատակներից դարձյալ առաջինը համարել է Արցախի սուբյեկտայնությունը պահպա-

¹ <http://president.nkr.am/en/speeches/speeches/5313/> (ներբեռնումը՝ 14.01.2023 թ.):

² <https://www.panarmenian.net/arm/news/303627/> (ներբեռնումը՝ 14.01.2023 թ.):

և <https://mediamax.am/am/news/karabakh/49328/> (ներբեռնումը՝ 14.01.2023 թ.):

«Արցախի հիմնախնդիրը և ԱՀ արտաքին քաղաքականությունը. փաստեր և խորհուրդներ առանցքային գաղափարների և բանալի հասկացությունների վերաբերյալ» վերնագրով աշխատության շնորհանդեսի ժամանակ Արցախի ԱԳ նախարար Դ. Բաբայանը ՄԱԿ-ի բանաձևերի մասին հայտարարեց, որ այդ բոլոր 4 բանաձևերն էլ ճանաչում էին Արցախի սուբյեկտայնությունը: «Բայց դրա մասին պետք է խոսել, եթե Ադրբեջանն ասում է, որ այնտեղ ինչ-որ բան է գրված տարածքային ամբողջականության մասին, ապա պետք է ասել, որ այնտեղ ճանաչվում է Արցախի սուբյեկտայնությունը, քանի որ գրված է «տեղական հայկական ուժեր», որոնք չեն պատկանում ո՛չ Հայաստանին, ո՛չ Ադրբեջանին և ո՛չ էլ այլ պետության: Սա սուբյեկտայնություն է և դրա մասին պետք է անպայման խոսել»¹:

Մեկ այլ առիթով նախկին պաշտոնյան հայտարարել է. «Առանց սկզբունքայնության չի կարող լինել սուբյեկտայնություն. ցանկացած երկիր պետք է ձգտի լինել աշխարհաքաղաքականության սուբյեկտ, այլ ոչ թե դառնա խաղաքարտ»²:

Ադրբայդձիտական հիմքը. Հոդվածի ադրբայդձիտական հիմքը կազմել են արխիվային նյութերը, մասնագիտական գրականությունը³, այդ թվում՝ տողերիս հեղինակի նախկին գի-

¹<https://www.panorama.am/am/news/2022/06/20/%D4%B4%D5%A1%D5%BF%D5%AB%D5%A9%D4%B2%D5%A1%D5%A2%D5%A1%D5%B5%D5%A1%D5%B6/2697536> (ներբեռնումը՝ 14.01.2023 թ.):

² <https://168.am/2022/07/13/1732853.html> (ներբեռնումը՝ 14.01.2023 թ.):

³ *Хунагов Р.*, Политическая субъектность: философско-политический анализ, автореферат диссерт. по философ., спец. ВАК РФ 09.00.10, Р.-на-Д., 1993; *Борисова Н.*, Маркеры политической субъектности регионов стран Европы в контексте многоуровневого управления, “Ars Administrandi” («Искусство управления», 2020, Том 12, № 4, с. 541-555 (<https://doi.org/10.17072/2218-9173-2020-4-541-555>) (ներբեռնումը՝ 10.12.2022 թ.); *Миннаев А.*, Десуверенизация и утрата государством политической субъектности, «Вестник Российского

տահետագոտական աշխատանքների արդյունքները, պաշտոնատար անձանց ինչպես հրապարակավ, այնպես էլ առանձնագրույցներում արտահայտած տեսակետները, պարբերական մամուլի ու համացանցի թվայնացված շտեմարանների համապատասխան նյութերը:

Պատմական հիմքերը. Լեոնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը ԽՍՀՄ-ից անկախացել է օրինապատշաճ ձևով և այն իրավաքաղաքական հիմքերով, որոնցով Ադրբեջանն է ինքնահռչակվել հանրապետություն: Ավելի քան երեք տասնամյակ առաջ ԼՂՀ հռչակումը կարելի է համարել Արցախի բազմադարյան պատմության համար դարակազմիկ իրադարձություն: Անշուշտ, ժամանակի հարահու ընթացքը և տեղի ունեցածի

университета дружбы народов серия: политология», 2016, № 3, с. 135-144(<https://journals.rudn.ru/political-science/article/view/13991?source=/political-science/article/view/13991>) (ներբեռնումը՝ 10.12.2022 թ.); *Конуров А.*, Глобальная политическая субъектность и ее влияние на суверенитет государства, «Вестник Военного университета», 2010. № 1, с. 147-152; *Аюпов М.*, Государственная субъектность Республики Башкортостан в системе политико-властных отношений Российской Федерации (этапы и особенности развития), «Власть» 2009, № 12, с. 26-30; *Першуткин С.*, Российское государство как субъект социально-экономической политики: политико-социологические аспекты, «Вестн. Моск. ун-та». Сер. 21. Управление (государство и общество), 2016. № 3, с. 47-62; *он же*, Субъект и субъектность в контексте политических коммуникаций, <https://cyberleninka.ru/article/n/-subekt-i-subektnost-vkontekste-politicheskikh-kommunikatsiy/pdf> (ներբեռնումը՝ 10.12.2022 թ.), с. 79-93; *Гомеров И.*, Политическая субъектность России, с. 46-58; *Конуров А., Будылин К.*, Субъектность как политологическая категория, «Власть» 2012, № 6, с. 148-152; *Аль-Одеталла Мохамед Хуссейн*, Международно-правовая субъектность государства и его представительство в международных отношениях (преимущественно на практике Иордании): ил РГБ ОД 61:85-12/89 <https://www.dissercat.com/-/content/mezhdunarodno-pravovaya-subektnost-gosudarstva-iegopredstavitelstvo-v-mezhdunarodnykh-otno>(ներբեռնումը՝ 10.12.2022 թ.):

միտումնավոր խեղաթյուրումն իրենց հետքն են թողել հանրության հիշողության ու պատկերացումների մեջ: Հատկապես նրանք, ովքեր Արցախի հայ ազգաբնակչության անկախության գաղափարի ոխերիմ թշնամիներն են և փորձում են օրինաչափորեն ու օրինականորեն ծավալված Արցախյան շարժումը ներկայացնել որպես «անջատականություն», ջանքեր չեն խնայում մոռացության մատնելու այն պատմական իրադրությունը, որն էլ, փաստորեն, հենց թելադրել է հետագա անելիքները: Թող այն տպավորությունը չստեղծվի, թե մենք ուզում ենք 1991թ. սեպտեմբերի 2-ի իրավաքաղաքական հույժ կարևոր ակտը որակել որպես «հանգամանքների բերումով», ինքնըստինքյան կատարված մի իրադարձություն: Կարող ենք աներկբա նշել, որ այն ժամանակվա քաղաքական գործիչների զգալի մասը ճիշտ կողմնորոշվեց և հանդես բերեց կամք ու վճռականություն: Պահը հասունացել էր ոչ միայն նախընթաց իրադարձությունների, այլ նաև ընդհանրապես ԽՍՀՄ-ում տեղի ունեցող արմատական փոփոխությունների հետևանքով: Սա հատկապես հրատապ է դառնում 2020 թ. սեպտեմբերի 27-ի աղբյուրաբանական ազդեցիկ պատճառով սանձազերծված զավթողական, ահաբեկչական ու ցեղասպանական պատերազմի հետևանքով տարածաշրջանում ստեղծված միանգամայն նոր իրադրության մարտահրավերների իմաստավորման, Արցախի Հանրապետության տարածքային ամբողջականությունը վերականգնելու և միջազգայնորեն ճանաչելու տեսակետներից: Միջազգային պրակտիկայում նախադեպային օրինակների համապատկերում մեր ժողովուրդը համոզված է, որ հեռու չէ նաև Արցախի Հանրապետության միջազգային ճանաչման օրը:

Եվ այսպես. ինչպիսի՞ն էր ռազմաքաղաքական իրադրությունը Արցախում և, ընդհանրապես, երբեմնի Խորհրդային Միությունում: Արցախում դեռևս շարունակվում էր 1991թ. գարնանը նոր ծավալներ ընդունած ահաբեկչության քաղաքականությունը, որն իրականացվում էր «Կուլցո» կողային անվանումը ստացած ռազմական գործողության միջոցով: 1991թ. օգոստոսի 19-21-ը Մոսկվայում իրականացված հեղաշրջումը, ապա և դրան հետևած իրադարձություններն ավելի էին խորացրել քաոսն ու անիշխանությունը խորհրդային կայսրության ամբողջ տարածքում և, հատկապես, այսպես կոչված, «թեժ կետերում»: Նոր թափ ստացավ ԽՍՀՄ-ից անջատվելու համար նրա նախկին սուբյեկտների՝ միութենական հանրապետությունների ծավալած պայքարը: Այդ ալիքի վրա 1991թ. օգոստոսի 30-ին ԽՍՀՄ-ից անջատվելու և անկախ պետականություն ստեղծելու մասին հայտարարեց Ադրբեջանական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը: Ակնհայտ դարձավ, որ ԽՍՀՄ-ի փլուզման պայմաններում դրա նախկին սուբյեկտների անկախացման գործընթացը նորանոր մահացու վտանգներ էր պարունակում ինքնավար կազմավորումների, այդ թվում՝ ԼՂԻՄ-ի հայ ազգաբնակչության համար: Ստեղծված պայմաններում ինքնավար մարզի հայ ազգաբնակչության հրատապ խնդիրը, թերևս, խորհրդային կայսրության փլատակների տակ չձգմվելն էր: Թվում էր, թե Արցախյան շարժման ղեկավարները հայտնվել են անելանելի իրավիճակում, այնինչ՝ 1990թ. ապրիլի 3-ի «ԽՍՀՄ-ի կազմից դուրս գալու հետ կապված հարցերի լուծման կարգի մասին» ԽՍՀՄ օրենքով հստակ նշված էր նաև Խորհրդային Միության մյուս սուբյեկտների՝ ինքնավար կազմավորումների իրավունքը՝ ինքնուրույնաբար որոշելու իրենց կարգավիճակի

հարցը: Մասնավորապես, այդ օրենքի 3-րդ հոդվածը սահմանել է. «Իր կազմում ինքնավար հանրապետություններ, ինքնավար մարզեր և ինքնավար օկրուգներ ունեցող հանրապետություններում հանրաքվեն (ԽՍՀՄ կազմից դուրս գալու միակ օրինական միջոցը, ինչին քամահրանքով է մոտեցել Ադրբեջանը.- Մ Ն.) անցկացվում է յուրաքանչյուր առանձին ինքնավարությունում: Ինքնավար հանրապետությունների և ինքնավար կազմավորումների ժողովուրդներին իրավունք է վերապահվում ինքնուրույն որոշել ԽՍՀՄ-ում կամ Միության կազմից դուրս եկող միութենական հանրապետությունում մնալու հարցը, ինչպես նաև՝ դնելու իր պետաիրավական կարգավիճակի հարցը»¹: Դեռևս գործող ԽՍՀՄ օրենքին համապատասխան, 1991 թ. սեպտեմբերի 2-ին ԼՂԻՄ մարզային և Շահումյանի շրջանային խորհուրդների համատեղ նիստը հռչակեց Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն՝ նախկին ԼՂԻՄ և ինքնավարությունից հանիրավի պոկված Շահումյանի շրջանի տարածքներում: Քանի որ հռչակվել է նորաստեղծ հանրապետության տարածքում Խորհրդային Միության օրենքների գերակայությունը, ուստի ԼՂՀ-ի հռչակումը այն ժամանակ նշանակել է ԽՍՀՄ կազմում մնալու՝ Արցախի հայ ազգաբնակչության ընտրյալների կամքի արտահայտում, ինքնավարության կարգավիճակի բարձրացումով: Դա թելադրված էր ստեղծված իրադրության և քաղաքական զարգացումների մի քանի նուրբ առանձնահատկություններով: Բայց, միաժամանակ, սկսվել է անկախության գործընթացը, որն ամենայն բժախնդրությամբ համապատաս-

¹ «Закон СССР «О порядке решения вопросов, связанных с выходом союзной республики из СССР», N 1410-1 от 3 апреля 1990 года», «Ведомости Верховного Совета СССР», 1990, N 15, с. 252.

խանեցվել է դեռևս իր գոյությունը պահպանող ԽՍՀՄ համապատասխան օրենքների իրավակիրառության շրջանակներին, մինչև իսկ միջազգային իրավունքի նորմերին:

Երկու կարևոր հարց կարոտ են պարզաբանման: Նախ՝ ժողովրդական պատգամավորների Լեոնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի մարզային խորհրդի օրինականության մասին: Ինչպես հայտնի է, 1989թ. հունվարի 12-ին ԽՍՀՄ ԳԽ նախագահության որոշմամբ¹ Հատուկ կառավարման կոմիտեի ստեղծումով ժամանակավորապես դադարեցվել էին ԼՂԻՄ մարզխորհրդի և կոմկուսի մարզկոմի լիազորությունները: Դրանք պետք է վերականգնվեին 1989թ. նոյեմբերի 28-ի ԽՍՀՄ ԳԽ որոշմամբ, կազմկոմիտեի ստեղծմանը զուգընթաց, հավասարության սկզբունքով²: Սակայն, ադրբեջանական կողմը, կատարելով այդ որոշման միայն կազմկոմիտեին վերաբերող մասը, անընդհատ ձգձգել է ԼՂԻՄ տեղական իշխանության մարմինների լիազորությունների վերականգնումը՝ քամահրանքով մոտենալով հավասարության սկզբունքի պահպանման՝ նոյեմբերի 28-ի որոշման պահանջին: Պատահական զուգադիպությամբ, թե օրինաչափորեն, ուղիղ երկու տարի անց, 1991թ. նոյեմբերի 28-ին ԽՍՀՄ Սահմանադրական հսկողության կոմիտեն հակասահմանադրական և անօրինական է ճանաչել 1989թ. հունվարի 12-ի և նոյեմբերի 28-ի որոշումները հատկապես ԼՂԻՄ մարզխորհրդի լիազորությունները դադարեցնելու մասով, քանի որ խորհուրդներն ընտրովի մարմիններ էին³,

¹ «Правда», 15 января, 1989 г.

² «Правда», 29 ноября, 1989 г.

³ Постановление Комитета Конституционного надзора СССР: См.: Манасян А., Карабахский конфликт. Ракурсы правового подхода, Ереван, Амарас, 1998, док. N 264, с. 107-111:

հետևաբար՝ ԼՂԻՄ մարզխորհրդի լիազորությունների դադարեցման որոշումները հակաօրինական ու կամայական էին, ուստի՝ նրա գործունեությունը և, հատկապես, 1991 թ. սեպտեմբերի 2-ի նիստը օրինականության տեսակետից կասկածի ենթակա չեն: Մյուս կողմից, ինչպես հայտնի է, 1991 թ. օգոստոսյան հեղաշրջման ձախողումից հետո, քանի որ կազմկոմիտեն ողջունել ու իր աջակցությունն էր հայտնել Արտակարգ դրության պետական վարչությանը (ԳԿՉՊ-ին), հեղինակագրվել ու կորցրել էր իր լիազորությունները Արցախում: ԼՂԻՄ մարզխորհուրդն էլ դուրս է եկել ընդհատակից և կայացրել միանգամայն օրինական ու պատմական որոշում: Մյուս կողմից, ի հեճուկս ԼՂԻՄ օրինական իշխանության մարմինների գործունեության վերականգնմանը խոչընդոտող Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի դեկավարության, հանգույցն ավելի վաղ լուծվել էր հենց տեղում: Այսպես, ԼՂԻՄ ժողովրդական պատգամավորների մարզային խորհրդի 10-րդ նստաշրջանը 1990թ. մարտի 27-ին ընդունել էր որոշում «Ժողովրդական պատգամավորների ԼՂԻՄ 20-րդ գումարման խորհրդի և նրա գործադիր կոմիտեի գործունեության վերսկսման մասին»¹, որով իր տրամաբանական լուծումն էր ստացել Արցախի հայ ազգաբնակչության ընտրովի իշխանության վերականգնման հարցը: Այս կարևոր ակտը, մինչև մեր կողմից գիտական շրջանառության մեջ դնելը, մնացել էր ստվերում, մինչդեռ դրա մասին խոսելը կարող է ուժեղացնել ԼՂՀ-ի օրինականության փաստարկները:

Մեր ընդդիմախոսները կարող են կասկածի տակ առնել Շահումյանի շրջանի տարածքը ԼՂՀ-ի կազմում հռչակելու օրինականությունը: 1990 թ. ապրիլի 3-ի վերոնշյալ օրենքի 3-րդ հոդ-

¹ ԼՂՀ ՊԱ, ֆ. 1, ց. 2, պ. մ. 293, կ. 27, թ. 6:

վածում սահմանված էր. «Միութենական հանրապետությունում, որի տարածքում առկա են տվյալ տեղանքում բնակչության մեծամասնությունը կազմող ազգային խմբերի համահավաք բնակչության վայրեր, հանրաքվեի (ԽՍՀՄ կազմից դուրս գալու մասին.-Մ. Հ.) հանրագումարը որոշելու ժամանակ քվեարկության արդյունքները այդ վայրերում հաշվի են առնվում առանձին»¹: Ուստի, ԽՍՀՄ օրենքով ճանաչվում էր նաև իր բնատարածքում ապրող, բայց իր ազգային պետական միավորներից դուրս մնացած ազգային խմբերի ինքնորոշման իրավունքը: Թեև Ադրբեջանը, կոպտորեն խախտելով ԽՍՀՄ կազմից դուրս գալու կարգի մասին օրենքը, այդպես էլ օրինապատշաճ հանրաքվե չանցկացրեց, այլապես Շահումյանի շրջանի և Գետաշենի ենթաշրջանի հայ ազգաբնակչությունը միահամուռ կքվեարկեր Ադրբեջանի հետ ԽՍՀՄ կազմից դուրս գալու դեմ, բայցևայնպես, նշյալ տարածքների հայությունը, օգտվելով գործող օրենքի ընձեռած հնարավորությունից, արտահայտեց երբեմնի մայր տարածքին՝ Արցախին վերամիավորվելու իր կամքը: Հիշենք նաև, որ դեռևս 1989թ. հուլիսի 26-ին Շահումյանի շրջանային խորհուրդը, արտահայտելով ընտրողների դիրքորոշումը, որոշում էր ընդունել ԼՂԻՄ-ի հետ վերամիավորվելու մասին²: Ինչպես տեսնում ենք, ԼՂՀ-ի հռչակումը բոլոր առումներով օրինական էր և համապատասխանում էր տվյալ ժամանակի համար իրավակիրառելի իրավական նորմերին:

ԼՂՀ-ի անկախության գործընթացի հաջորդ փուլերը կարելի

¹ Закон СССР «О порядке решения вопросов, связанных с выходом союзной республики из СССР» N1410-1 от 3 апреля 1990 года. «Ведомости Верховного Совета СССР», 1990, N 15, с. 252.

² *Каграманян К.*, Северный Арцах. Несгибаемый край. Пер. с арм. С. Алексанян, Ереван, Микаэл Варандян, 1994, с. 82.

է համարել 1991թ. դեկտեմբերի 10-ի համաժողովրդական հանրաքվեն¹ և 1992 թ. հունվարի 6-ին ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի առաջին գումարման անդրանիկ նիստում ԼՂՀ-ի պետական անկախության մասին Հռչակագրի², իսկ հունվարի 8-ին՝ «ԼՂՀ պետական անկախության հիմքերի մասին» ԼՂՀ սահմանադրական Օրենքի³ ընդունումը, որոնք, փաստորեն, եզրափակեցին ԼՂՀ-ի կազմավորման իրավաքաղաքական գործընթացը՝ իրավական ամուր հենք ստեղծելով հայկական երկրորդ պետականությունն ամրապնդելու, Ադրբեջանի նախահարձակմանը դիմագրավելու, իր բնօրրանում ապրելու Արցախի հայ ազգաբնակչության անկապտելի իրավունքը պաշտպանելու վեհ գործի համար։ Այդ կարևոր իրավաքաղաքական ակտերով ԼՂՀ ժողովուրդն ու նրա ընտրած Գերագույն խորհուրդը ամրապնդեցին նորաստեղծ պետության անկախության ու սուբյեկտայնության հիմքերը, ապա՝ դիմագրավելով Ադրբեջանի ագրեսիային, պաշտպանեցին այդ ձեռքբերումներն արտաքին ոտնձգություններից՝ ապացուցելով ու հաստատելով որպես դեֆակտո պետություն արևի տակ տեղ ունենալու ԼՂՀ անկապտելի իրավունքը։

Սեպտեմբերի 2-ը, փաստորեն, սեպտեմբերի 21-ի գլխավոր փորձը եղավ, Հայաստանի Հանրապետության անկախության նախերգանքը, հետևաբար, սխալված չենք լինի, եթե ասենք, որ Հայոց պետականության վերածնունդը սկսվեց Արցախից և Արցախյան հուժկու շարժման արդյունքում։

¹ ԼՂՀ ՊԱ, ֆ. 1, ց. 3, պ. մ. 60, կ. 11, թ. 2-3:

² Легитимность Нагорно-Карабахской Республики в материалах и документах, ред. С. Вермишева [Библиотека Центра русско-армянских инициатив], Ереван, 1995, с. 31-32.

³ ԼՂՀ ՊԱ, ֆ. 1, ց. 1, պ. մ. 293, կ. 49, թ. 1-6:

1991 թ. սեպտեմբերի 2-ի իրավական ակտն առաջանցիկ քայլերից մեկն էր ԼՂՀ-ի պետականության կայացման ճանապարհին՝ նախքան Ադրբեջանի անկախության միջազգայնացումը, այսինքն՝ երբ Ադրբեջանը ՄԱԿ-ին անդամագրամբ ճանաչվեց իբրև միջազգային իրավունքի սուբյեկտ, արդեն ԼՂՀ-ն օրինապատշաճ եղանակով կայացել էր որպես անկախ, ինքնիշխան ու քաղաքական սուբյեկտայնություն նվաճած պետություն:

Այս պատմական էքսկուրսի անհրաժեշտությունը պայմանավորված է մերօրյա ռազմաքաղաքական որոշ գործիչների այն մտահոգիչ հայտարարություններով և հասարակության մի մասի մոտ գեներացվող այն վտանգավոր մտայնությամբ, որ առաջնահերթություն է նախկին ԼՂԻՄ սահմանների վերականգնումը: Այդ անհեռատեսական ձևակերպումը, որը թելադրված չէ Արցախում հայկական պետականության շահերից, իր մեջ լուրջ վտանգներ է պարունակում Արցախի Հանրապետության կարգավիճակի ու տարածքային ամբողջականության վերականգնման պայքարի համար: Անբասիր օրինականությամբ ստեղծված և կայացած Արցախի Հանրապետությունը կենսունակ կարող է լինել միայն վերականգնված տարածքային ամբողջականությամբ՝ ի հեճուկս Ադրբեջանի ռազմական հանցագործ նախագահի, որին դեռ թվում է, թե հասել է մեր հանրապետությունը ոչնչացնելու իր վաղեմի ու ցնորամիտ նպատակին:

Քաղաքական փաստարկներում և բանակցային գործընթացում Արցախի Հանրապետության տարածքային ամբողջականության վերականգնման պահանջը պետք է լինի մեր ռազմաքաղաքական դեկլարության ու հասարակության առաջնա-

հերթությունը: Դա կնշանակի, որ մենք ազգովի չենք հրաժարվել Արցախում անկախ պետականություն կերտելու մեր ավելի քան երեսունամյա ուղուց և լի ենք կորցրածը վերականգնելու վճռականությամբ:

Միջազգային իրավունքի առումներ. ԼՂՀ կազմավորումը, որը տեղի ունեցավ Հայաստանի հետ «Միացումի» գաղափարի դեյուրե կենսագործումից ժամանակավորապես հրաժարվելու ճանապարհով՝ հոգուտ Արցախի ժողովրդի ինքնակազմակերպման ու Արցախում հայկական պետականության վերականգնման, կարելի է համարել ինքնիշխանության ծագման օրինակ: Համաժողովրդական շարժման գաղափարախոսությունից նահանջը հայկական կողմերի փոխզիջումն էր, որը ենթադրվում էր միջազգային հանրության և միջնորդ երկրների համար Արցախի ժողովրդի ինքնորոշման իրավունքի իրացման ավելի ընդունելի եղանակ: Իր հերթին հայաստանյան իշխող քաղաքական ուժն այդ զիջումը գնահատում էր որպես Խորհրդային Միության փլուզումից հետո տարածաշրջանում ստեղծված պայթյունավտանգ իրադրությունում ռազմաքաղաքական-անվտանգային բնույթի հավելյալ սպառնալիքներից խուսափելու հնարավորություն:

Քաղաքագետ Էդուարդ Աթանեսյանի գնահատմամբ՝ «Արցախյան պետականությունը, լինելով բնակչության համախումբ կամարտահայտման արգասիքը, ստանձնեց Լեռնային Ղարաբաղում օրինական իշխանության և անվտանգության վակուումը լցնելու գործառույթը»: Դա ոչ միայն Արցախի ժողովրդի ինքնակազմակերպման կարողության դրսևորում էր, այլև տարածաշրջանում հայկական պետականության կենսունակության լրացուցիչ գործոն: Այս առումով, «ԼՂՀ ռազմական

անվտանգության ապահովման մեխանիզմների հաստատութենացումը, որն անմիջապես հետևեց պետության ստեղծմանը, և համազգային արժեքների միասնական համակարգի, ընդհանուր սոցիոմշակութային տարածության, փաստացի ֆինանսատնտեսական միության ու ռազմաքաղաքական անվտանգության ինտեգրային համակարգի շրջանակներում ՀՀ-ի հետ համագործակցության հաստատումը, քաղաքագետի կարծիքով, ապահովեցին ԼՂՀ անվտանգության համակարգի կենսունակությունը¹ և նպաստեցին ՀՀ ռազմաքաղաքական անվտանգության մակարդակի բարձրացմանը»²:

ԼՂՀ միջազգային-իրավական ճանաչումը կարող է ամրապնդել նրա սուբյեկտայնության իրավաքաղաքական հիմքերը: Այդ գործընթացը ամենատարբեր մակարդակներով ու հետևողականորեն առաջ է մղվել, սակայն դեռ բավարար չի համարվում ԼՂՀ միջազգային-իրավական սուբյեկտայնության համաշխարհային քաղաքական սուբյեկտների, ակտորների ու մասնակցների մեծամասնության համար ընդունելի մակարդակի համար: Դա պայմանավորված է վերջիններիս հակասական շահերով, քաղաքական նպատակահարմարությամբ և

¹ Հեղինակը նկատի ունի ԼՂՀ անվտանգության քաղաքականության հարացույցի լայն մեկնաբանությունը, ըստ որի այն առկա ռեսուրսների ու հնարավորությունների հաշվառմամբ, տնտեսական, քաղաքական, սոցիալական, ռազմական, տեխնածին, բնապահպանական, տեղեկության և արտաքին ու ներքին այլ տարաբնույթ սպառնալիքներից անհատի, հասարակության ու պետության պաշտպանության ոլորտում պետության ռազմավարության ու նպատակների վերաբերյալ պաշտոնապես ընդունված տեսակետների համախումբն է:

² *Աթանեսյան Է.*, Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության ազգային անվտանգության ռազմավարական մշակման քաղաքական-քաղաքագիտական ուղենիշները (մենագրական հետազոտություն), Երևան, 2013 (անտիպ), էջ 13:

հիմնականում տնտեսական շահամոլությամբ:

Արցախի Հանրապետությունն օժտված է պետությունների համար Մոնթեվիդեոյի կոնվենցիայով՝ սահմանված անհրաժեշտ բոլոր հատկանիշներով՝ տարածքով, բնակչությամբ և պետական իշխանության գործունե համակարգով, պետական շինարարության ավելի քան երեք տասնամյակների ընթացքում ուղենիշ է ունեցել ՄԱԿ-ի անդամության համար սահմանված չափանիշները, որոնք տակավին 1948 թ. մայիսի 28-ին ձևակերպել էր ՄԱԿ-ի Միջազգային դատարանը նոր անդամների ընդունման վերաբերյալ կայացրած խորհրդատվական եզրակացությունում: ՄԱԿ-ի անդամությանը ենթակա են պետությունները, եթե նրանք խաղաղասեր են, ստանձնում են Կանոնադրության մեջ շարադրված պարտավորությունները, կարող են կատարել այդ պարտավորությունները և ցանկանում են դրանք կատարել¹: Արցախի Հանրապետությունը՝ որպես պետություն համապատասխանում է նաև 1933 թ. Մոնթևիդեոյի միջազգային խորհրդածոդովում մշակված ու «Պետությունների իրավունքների և պարտականությունների» մասին համաձայնագրում արտացոլված պետության իրավական սահմանմանը, որը ներառում է չորս չափանիշ. ա) մշտական բնակչություն, բ) որոշակի տարածքի առկայություն, գ) կառավարության գոյություն, դ) պետության կարողություն հաստատե-

¹ Տե՛ս «Montevideo Convention on the Rights and Duties of States». Done at: Montevideo, Date enacted: 1933-12-26, In force: 1934-12-26 (<http://www-w.jus.uio.no/english-services/library/treaties/01/1-02/rig-hts-dutiesstates.xml>):

² Տե՛ս «Международный Суд в действии». Офиц. сайт ООН (<https://www.un.org/ru/icj/inaction.shtml#twentythree>), «Устав Организации Объединенных Наций», г. II, Статья 4. Офиц. сайт ООН (<http://www.un.org/ru/documents/charter/chapter2.shtml>) (ներբեռնումը՝ 14.01.2023 թ.):

լու հարաբերություններ այլ երկրների հետ¹:

Պետական շինարարության նվաճումները ակներև դարձրին Արցախի Հանրապետության համապատասխանությունը նաև նորաստեղծ կամ ինքնահռչակված պետություններին ներկայացվող չափանիշներին: Այս առումով կարող է ազդեցիկ լինել ժամանակին Կոսովոյի համար ամերիկյան դիվանագիտության մշակած «սկզբից միջազգային ստանդարտներ, ապա նոր՝ կարգավիճակ» բանաձևը, որը նախատեսում էր պետության միջազգայնորեն ընդունված ստանդարտներին համապատասխան կազմավորվող պետության համար նաև կարգավիճակի ձեռքբերում: Անկախ այն հանգամանքից, որ Կոսովոյի դեպքում տվյալ բանաձևը կերպափոխվեց «սկզբից կարգավիճակը, ապա նոր՝ միջազգային ստանդարտները» սկզբունքի, սկզբնական մոտեցումը կարող է որպես նախադեպ կիրառվել Արցախի Հանրապետության նկատմամբ:

Ադրբեջանի ղեկավարությունը հետևողականորեն վարում է Արցախի Հանրապետության բնակչության ինքնորոշման արդյունքների ճանաչման հիմնախնդիրը իբր «ադրբեջանական տարածքների» նկատմամբ Հայաստանի «տարածքային հավակնությունների» հիմնախնդրով նենգափոխելու, հակամարտության, դրա առանձին առումների ադրբեջանական մեկնաբանությունը ամրագրող ու միջազգային կառույցների ու առանձին պետությունների կողմից Լեռնային Ղարաբաղի վրա Ադրբեջանի ինքնիշխանության այսպես կոչված «վերականգ-

¹ *Грушкин Д.*, Право народов на самоопределение: история развития и воплощение идеи. «Право народов на самоопределение: идея и воплощение». Сост. А. Осипов. Москва, 1997, с. 10.

(<http://www.memo.ru/hr/referats/selfdet/CHAPTER2.HTM> (ներբեռնումը՝ 14.01.2023 թ.):

նումը» հիմնավորող բանաձևերի ու հայտարարությունների ընդունմանը զարտուղի միջոցներով հասնելու քաղաքականություն: 2020 թ. աշնանային ռազմական ագրեսիայի միջոցով ժամանակավոր հաջողությունների հասնելով՝ միջազգային սկզբունքները կոպտորեն խախտած ու պատերազմական հանցագործություններ կատարած Ադրբեջանը, խորամանկաբար խուսափելով միջազգային կազմակերպությունների դատապարտումներից ու միջազգային-իրավական պատասխանատվությունից, ճարպկորեն օգտագործում է տերությունների էներգետիկ ու աշխարհաքաղաքական շահերը և հաջողությամբ առաջ մղում իր զավթողական քաղաքականությունը: Նման պայմաններում հայկական կողմերին այլ բան չի մնում, քան անհապաղ վերականգնել իրենց ռազմական ներուժը և ուժերի հարաբերակցության հաշվեկշիռը, ապա համարժեք հակահարված տալ թշնամու նվաճողական նկրտումներին:

Ռազմական առումներ. Արցախի ինքնապաշտպանության ուժերի ստեղծումը և դրանք կանոնավոր բանակի փոխակերպումը, մանավանդ ադրբեջանցի զավթիչների դեմ պաշտպանական հաջողված օպերացիաներ իրականացնելը նկատելիորեն բարձրացրին Արցախի Հանրապետության սուբյեկտայնությունը: Այս առումով հատկապես կարևոր նշանակություն ունեցան Շուշիի ազատագրման¹ (1992 թ. մայիսի 9), Արցախի

¹ *Հարությունյան Մ.*, Արցախյան պատերազմի սկիզբը և Շուշիի ազատագրումը, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2000; *Նույնի*, Շուշի քաղաքի ազատագրման օպերացիայի արդյունքների և պատմական նշանակության մասին, «Հայկական բանակ» (ՀՀ ՊՆ Պաշտպանական ազգային հետազոտական համալսարանի (ՊԱՀՀ) ռազմագիտական հանդես), 2020, № 1, էջ 55-63; *Նույնի*, Արցախում ռազմարվեստի զարգացման արդի փուլի առանձնահատկությունները, Շ.-Ե., «Կաճառ» գիտական կենտրոնի հրատ., 2021 և այլն:

քառամյա շրջափակման ճեղքման¹ (1992 թ. մայիսի 18), պատմական Քարվաճառում² (1993 թ. ապրիլի 5 և 1994 թ. փետրվարի 18), Ակնայում³ (1993 թ. հուլիսի 23), հանիրավի ԼՂԻՄ-ից պոկված երբեմնի Դիզակի մելիքության և Սյունիքի տարածքներում⁴ (1993 թ. օգոստոս-նոյեմբեր) ադրբեջանցի զավթիչների ու ագրեսորների գրոհային զորամասերի, հատկապես կրակային դիրքերի վնասագերծման օպերացիաները: Արցախի Հանրապետության ռազմաքաղաքական սուբյեկտայնության բարց-

¹ *Հարությունյան Մ.*, ԼՂՇ շրջափակման ճեղքման ռազմավարական անհրաժեշտության հարցի շուրջ, «Մեսրոպ Մաշտոց» համալսարանի «Լրատու» (գիտական հոդվածների ժողովածու), «Դիզակ պլյուս» հրատ., Ստեփանակերտ, 2013, № 2(15), էջ 62-67:

² *Հարությունյան Մ.*, Քելբաջարի շրջանի ազատագրումը (մարտի 27-ապրիլի 5), Հայաստանում քրիստոնեությունը որպես պետական կրոն ընդունման 1700-ամյակին նվիրված՝ «Գիտության և մշակույթի հիմնահարցերն Արցախում» հանրապետական գիտաժողովի նյութերը (17-18 նոյեմբերի 2000թ.), Ստեփանակերտ, 2001, էջ 41-43; *նույնի*, Քարվաճառի շրջանի վերջնական ազատագրման պատմագրության մասին (Քարվաճառի ռազմագործողության 20-ամյակի առթիվ), «Կաճառ» տարեգիրք, Գիրք 8 (95-106), Շուշի, «Կաճառ» գիտական կենտրոնի հրատ., 2017, էջ 191-199:

³ *Հարությունյան Մ.*, Արցախում ռազմական շինարարության համար Աղդամի ազատագրման նշանակության հարցի շուրջ, ՀՀ անկախության 20-ամյակին նվիրված «Ազգ. պետություն, հայրենիք. պետականության գաղափարը» երիտասարդ գիտնականների միջազգային գիտաժողովի (2011թ. նոյեմբեր 6-8, Ծաղկաձոր) հոդվածների ժողովածու, Ե., 2012, էջ 103-109 (արտատպվել է նաև «ԼՂՇ դատական իշխանություն» հանդեսում, 3(7), 2012, էջ 39-45:

⁴ *Հարությունյան Մ.*, Արցախյան պատերազմի կարևոր օպերացիաների պատմագրական լուսաբանման որոշ վիճահարույց հարցերի մասին, «Հայկական բանակ» (ՀՀ ՊՆ Պաշտպանական ազգային հետազոտական համալսարանի (ՊԱՀՀ) ռազմագիտական հանդես), 2019, № 4, էջ 111-120; *նույնի*, Արցախի պաշտպանության հարավային թևում 1993 թ. ամառային ռազմարշավի մարտավարական առանձնահատկությունների մասին, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», մայիս-օգոստոս, 2020, №2 (659), էջ 25-46:

րացման հաջորդ փուլը կարելի է համարել 1993 թ. դեկտեմբերից-1994 թ. մայիս, մինչև զինադադարի հաստատումը, մղված պաշտպանական ու հարձակողական մարտերը, որոնց արդյունքում Արցախի պաշտպանության բանակը ՀՀ-ից կամավոր ժամանած այլ ստորաբաժանումների աջակցությամբ ոչ միայն հետ մղեց թշնամու մեծաքանակ կենդանի ուժի ու տեխնիկայի լայնածավալ հարձակումները, այլև հարկադրեց Ադրբեջանի ռազմաքաղաքական դեկավարությանը ի վերջո համաձայնվելու կրակի դադարեցման պայմաններին¹: Ինչպես հայտնի է, 1994 թ. մայիսի 5-ին ՌԴ, Ղրղստանի և ԱՂՀ Միջխորհրդարանական ասամբլեայի միջնորդությամբ Ղրղստանի մայրաքաղաք Բիշկեկում Ադրբեջանի, ԼՂՀ-ի և Հայաստանի խորհրդարանների ղեկավարները ստորագրեցին «Բիշկեկյան արձանագրությունը», որը դարձավ հրադադարի մասին պայմանավորվածության հիմքը: Հրադադարի մասին եռակողմ համաձայնագիրը, որը պաշտոնապես ուժի մեջ մտավ 1994 թ. մայիսի 17-ի 00 ժամից, ստորագրեցին ԼՂՀ ՊԲ հրամանատար Ս. Բաբայանը, ՀՀ պաշտպանության նախարար Ս. Սարգսյանը և ուշացումով՝ Ադրբեջանի պաշտպանության նախարար Մ. Մամեդովը: Այս եռակողմ համաձայնագիրը², որն, ի դեպ, սկզբում

¹ *Հարությունյան Մ.*, Արցախյան պատերազմը և պաշտպանության բանակի մարտական ուղին. 1991-1994 թթ., «Կաճառ» (ԿԳԿ-ի տարեգիրք): Գիրք 5 (59-70), 2011, Շուշի, «Կաճառ» գիտական կենտրոնի հրատ., 2015, էջ 163-195:

² 1994 թ. մայիսի 5-ի Բիշկեկյան արձանագրությունը, 1994 թ. մայիսի 12-ի հրադադարի համաձայնագրի, 1994 թ. հունիսի 27-ի կրակի դադարեցման պարտավորությունների վերահաստատման փաստաթղթի ստորագրողների ձևաչափը, ինչպես նաև ԵԱՀԿ Բուդապեշտյան գազաթնաժողովի ամփոփիչ փաստաթղթի համապատասխան դրույթը (Բաժին II «Տարածաշրջանային հարցեր»: ԵԱՀԿ գործողությունների ակտիվացումը՝ կապված Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության հետ) ԼՂՀ սուբյեկտայնության միջազգային ճանաչման վկայություններ էին:

նախատեսված էր ԼՂՀ-ի ու Ադրբեջանի միջև, բայց Հ. Ալիևի պնդմամբ ընդգրկվել է նաև ՀՀ-ն, և Արցախում զինված հակամարտությունը կանգնեցնելու վերաբերյալ ՄԱԿ-ի ԱԽ-ի հայտնի բանաձևերը Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության՝ որպես Ադրբեջանի ագրեսիայի հետևանքով ծագած հակամարտության իրավահավասար կողմի սուբյեկտայնության միջազգային ճանաչման իրավաքաղաքական ակտեր են:

1991-1994 թթ. պաշտոնական այցերով Արցախի Հանրապետություն էին ժամանում առաջատար երկրների բարձրաստիճան ղեկավարներ ու դիվանագետներ, Արցախի Հանրապետության ղեկավարների հետ բանակցություններ էին վարում կարգավիճակի ու մարտական գործողությունների դադարեցման պայմանների շուրջ¹: Որպես միջազգային իրավունքի

¹ ԼՂՀ սուբյեկտայնության միջազգային ճանաչման օրինակ, որն արտացոլվել է արտաքին-քաղաքական փաստաթղթի տեսքով, կարելի է համարել 1992 թ. ԱՄՆ Կոնգրեսի ընդունած՝ Ազատության աջակցության ակտի 907-րդ ուղղումը՝ որպես Լեռնային Ղարաբաղի դեմ Ադրբեջանի ձեռնարկած ագրեսիայի (շրջափակումներ և ուժի այլ ագրեսիվ գործադրումների) դադարեցման և Ադրբեջանի կառավարությանը ԱՄՆ-ի կառավարության գծով օգնության արգելման օրենսդրական ակտ («Bill Text, 102nd Congress (1991-1992), H.R.4547.RH», 2 July 1992 (<http://thomas.loc.gov/cgi-bin/-query-/?c102:H.R.4547.RH> (ներբեռնումը՝ 12.12.2022 թ.)): Մինսկի խորհրդածոդովի առաջին նախագահի Մարիո Ռաֆայելյան 1992 թ. սեպտեմբերի 13-ին ԵԱՀԿ գործող նախագահին գրած նամակում մտահոգություն հայտնելով, որ ԵԱՀԽ հովանու ներքո խաղաղ գործընթացի սկզբից Լեռնային Ղարաբաղի տարածքի մոտ 15-20 տոկոսը փոխել է իր սահմանները, հարցրել է. «Ինչպես կարող է Մինսկի խումբը, ասես՝ ոչինչ տեղի չի ունեցել, շարունակել բանակցությունները, եթե դրանց սուբյեկտն աստիճանաբար վերանում է: Եվ եթե Լեռնային Ղարաբաղը ռազմական հարձակողական ձեռնարկման հետևանքով կրկին հայտնվի պետություններից մեկի վերահսկողության տակ (ինչի հավանականությունը չի բացառվում), ապա ի՞նչ կմնա բանակցությունների առարկայից» (մեջբերումն ըստ *Майлян М., Размышления о возвращении и его альтернативах в конфликте между Нагорно-*

սուբյեկտ՝ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության Գերագույն խորհուրդը բազմիցս, հատկապես ծայրահեղ իրավիճակներում, դիմել է ՄԱԿ-ին, այլ միջազգային կառույցների, առաջատար երկրների ղեկավարներին¹: Արցախի Հանրապետության ղեկավարության և բանակի հրամանատարության հետ անմիջական կապ հաստատելու և բանակցելու ջանքեր է գործադրել նաև Ադրբեջանի ռազմաքաղաքական ղեկավարությունը՝ գործադիր և օրենսդիր իշխանությունների ղեկավարների, պաշտպանության նախարարի մակարդակով²:

Արցախի պաշտպանության բանակի ռազմական հաջողությունները ռազմաճակատում և նվաճումները ռազմական շինարարության բնագավառում հետևողականորեն բարձրացնում էին Արցախի Հանրապետության սուբյեկտայնությունը: Սակայն 2000-ական թվականներից սկսած Ադրբեջանը անընդհատ մեծացնում էր ռազմական բյուջեն, սաստկացնում սպա-

Карабахской Республикой и Азербайджаном. «Аналитикон» (Степанакерт), июнь 2011, № 6 (<http://theanalyticon.com/?p=52&lang=ru>) (ներբեռնումը՝ 4.12.2022 թ.):

¹ Տես, օրինակ, ԼՂՀ ԳԽ 1992 թ. սեպտեմբերի 20-ի դիմումը ԼՂՀ-ն ճանաչելու և հայ բնակչության ցեղասպանությունը կանխելու խնդրանքով («Address of the Nagorno-Karabakh Republic Supreme Council to the Secretary-General of the United Nations, Heads and Parliaments of the CIS, Parliaments and Governments of States of the World». Stepanakert, 20 September 1992. «The Status of Nagorno Karabakh in Political and Legal Documents and Materials». Y., 1995, pp. 85–87):

² 1993 թ. սեպտեմբերի 25-ին Մոսկվայում ԼՂՀ ՊՊԿ նախագահ Ի. Քոչարյանի հետ զաղտնի հանդիպել է Ադրբեջանի նախագահի պաշտոնի գլխավոր հավակնորդ Ն. Ալիևը: ՌԴ արտաքին գործերի նախարար Ա. Կոզիրևն իր հերթին հանդիպել է ԼՂՀ, Հայաստանի և Ադրբեջանի ղեկավարների հետ: Միաժամանակ ԼՂՀ և Ադրբեջանի կառավարությունների ղեկավարների տեղակալները հանդիպել են մերձազգամակատային Ադդամի շրջանում (տես Chronology of Key Events. February 1988-June 2003. Official web-page of Office of the Nagorno Karabakh Republic in Washington (http://www.nkrusa.org/nk_conflict/chronology.shtml#year1993) (ներբեռնումը՝ 13.10.2019 թ.):

ռազինությունների մրցավազքը, 2014-ից ի վեր կտրուկ սրում իրավիճակը շփման գծում¹, գեներացնում այլատյացությունը եությամբ ահաբեկչական երկրի ներսում ընդդեմ հայ ժողովրդի, տորպեդահարում բանակցային գործընթացը: Դրան հակառակ, հայկական կողմերը դուրս էին թողնվում տարածաշրջանային տնտեսական նախագծերից, Ադրբեջանի և Թուրքիայի կողմից շրջափակման պատճառով դժվարությունների առաջ կանգնում գործընկեր երկրների հետ հաղորդակցություններ ունենալու գործում, հետ էին մնում սպառազինությունների մրցավազքի և զինված ուժերի արդիականացման տեմպերում, տեղի տալով միջազգային ճնշմանը՝ հայ հանրությանը նախապատրաստում էին խաղաղության, այսինքն՝ թմրեցնում էին բնակչության ռազմատենչ ոգին և թերահավատություն ներարկում սեփական ուժերի ու հնարավորությունների նկատմամբ: Արտաքին և ներքին քաղաքականությունում այս և այլ սխալները հանգեցրին 2020 թ. ադրբեջանաթուրքական ագրեսիային դիմագրավելու կատարյալ ձախողմանը և պետականության կորստի վտանգի ծայրահեղացմանը:

Արցախի Հանրապետության սուբյեկտայնության բարձրացման ռազմական բաղադրիչները կազմում են Արցախի Հանրապետության և ՀՀ զինված ուժերի մարտունակության վերականգնման, սպառազինության ու մարտավարության արդիականացման, պետության պաշտպանության ռազմավարության

¹ Փորձագետների գնահատմամբ՝ 2008 թ. Մարտակերտի ուղղությունում կողմերի դիրքերի միջև հեռավորությունը մեկ տարվա ընթացքում 300 մետրից կրճատվել է մինչև 70, իսկ որոշ տեղերում անգամ 30 մետրի (տես «Что стоит за возобновлением боевых действий в Нагорном Карабахе»: мнение эксперта». ИА «HAYINFO.ru», 21.04.2008 ([http:// www.hayinfo.ru/ru/-interview-/27910.html](http://www.hayinfo.ru/ru/-interview-/27910.html)) (ներբեռնումը՝ 18.12.2022 թ.):

բարեփոխման, հրամանատարական կազմի կատարելագործման և այլ անհապաղ միջոցների ձեռնարկման համախումբը¹:

Միջազգային-իրավական առումներ. Արցախի Հանրապետության քաղաքական սուբյեկտայնության, ակտորայնության և մասնակցության հնարավորությունները միջազգային հարաբերությունների հիմնական պարադիգմների և տեսության շրջանակներում դիտարկվում են Ադրբեջանի զավթողական քաղաքականության դեմ Արցախի Հանրապետության ժողովրդի պայքարի՝ որպես առավելապես զինված հակամարտության և իբրև հետևանք՝ հիմնականում ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի համանախագահ պետությունների հովանու ներքո ծավալված

¹ Այդ հարցերին են նվիրված տողերիս հեղինակի հետևյալ աշխատանքները. *Հարությունյան Մ.*, Արցախի զինված ուժերի ռազմավարության մասին, Նորակազմ (չճանաչված) պետությունները պատերազմից հետո. խնդիրներն ու դրանց լուծման ուղիները, «Մեսրոպ Մաշտոց» համալսարան, Ս., «Դիզակ պյուս» 2021, էջ 40-64; *Նույնի*, Նոր սերնդի պատերազմների վարման մի քանի առանձնահատկությունների մասին (2020 թ. աշնանային պատերազմի լույսի ներքո), Արցախի պետական համալսարանի «Գիտական տեղեկա-գիրք», Պրակ 2. Հասարակական գիտություններ, Ստեփանակերտ, 2021, էջ 213-224; *Նույնի*, Արցախի Հանրապետության դեմ ադրբեջանա-թուրքական ագրեսիայի հետևանքները վերացնելու մի քանի ուղիների մասին, «Կովկասյան տարածաշրջանի արդի հիմնախնդիրները. Հնարավորություններ և մարտահրավերներ». Միջազգային գիտաժողովի (12 մարտի 2022 թ. Ստեփանակերտ), նյութերի ժողովածու, «Մեսրոպ Մաշտոց» համալսարան, Ստեփանակերտ, «Դիզակ պյուս» 2022, էջ 42-4; *Նույնի*, Արցախի Հանրապետության պաշտպանական-անվտանգային հիստորիայի մասին, Արցախի Հանրապետության և Հայաստանի (երրորդ) Հանրապետության հռչակման 30-ամյակ, միջազգային գիտաժողովի նյութեր (Ստեփանակերտ-Երևան, 19-23 սեպտեմբեր, 2021 թ.), Երևան, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, 2022, էջ 80-101; *Նույնի*, Արցախի պաշտպանության և անվտանգության հիմնախնդիրների լուսաբանման առաջնահերթությունների մասին, Մրցունակ կրթության և գիտության հիմնախնդիրները հարափոփոխ աշխարհում: Միջազգային գիտաժողովի նյութերի ժողովածու, Երևան, Հյուսիսային համալսարան, 2022, էջ 185-193:

կարգավորման գործընթացի համապատկերում: Նման մակերեսային մոտեցման հիմքում ընկած է Արցախի Հանրապետության ժողովրդի ինքնորոշման անկապտելի իրավունքի իրացման նախապատմության, ակունքների ու պատճառների անտեսմամբ այդ հիմնախնդրի լուծման ուղիների աղավաղված կերպարը: Դրան է նպատակաուղղված նաև Ադրբեջանի ռազմական հանցագործություններով վատ համբավ վայելող իշխանությունների՝ իրենց իսկ նախաձեռնած հակամարտության փոխզիջումային եղանակով կարգավորմանը խոչընդոտելու և ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի հովանու ներքո ընթացող խորհրդատվությունները խաղարկելու ջանքերը, որպեսզի հնարավորինս կասեցնեն Արցախի պետականության զարգացումը, միջազգային քաղաքական ու տնտեսական կառույցների հետ ԱՀ-ի կապերի հաստատումը և հիմքեր ստեղծեն հետագայում Մինսկի խմբի եռանախագահներին մեղադրելու հակամարտության կարգավորման անկարողության մեջ ու «լեզվախիմ» հիմքեր ունենալ իրենց վաղեմի ռազմավարության՝ ուժի կիրառման միջոցով վիճահարույց բոլոր հարցերը լուծելու համար:

Ներկայումս հրատապ անհրաժեշտություն է ՀՀ և Արցախի Հանրապետության, ինչպես նաև սփյուռքի ազդեցիկ կենտրոնների ջանքերի համատեղումը համաշխարհային քաղաքական գործընթացներում Արցախի Հանրապետության պետական էությանը պայմանավորված ընթացիկ հիմնախնդիրների համալիրը ներառելու համար: Դա պայմանավորված է այն փաստով, որ պետականությունը ոչ միայն Արցախի Հանրապետության՝ «որպես չճանաչված, բայց միջազգային իրավունքի փաստացի օրինական ու լեզալ սուբյեկտի» և Ադրբեջանի ազ-

րեսիայի հետևանքով «հակամարտության կողմի հիմնարար ատրիբուտն է, այլն քաղաքական-դիվանագիտական, ռազմա-քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական և այլ ոլորտներում Արցախի Հանրապետության բնակչության անվտանգության ապահովման ժամանակով ստուգված իրավաքաղաքական և հաստատութենական հիմքը»¹:

Միջազգային քաղաքականության մեջ Արցախի Հանրապետության տեղի հստակեցման վրա ազդող գործոն է Ադրբեջանի և նրա դաշնակիցների այնպիսի ակտիվ քաղաքականությունը, որը նպատակաուղղված է Արցախի Հանրապետության ժողովրդի իրացրած ինքնորոշման իրավունքի անտեսմանը և Ադրբեջանի ագրեսիայի հետևանքով ծագած համարտության առարկայի նենգափոխմանը նախկին ԼՂԻՄ-ի համար Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև իբր միջպետական տարածքային վեճի: Այս կեղծիքի տարածման համար աստղաբաշխական միջոցներ ծախսող Ադրբեջանին հաջողվել է միջազգային քաղաքականության կենտրոններին տրամադրել Արցախի Հանրապետության և նրա ժողովրդի ինքնորոշման իրավունքի իրացման նկատմամբ «երկակի ստանդարտների»²: Դա հետևանք է այն իրողության, որ քաղաքական կարգավորման թերաբժեք ձևաչափը և համաձայնեցված մեկնաբանումը զգալիորեն պայմանավորված են մեր տարածաշրջանում արտաքին ուժերի աշխարհաքաղաքական ու աշխարհատնտեսական շահերի մրցակցությամբ: Մեր տարածաշրջանում մրցակցող ուժային կենտրոններն առաջնորդվում են զուտ իրենց շահերով, բայց ոչ

¹ *Մթաննայան Է.*, նշվ. անտիպ աշխ., էջ 217:

² *Адоманис М.*, Азербайджан – США: пример двойных стандартов. Инф.-аналит. агентство «Де-факто», 31.05.2012 (<http://defacto.am/20336.html>) (ներբեռնումը՝ 14.10.2019 թ.):

երբեք համընդհանուր ճանաչում ստացած այնպիսի ժողովրդավարական սահմանակարգերի գերակայությամբ, ինչպիսիք են, օրինակ, մարդու իրավունքները, այդ թվում՝ կոլեկտիվ իրավունքները (անվտանգության իրավունք, ինքնորոշման իրավունք և այլն):

Վերոհիշյալի հաշվառմամբ Ադրբեջանի ագրեսիայի հետևանքով առաջացած հակամարտության երկարաժամկետ կարգավորումը միջազգային իրավունքի սկզբունքների և տարածաշրջանային իրողությունների հիման վրա, ինչպես նաև հակամարտության գոտում քաղաքական-անվտանգային միջավայրի ստեղծումը որոշ ուսումնասիրողներ պատկերացնում են «ոչ թե Լեռնային Ղարաբաղին կարգավիճակի շնորհմամբ, այլ տարածաշրջանային հարաբերությունների ճարտարապետությունում Ադրբեջանի և միջազգային հանրության կողմից արցախյան պետականության կարգավիճակի լեգալության և օրինականության ճանաչման հարացույցի վրա»¹: Սակայն նման մոտեցումը, ինչպես ցույց տվեց ժամանակը, իրատեսական չէ, քանի որ նվաճողական քաղաքականություն վարող Ադրբեջանը ոչ միայն չի ճանաչելու արցախյան պետականության կարգավիճակի ակնհայտ լեգալությունն և օրինականությունը, այլև խանգարելու է որևէ այլ երկրի կողմից նման մտադրության իրականացումը ընդհուպ մինչև ԽՍՀՄ փլուզման ժամանակ նախկին միութենական հանրապետության՝ ԱդրԽՍՀ տրոհման եղանակով ինքնավար մարզի կարգավիճակի բարձրացմամբ օրինապատշաճ կերպով կազմավորված Արցախի Հանրապետության վերացումը, ինչպիսի փորձ ձեռնարկել են ադրբեջանաթուրքական զավթիչները 2020 թ. սեպ-

¹ Տես *Աթանեսյան Է.*, նշվ. անտիպ աշխ., էջ 218:

տեմբերի 27-ից առ այսօր շարունակվող հիբրիդային պատերազմի միջոցով:

Ստեղծված անբարենպաստ իրավիճակում Արցախի Հանրապետության անվտանգության ապահովման գրավականը Արցախի Հանրապետության ժողովրդի իրավունքների և Արցախի Հանրապետության օրինականության ու միջազգային-իրավական սուբյեկտայնության միջազգայնորեն ճանաչումն է ՀՀ և Մինսկի խմբի համանախագահ երկրների, առաջին հերթին՝ ՌԴ հովանու ներքո:

Ադրբեջանը, թեև 1994 թ. ստորագրելով հրադադարի եռակողմ համաձայնագիրը, փաստորեն և իրավաբանորեն ճանաչել է իր ագրեսիայից տուժած Արցախի Հանրապետությունը որպես զինված հակամարտության լիիրավ կողմ, բայց հետագայում հրաժարվել է իր այդ դիրքորոշումից, Արցախի Հանրապետության հետ անմիջական բանակցություններից, այդպիսով սկզբունքայնորեն հրաժարվելով հակամարտության խաղաղ կարգավորումից:

Այդ մոտեցմամբ Ադրբեջանը, փաստորեն շարունակում էր ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի հայտնի չորս բանաձևերի կատարումը փակուղի մտցնելու 1993-ից մեկնարկած քաղաքականությունը (չկատարելով կրակի դադարեցման պահանջը և նորից Արցախի Հանրապետության դեմ ագրեսիան հանգեցնելով էսկալացիայի) և բացահայտ դուրս եկավ «միջազգային իրավաքաղաքական գնահատականի դեմ, որն արտահայտվել էր ինչպես այդ բանաձևերում, այնպես էլ ԵԱՀԽ(Կ) Բուդապեշտի գազաթնաժողովի 1994 թ. դեկտեմբերի 6-ի ամփոփիչ փառ-

տաթղթում¹ զինված հակամարտության կողմերի (այդ թվում՝ Լեռնային Ղարաբաղի) տարբերակման տեսքով:

Ադրբեջանի ապակառուցողական դիրքորոշումը, որը կարգավորման բանակցային գործընթացը մտցնում էր փակուղի, չճանաչելով իր իսկ ագրեսիայի հետևանքով ակամա հակամարտության կողմի վերածված Արցախի Հանրապետությանը՝ որպես բանակցության սուբյեկտի, իսկ երրորդ՝ ներգրավված կողմի՝ Հայաստանի համար ընդունելի է հակամարտության կարգավորման միայն այն տարբերակը, որն ընդունելի է Արցախի Հանրապետության համար: Նման մոտեցումը հակամարտող կողմերի ուժերի հաշվեկշռի պայմաններում միտված էր տարածաշրջանում ստատուս քվոյի պահպանմանը, հետևաբար և խաղաղ բանակցությունների, հակամարտությունը քաղաքական ճանապարհով լուծման համար պայմանների ապահովմանը: Սակայն Ադրբեջանը, խախտելով ուժերի հաշվեկշիռը և ուժի չկիրառման միջազգային սկզբունքի նորմերը, 2020 թ. սեպտեմբերի 27-ին վերստին հարձակվեց Արցախի Հանրապետության վրա և նվաճողական պատերազմում զավթեց այդ ինքնիշխան պետության տարածքի շուրջ 75 տոկոսը՝ բիրտ ուժի գործադրմամբ փորձելով հասնել իր ռազմաքաղաքական նպատակներին: 2020 թ. նոյեմբերի 9-ին ՀՀ վարչապետ Ն. Փաշինյանը ոչ միայն կենսական տարածքներից ու ռազմավարական բնագծերից հրաժարվեց, այլև հակամարտության կարգավորման ՀՀ որդեգրած դիրքորոշումից և առանց Արցա-

¹ «Из итогового документа Будапештского саммита ОБСЕ от 6 декабря 1994 г., Раз-дел II «Региональные вопросы», Активизация действий СБСЕ в связи с Нагорно-Карабахским конфликтом», Будапешт, 6 декабря 1994 г. Личный сайт российского сопредседателя В. Н. Казиминова (<http://vn.kazimirov.ru/doc11.htm>) (ներբեռնումը՝ 10.12.2021 թ.):

խի Հանրապետության լեզվտիմ համաձայնության, համաձայնեց հակամարտության լուծման Ադրբեջանի թելադրած պայմաններին:

Այսպիսով, տարածաշրջանային քաղաքականության մեջ և Ադրբեջանի ագրեսիայի հետևանքով սրացած հակամարտության հիմնախնդիրների համախմբի շուրջ նկատվող հիմնական միտումները, ինչպես նաև քաղաքական միջավայրը ձևավորող գլխավոր գործոնները պայմանավորում են Արցախի Հանրապետության սուբյեկտայնության բարձրացման դժվարությունները, որոնք անբարենպաստ արտաքին քաղաքական միջավայրի, հակամարտության հանգուցալուծման ուժային փորձերի և անկախ պետականություն ունենալու Արցախի Հանրապետության ժողովրդի անկապտելի իրավունքը հանիրավի վիճարկող Ադրբեջանի վարած ագրեսիվ, նվաճողական ու ահաբեկչական քաղաքականության պայմաններում: Նման պայմաններում հրատապ է ՀՀ-ի և նրա դաշնակիցների ու գործընկերների միջոցով համաշխարհային քաղաքականության մեջ առաջ մղել Արցախի Հանրապետության՝ որպես տարածաշրջանային անվտանգության գործոնի և մեր տարածաշրջանում խաղաղապահության ու անվտանգության պահպանման գործընթացի պոտենցիալ մասնակցի դերի ընկալումը և ճանաչման անհրաժեշտությունը:

MHER HARUTYUNYAN
Candidate of historical
sciences, associate professor, Shushi University
of Technology, head of the chair of humanities,
president of the NGO "Kachar" scientific center
hamher@yandex.com

**ON THE HISTORICAL BASES AND MILITARY
COMPONENTS FOR THE
REPUBLIC OF ARTSAKH SUBJECTIVITY LEVEL RAISING**

SUMMARY

Keywords: Republic of Artsakh, political entity, international relations, Azerbaijani-Turkish aggression, right to self-determination, politico-military components, legitimacy, state-building, actor, sovereignty.

The paper examines the issues of increasing the political subjectivity of the Republic of Artsakh, creating or expanding opportunities for participation in international processes. It can create theoretical grounds for countering Azerbaijani-Turkish aggression, the annexation of the territories of the Republic of Artsakh, encroachments on its sovereignty, and Azerbaijan's apparent policy of forcible cleansing of ethnic Armenians of Artsakh who struggle to realize the right to self-determination.

In order to outline the ways out of the created situation, they were reinterpreted within the framework of international relations, world politics and the global political process, in particular the Azerbaijan-Turkey launched 2020-war, the elimination of the unacceptable consequences of the fall aggression and the imperative and the opportunities of purposeful use of historical foundations and military components for increasing the political subjectivity of the Republic of Artsakh in the conditions of the challenges of the ongoing aggression.

The process of establishment of the Republic of Artsakh was presented as a historical phenomenon realized with impeccable legality, based on the principle of historicity and the origin of the phenomenon of political subjectivity, as well as the features.

The state building achievements in Artsakh conceptually give it a new interpretation against the background of current international relations, world politics and the world political process.

МГЕР АРУТЮНЯН

к.и.н., доцент,

Шушинский технологический университет,

заведующий кафедрой гуманитарных наук,

президент НПО "Качар" научный центр

hamher@yandex.com

ОБ ИСТОРИЧЕСКИХ БАЗАХ И ВОЕННЫХ
КОМПОНЕНТАХ ДЛЯ
ПОВЫШЕНИЯ УРОВНЯ СУБЪЕКТНОСТИ В
РЕСПУБЛИКЕ АРЦАХ

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: Республика Арцах, политическая субъектность, международные отношения, азербайджано-турецкая агрессия, право на самоопределение, военно-политические компоненты, легитимность, государственное строительство, актор, суверенитет.

В статье рассматриваются вопросы повышения политической субъектности Республики Арцах, создания или расширения возможностей для участия в международных процессах. Это может создать теоретические основы для противодействия азербайджано-турецкой агрессии, аннексии территорий

Республики Арцах, посягательствам на ее суверенитет, очевидной политике Азербайджана по насильственной чистке этнических армян Арцаха, борющихся за реализацию права на самоопределение.

Для того, чтобы наметить пути выхода из создавшейся ситуации, они были переосмыслены в рамках международных отношений, мировой политики и глобального политического процесса, в частности начатой азербайджано-турецкой войной 2020 года, ликвидации неприемлемых последствий осенней агрессии, императива и возможностей целенаправленного использования исторических основ и военных компонентов для повышения политической субъектности Республики Арцах в условиях вызовов продолжающейся агрессии.

Процесс создания Республики Арцах был представлен как историческое явление, реализованное с безупречной законностью, исходя из принципа историзма и происхождения феномена политической субъектности, а также особенностей его основных черт и мирового политического процесса, с точки зрения субъектно-объектной диалектики.

Концептуально были осмыслены достижения государственного строительства в Арцахе в свете современных международных отношений, мировой политики и мирового политического процесса.

ՆԱԻՐԻ ՀՈՒՏԿՅԱՆ
Մեղիափորձագետ, Լրագրողների
միջազգային ֆեդերացիայի անդամ
nhokhikyan@gmail.com

ԱԶԳԱՅԻՆ ԳԱՂԱՓԱՐԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԾՐԱԳՐԻ
ԱՆՀՐԱԺԵՇՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆԱՅԻՆ
ԶԱՐԳԱՑՈՒՄՆԵՐՈՒՄ

Բանալի բառեր՝ ազգային գաղափարախոսություն, անկախություն, նշանաբան, ազգ, անվտանգություն, ինքնություն, Հայաստան, Եվրոպա, Ռուսաստան, Չինաստան, Թուրքիա:

2020 թվականից հետո մեր տարածաշրջանում, և 2022-ից ամբողջ աշխարհում ձևավորված նոր իրականությունը, Մերձավոր Արևելքի տարածաշրջանային զարգացումներն ու տեղաշարժերը մեզ ստիպում են առաջ նայել առնվազն 10 տարի, 40 տարի, 80 տարի կտրվածքով ու պատրաստվել այդ ժամանակաշրջաններում հայկական պետականության մարտահրավերների հաղթահարմանը և առաջընթացին:

Ապագայի հիմքը պետք է դրվի ներկայում: Դա կոչվում է պլան: Առանց դրա աշխարհում ոչ մի բան չի կարող լավ լինել: 18-րդ դարի գերմանացի գիտնական Գեորգ Լիխտենբերգի այս նշանաբանով պիտի առաջ գնաս, որպեսզի ապագայում՝ մեր նախանշած երազանքների երկրում ունենանք այն, ինչ պլանավորում ենք այսօր:

Դեռևս 19-րդ դարի վերջին ասորի հասարակական գործիչ Ֆրեյդուն Աթուրայան Ասորեստանի անկախությունը

վերականգնելու ձգտումով գրել է «Ուրմիայի մանիֆեստը»՝ նշելով, որ առանց ազգային գաղափարախոսության ասորի ազգն ապագա չունի: Նրանք չկարողացան հիմք դնել ոչ գաղափարախոսության, ոչ էլ ծրագրի:

Հրեաներն էլ զրկված էին իրենց հայրենիքից, բայց 1896 թվականից Թեոդոր Հերցլի շնորհիվ իրենց մեջ ուժ գտան ազգային էլիտա ձևավորելու, որը մերժեց նյութապաշտությունը և ազգային գաղափարախոսություն կերտեց: Հրեաները հասան իրենց նպատակին՝ նախ ձևավորելով հավաքական գիտակցություն: Ընդամենը կես դար անց՝ 1949 թվականին, հրեաները հասան պետության ստեղծման, ապրեցին սոցիալական ծանր պայմաններում, անապատի ավազների մեջ, բայց ապագայի հստակ գիտակցումով:

1921 թվականին ժամանակակից Թուրքիայի հիմնադիր Քեմալ Աթաթուրքը գրեց 6 նետերի գաղափարախոսությունը, որը հետագայում՝ 1937-ին, դրվեց Թուրքիայի սահմանադրության հիմքում՝ դառնալով պետական քաղաքականության մաս: Այն շարունակական է նաև հիմա՝ 1 դար անց: Ռեջեփ Էրդողանի նախանշած «Նպատակ՝ 2023-2053-2071» ծրագրի հիմքում հենց Աթաթուրքի գաղափարախոսությունն է:

2004 թվականից Ադրբեջանում ևս ձևակերպվել է այսպես կոչված ազգային գաղափարախոսություն, որը հետևողականորեն իրականացնում են մանկապարտեզներից սկսած:

Հողը երբեք անտեր չի լինում: Եթե դու համարում ես քոնր, ապա պետք է տեր լինես, պետք է վերահսկես այն, հակառակ դեպքում ուրիշները կտիրանան:

Իսկ ինչպիսի՞ն ենք մենք՝ հայերը: Արդյո՞ք, մենք երբևէ

ունեցել ենք ազգային ծրագիր կամ մեկ ընդհանուր գաղափար: Արդյո՞ք մենք փորձել ենք ձևավորել մի սկզբունք, որտեղ ազգը և պետականությունը անբաժան եղբայրներ են:

Հիմնական և ամենագլխավորը անկախ պետության գաղափարն է, որը երեք կարևորագույն հատկանիշներ է պարունակում ազգի գոյատևման ու զարգացման համար: Արարել և երջանիկ լինել: Սրանք առաջին երկու հատկանիշներն են:

Արարելու և երջանիկ լինելու համար ազգի ոչ պակաս կարևոր առաքելություն է անվտանգությունը: Հենց սա է, որ ամբողջացնում է ազգի ճանապարհը, իսկ անվտանգությունն ազգին կարող է տալ միայն ու միայն պետականությունը: Անվտանգությունն էլ երրորդ հատկանիշն է:

Գարեգին Նժդեհն ասում է՝ հանք նախահայրերի աճյունը հայրենի հողից և դուք կունենաք երկիր մշակելի, բնակելի, բայց ոչ հայրենիք:

Աշխարհի արարումից մինչև այսօր երկրի վրա գործել և գործում է մեկ հիմնական օրենք՝ արդար ուժեղի օրենքը: Բնության մեջ թույլը միշտ պետք է վերանա կամ գոյատևի նվաստի, ճնշված վիճակով, համակերպված: Ու թե հիվանդ ես և թույլ, քեզ կարող են խղճալ կամ հանդուրժել, բայց դու երբեք հավասար չես լինի ուժեղների հետ: Իսկ տեսակը շարունակել կարող է միայն պայքարի վերջնական հաղթողը՝ ուժեղը:

Մենք՝ հայերս, կորցրինք հաղթողի և ուժեղի տիտղոսը, երբ սկսեցինք համակերպվել մեր կորուստների հետ: Համակերպվելը արդեն իսկ կործանում է, երբ դու վայր ես

դնում զենքերդ ու հաշտվում իրականության հետ:

Պարտությունն այնքան վտանգավոր ու կործանարար չէ, որքան պարտվողականությունը:

Ազգերը մահանում են հայրենի հողի վրա ոչ միայն ֆիզիկապես բնաջնջվելով, այլև կորցնելով գաղափարական, ազգային արժեքները:

Միջնադարում ազգային արժեք էր Հարգո օրերի ավանդույթը: Սա ամբողջ պետության ու յուրաքանչյուր բնակավայրում տարածված սովորույթ էր: Հայկական պետականության, հայրենիքի պաշտպանության համար զոհված զինվորի ընտանիքի պատվին տարեկան առնվազն երկու անգամ հարգո օրեր էին կազմակերպվում: Ամբողջ համայնքը իր հարգանքը մատուցում էր ոչ միայն խունկ ծխելով ու հիշատակի կենաց ասելով, այլև առաջին հերթին զոհված հերոսի ընտանիքի կենցաղային հարցերը լուծելով, ամռան ընթացքում ընտանիքի համար ձմռան պաշար հավաքելով, ձմռանը՝ պաշտպանելով ցրտից ու սովից: Հայրենիքի համար զոհված զինվորի երեխաների կրթությունը և բարեկեցությունը առաջնային անհրաժեշտություն էին համայնքի համար, իսկ հետագայում նաև նրանց ընտանիք կազմելն ու նոր տուն ունենալը՝ միասնական պարտքի կատարում:

Սա համայնական մտածողության լավագույն օրինակն է, որի շնորհիվ մեր նախնիները հարգանքի տուրք են մատուցել պետության պաշտպանության համար զոհվածների, բայց միաժամանակ յուրատեսակ ուղերձ տվել յուրաքանչյուր ապրողին. դու կարող ես կյանքդ տալ հայրենիքի համար՝ վստահ լինելով, որ ընտանիքդ նեղու-

թյան մեջ չի լինի, իսկ գավակդ կլինի մեծարված ամբողջ համայնքի կողմից: Սա նաև ուժեղ ու նվիրյալ բանակի երաշխիք էր, որն ապացուցվում էր երկար տարիների փորձով:

Վոտանը, որը գերմանացիների և սկանդինավյան ազգերի հեթանոս պանթեոնի գերագույն աստվածն էր, երբ հեռացավ Ցիֆնոյզեր սարի մեջ ննջելու, իր ազգին կոչ արեց միաբանվել, որի դեպքում միայն ինքը նորից կարթնանա ու որբացած, մոլորված ու վիրավոր ազգի մեջ կվերականգնի երկար ժամանակ ճնշված արժանապատվությունը: Հայկական իրականության մեջ էլ՝ «Սասնա ծռեր» էպոսում Փոքր Մհերը չհանդուրժեց անմիաբանությունն ու թշնամանքը՝ վերադարձի ակնկալիքով փակվելով ժայռի մեջ: Եվ մենք նույն զգացումով սպասում ենք, որ Մհերը կգա ու կջախջախի մեզ տանջող թշնամիներին, կվերականգնի մեր ճնշված արժանապատվությունը: Սպասում ենք՝ չգիտակցելով, որ հենց մեր մեջ է ննջում Մհերը:

Օտարամոլությունը մեզ հեռացրել է ազգային արմատներից ու արժեհամարգերից: Մենք հրաժարվում ենք ճանաչել մեր մայր հայրենիքը և մեզ փոխանցված ազգային հարստությունը:

Եթե քո մորը չես ճանաչում, օտար ամեն կնոջը կարող ես մայր անվանել:

Հայաստանի պետությունը թեկուզ փոքր է, բայց ունի պահպանված անսահման պատմամշակութային հարստություններ, որոնցով հպարտ կլինեիր յուրաքանչյուր քաղաքակիրթ ազգ: Մեր բոլոր ժամանակների թշնամիները փորձել են խլել հայկական մշակութային արժեքներն ու յու-

րացնելով վերագրել իրենց: Իսկ մենք ընդունակ ենք հավատալ թշնամու ստերին, քանի դեռ չենք ճանաչում հայկականը:

Նույնիսկ ամեն ամիս այցելելով Հայաստանի մեկ պատմական կամ տեսարժան վայր՝ իրեն հայ համարող մարդուց առնվազն 20 տարի կպահանջվի՝ ամբողջությամբ ճանաչելու այն հսկա հարստությունը, որ ամփոփված է մեր պետության մեջ: Երբ ճանաչենք մեր հայրենիքը, ավելի հոգատար կլինենք նրա նկատմամբ ու միաժամանակ հատուկ սեր ու հոգացություն կունենանք մեր օրորոցների նկատմամբ, որտեղ ազգի ու պետության ապագան է ննջում: Մենք պիտի ազգային ինքնության ու ապագա ծրագրերի գաղափարը կառուցենք հենց օրորոցներում՝ հայ մանուկներին կրթելով հայրենաճանաչության, ինքնության գիտակցման և արդար ուժեղի գիտակցումով: Արագ փոփոխվող և ազգերին ու պետություններին հրեշի նման ոչնչացնող ժամանակակից աշխարհում մենք նախ պետք է կարողանանք ինքնապահպանության կարևոր խնդիրը լուծել, իսկ դրա առանցքային միջոցը հայերի թվաքանակի արագ ավելացումն է:

50 տարի առաջ նայելու առումով մենք հասկանում ենք, որ 2070-ին Եվրոպան այլևս չի լինի այնպիսին, ինչպիսին է 2022-ին էր կամ ինչպիսին կլինի 2040-ին: Մենք կտեսնենք նոր պետություններով ու նոր քաղաքակրթությամբ աշխարհամաս, որտեղ «Վեստֆալյան» սկզբունքները կլինեն հնացած՝ իրենց տեղը զիջելով նոր, ավելի կոշտ մրցակցային կանոնների:

Գերտերությունների պայքարը հանքահումքային ռե-

սուրսների ու ազդեցության նոր լծակների համար, ահաբեկությունները, քաղաքակրթական բախումները և կրոնական ծայրահեղականությունը դարձել են մեզ ուղեկցող առօրյա երևույթ:

Թուրքիան ձգտում է Ռուսաստանը Ուրալյան լեռներով բաժանել երկու մասի՝ տիրանալով դեպի Արևելք ընկած հատվածին՝ Ղազախստանով, Թուրքմենստանով և մյուս թյուրքական պետություններով՝ դառնալով Չինաստանի գոյության համար իրական սպառնալիք:

Մեր տարածաշրջանը Ռուսաստանի համար լինելիության գործոն է: Չկա Ռուսաստանին բարեկամ Մերձավոր Արևելք, չի լինելու Ռուսաստանի միասնական պետություն:

Չինաստանն էլ արագ զարգացող այն երկիրն է, որը լինելու է գալիքի գերտերությունը, իսկ Հայաստանի հետ Չինաստանի շահերը համընկնում են առաջին հերթին անվտանգային առումով: Մենք գիտենք, որ թուրքերի նախահայրերը գաղթել են ժամանակակից Չինաստանի արևմտյան շրջաններից, որոնց հավաքական անունն է Ալթայ: Ահա թե ինչու Հայաստանի գործոնը Թուրքիայի ճանապարհին մեր կողքին է կանգնեցնում երկու հսկաների՝ Չինաստանին ու Ռուսաստանին:

Ադրբեջանի համար մեծ խնդիր է խմելու քաղցրահամ ջուրը, որով հարուստ է Հայաստանը: Մենք տիրապետում ենք նաև անսահման մեծ քանակությամբ հանքահումքային ռեսուրսների, որոնք գալիքի Հայաստանի համար հարստության հսկայական աղբյուրներ են և կարող են միաժամանակ ապահովել քաղաքական անվտանգություն:

Արցախը հայկական պետականության ողնաշարն է:

Արցախում են հայկական պետականության համար անչափ կարևոր նշանակություն ունեցող ընդերքի հարստությունները, այնտեղ են նաև ջրային հսկայական պաշարները: Եթե ունես անվտանգության համար ռեսուրսները, ապա պիտի տիրապետես դրանց:

Մենք Ադրբեյջանից հետ կստանանք պատմական ու կենսունակ բազմաթիվ տարածքներ, որոնք մեզնից բռնի խլվել են պատերազմների ու դավաճանության հետևանքով: Հարևանների հետ հարաբերություններում մենք առաջնորդվելու ենք «թույլերին ավելի լավ է ունենալ թշնամիների, քան ընկերների շարքում» սկզբունքով:

Մենք ապրում ենք մի տարածաշրջանում, որտեղ հավերժական են տարածքներ զավթելու համար պատերազմները: Մենք էլ ենք մշտապես լինելու դրանց մեջ: Թող ոչ մի հայ հույս չունենա, թե Հայաստանի շուրջը երբևէ երկարատև խաղաղություն է լինելու: Երբեք, երբեք դա չի լինի: Ու որքան ժամանակ մենք խաղաղության հույսով ապրենք, այնքան ավելի հաճախ մեր գլխին կպայթեն հարևանների ու նույնիսկ հեռուներից եկած ռումբերը:

Մեր տարածաշրջանում սահմանները փոփոխվում են շատ ավելի հաճախ, քան արևն է հասցնում խավարման փուլ ապրել: Եվ այս իրականության մեջ մենք պարտավոր ենք ունենալ մշտական դիմակայության ու հարձակման պատրաստ պետություն, որ կարողանանք պահպանել այն, ինչ մեր հսկողության տակ է և միաժամանակ ազատագրել այն, ինչ ժամանակներ առաջ խլել են մեզնից:

Առաջիկա 10 տարվա կայունացման փուլում մենք պետք է կարողանանք վերականգնել 2020-ի կորուստները և սկսել

ձևավորել ռազմական ամուր համակարգ՝ սեփական ավան-
դույթներով, ազգային զինվորական դպրոցով: Հայկական
բանակի զինվոր լինելը պատիվ է յուրաքանչյուրի համար,
կրել հայկական բանակի համազգեստը՝ բախտավորություն:
Ամեն մարդ չի կարող կրել այդ համազգեստը, իսկ եթե զին-
վորական ծառայության մեջ չես, իրավունք չունես այն հագ-
նելու:

Ուժեղ պետականություն ունենալու համար երեք
հիմնական մասնագիտությունները պետք է ամենաբարձրը
վճարվեն: Բժիշկներ, ուսուցիչներ և զինվորականներ: Ահա
այն երեք հենասյուները, որոնց վրա կանգուն է մնում
պետականությունը:

Երկրորդ փուլում մենք ձգտելու ենք Հայաստանը կայուն
զարգացող երկրից վերածել նախաձեռնողական ուժեղ պե-
տության, որտեղ կլինեն գիտության ու տեխնոլոգիաների
համաշխարհային կենտրոններ, կրթությունը հիմնված կլի-
նի ազգային արժեհամակարգի վրա և լիարժեք անվճար:
Հաշվի առնելով Մերձավոր Արևելքի և Հարավային Կովկա-
սի անկայուն աշխարհաքաղաքական վիճակը, նաև գերտե-
րությունների շահերի մշտական բախումները, հայկական
ազգային բանակը շարունակաբար պետք է պատրաստվի
պատերազմական սցենարների՝ հարմար առիթի դեպքում
ազատագրելու հայրենիքի կորցրած տարածքները
Ադրբեջանից ու Թուրքիայից:

Հայաստանը պարտավոր է ունենալ ելք դեպի Սև ծով՝
հենվելով գործող մի շարք միջազգային պայմանագրերի
իրագործման վրա: Պետությունները հաշվի են առնում
միջազգային իրավունքը և հարգում իրենց ստորագրած

պայմանագրերը, քանի դեռ շահում են գոյություն ունեցող դրությունից: Նշում է Նժդեհը՝ ավելացնելով, որ հենց որ մեկ այլ դրություն, հենց որ մի ուրիշի թղթե բարեկամությունը իրենց ավելի շահավետ թվաց, նրանք թքում են պայմանագրերի վրա, լքում իրենց նախկին զինակիցներին և սպառնում աշխարհի խաղաղությանը:

Երրորդ փուլում Հայաստանը ձգտելու է լինել տարածաշրջանային զարգացած երկիր, որի ունեցած ռեսուրսների հետ հաշվի են նստելու գերտերությունները: Հայաստանի տնտեսությունը ազգային ցանցի շնորհիվ կարող է լինել ազդեցիկ միջոց աշխարհի տարբեր հատվածներում և կենտրոններում ինչպես քաղաքական, այնպես էլ տնտեսական և այլ ոլորտների խնդիրներ կարգավորելու համար:

Հայկական ուժեղ և կայուն պետականության կայացման ու հետագա հզորացման լավագույն գրավականներից մեկը ցանցային տնտեսությունն է՝ առանց տարեկան դրամահավաքների, բայց մարդկանց անձնական շահագրգռվածությունից ելնելով՝ կամավոր ներդրումներով: Մենք պետք է ձևավորենք մի համակարգ, որի շնորհիվ հայ լինելը ձեռնտու դառնա մարդկանց համար: Սա այնպիսի մոդել է, որը կօգնի ավելի ամրացնել պետականության և հանրության ներքին կապերը:

Դա հնարավորություն կտա երկու հիմնական աշխատանք կատարել.

1. Լուծել կրթական, սոցիալական և ռազմական ոլորտների հարցեր:

2. Աջակցել Հայկական աշխարհի համայնքների

զարգացմանը:

Մփյուռքում՝

1. Ազգային դպրոցների ստեղծում և պահպանում.

2. Հայկական լոբբիստական ծրագրերի իրականացում.

3. Տվյալ համայնքի անդամներին աջակցում:

Մփյուռքը հենապուն է հայկական պետականության համար, հետևաբար պետք է անմիջական մասնակցություն ունենա պետական կառավարման գործում: Հայաստանի խորհրդարանում մենք պետք է ձևավորենք Մփյուռքի առավել մեծ և ազդեցիկ կենտրոնների հայկական համայնքների ներկայացուցչական գրասենյակներ և փոխանցելու կարգով պատգամավորական 20 մանդատներ:

Հայաստանի կառավարման համակարգում հայկական մփյուռքի ներկայացուցիչները պետք է զբաղեցնեն պաշտոններ և ունենան տեղ բարձրագույն իշխանության մեջ՝ նախարարների, փոխնախարարների և այլ պորտֆելներով՝ մասնակցելով հայրենիքում որոշումներ կայացնելու գործին:

Վերադառնալով արդար աշխարհի առասպելին՝ փաստենք, որ անիմաստ զբաղմունք է սպասել ու արդարություն պահանջել աշխարհից, երբ դրա պատկերացումը ւարբեր է յուրաքանչյուրի մոտ:

Պատրաստվելու համար ոչ թե երկար ժամանակ է հարկավոր, այլ կարճ ժամանակի խելացի օգտագործում: Մա է մեր ճանապարհը, որտեղ մենք կրկին ու կրկին հանդիպելու ենք «Ուժի իրավունքին»: Առջևում 2025 թվականն է, ժամանակը կարճ է, և դա հաղթահարելուց հետո մենք պետք է

ավելի արագ տեմպով պատրաստվենք կայունացման ու
զարգացման փուլերին:

Այսօր հասել է ժամանակն այն ամենի իրագործման,
ինչը երեկ երազանք էր թվում:

НАИРИ ОХИКЯН

Медиаэксперт, член Международной
федерации журналистов
nhokhikyan@gmail.com

НЕОБХОДИМОСТЬ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕОЛОГИИ И ПРОГРАММЫ В РЕГИОНАЛЬНЫХ РАЗВИТИЯХ

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: национальная идеология, независимость, девиз, нация, безопасность, идентичность, Армения, Европа, Россия, Китай, Турция:

Мы живем в регионе, где войны за захват территорий вечны. Мы всегда будем среди них. Вокруг Армении никогда не будет прочного мира. И в этой реальности мы обязаны иметь государство, готовое к постоянному противостоянию и нападению, чтобы мы могли сохранить то, что находится под нашим контролем, и в то же время освободить то, что у нас давно отняли.

На стабилизационной фазе следующих 10 лет мы должны суметь восстановить потери 2020 года и приступить к формированию сильной военной системы с собственными традициями, национальной военной школой.

NAIRI HOHIKYAN
Media expert, Journalists
member of the international federation
nhokhikyan@gmail.com

THE NEED FOR A NATIONAL IDEA AND PROGRAM IN REGIONAL DEVELOPMENTS

SUMMARY

Keywords: national ideology, independence, slogan, nation, security, identity, Armenia, Europe, Russia, China, Turkey.

We live in a region where wars to occupy territories are eternal. We will always be among them. There will never be a lasting peace around Armenia. And in this reality, we are obliged to have a state ready for constant confrontation and attack, so that we can preserve what is under our control and at the same time liberate what was taken from us long ago.

In the stabilization phase of the next 10 years, we should be able to recover the losses of 2020 and start forming a strong military system with its own traditions, a national military school.

ՀՐԱՅՐ ՓԱՇԱՅԱՆ
Մեսրոպ Մաշտոց համալսարանի
ավագ դասախոս, ք.գ.թ., դոցենտ
hrair.pashayan@mail.ru

ՂԱՐԱԲԱՂՅԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՆԻ ՆԵՐԿԱ ՓՈԻԼԸ,
ԽՆԴԻՐՆԵՐՆ ՈՒ ԿԱՐԳԱՎՈՐՄԱՆ
ՀՆԱՐԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Բանալի բառեր. Արցախ, Ղարաբաղյան հակամարտություն, հիմնախնդիր, իրավական փաստաթղթեր, քաղաքական-դիվանագիտական գործիքակազմ, ուսուցում, մասնագետների համախմբում, միջազգային հարթակներ, շահերի պաշտպանություն, պատերազմ:

2020 թվականի պատերազմի հետևանքով ձևավորված իրողությունները վկայում են, որ Ղարաբաղյան հիմնախնդիրը թևակոխել է նոր փուլ, որին բնորոշ են մի շարք առանձնահատկություններ: Ադրբեջանական կողմն, օգտագործելով ունեցած ձեռքբերումները, տարբեր առիթներով հայտարարում է, որ Ղարաբաղյան հակամարտությունը լուծել է ռազմական ճանապարհով, այդ հարցն այլևս փակված է և բանակցությունների առարկա լինել չի կարող¹: Մյուս կողմից, սակայն, հենց նույն Ադրբեջանի՝ Հայաստանի Հանրապետության ու Արցախի Հանրապետության՝ հայապատկան մնացած հատվածի նկատմամբ

¹ Ադրբեջանի նախագահը այդ մասին հայտարարել է նաև 2022 թվականի հոկտեմբերի 31-ին՝ եռակողմ հանդիպումից առաջ Վ. Պուտինի հետ ունեցած հանդիպմանը: Несмотря на утверждения Путина, Алиев вновь отрицает наличие карабахской проблемы. <https://rus.azatutyun.am/-/a/32109358.html>

2020 թվականի 44-օրյա պատերազմից հետո իրականացվող ռազմական գործողություններն ու քաղաքական ճնշումները վկայում են հիմնախնդրի առկայության մասին: Այն փաստը, որ միայն այս տարվա մարտ-օգոստոս ամիսներին ադրբեջանական կողմը երկու անգամ ռազմական գործողություններ է ձեռնարկել Արցախի Հանրապետության հայկական մնացած հատվածի դեմ, դրա խոսուն վկայությունն են: Իհարկե, բացի հայկական կողմերից, հիմնախնդրի առկայության և նրա վերջնական կարգավորման անհրաժեշտության մասին պարբերաբար խոսում են նաև բազմաթիվ այլ պետություններ:

Այս փուլի առանձնահատկություններից մեկն էլ կայանում է նրանում, որ տեսանելի ապագայում հայկական կողմերն օբյեկտիվորեն զրկված են ուժի դիրքերից հիմնախնդիրը լուծելու հնարավորությունից: Սա իրողություն է, որի հետ չհամաձայնելը լի է անկանխատեսելի հետևանքներով: Այն, որ ՀՀ-ն այլևս զրկված է Արցախի անվտանգության երաշխավորի երբեմնի դերակատարությունից, տարբեր առիթներով հայտարարել են ոչ միայն երկրի բարձրագույն իշխանության ներկայացուցիչները, այլև դա պայմանավորված է առկա ռազմաքաղաքական իրողություններով: Այսինքն, տվյալ փուլում մեր կողմից ռազմական ճանապարհով հիմնախնդրի լուծումը ոչ միայն նպատակահարմար չէ, այլև անհնարին ու անհեռանկարային: Իհարկե, սա բնավ չի նշանակում, որ մենք չպետք է քայլեր «եռնարկենք մեր պաշտպանական ունակություններն ու կարողությունները ամրապնդելու համար: Ընդհակառակը, պետք է այդ ուղղությամբ անընդհատ աշխատել, ուղիներ գտնել՝ եղածը պահպանելու, միաժամանակ առանց ավելորդ պաթոսի, անադմուկ առաջ շարժվելու համար՝ ունենալով հստակ տեսլական:

Այսինքն, ուզենք թե չուզենք, 2020 թվականի պատերազմի հետևանքով հիմնախնդրի կարգավորման ոչ ուժային տարբերակն է մեզ համար առաջնային պլան մղվել: Դա նշանակում է, որ ներկա փուլում մեր անելիքներն առավելապես պետք է ուղղվեն քաղաքական-դիվանագիտական և իրավական հարթություններ՝ փափուկ ուժի ընձեռած մեթոդներով հիմնախնդիրը ցանկալի ուղղությամբ առաջ տանելու համար:

Այժմ քաղաքական-դիվանագիտական և իրավական խնդիրների ու անելիքների մասին: Իրավական առումով հիմնախնդրի կարգավորումը կարելի է ասել, որ մեզ համար հակամարտության կարգավորման ամենանպաստավոր ու ձեռնտու տարբերակն է, քանի որ, ինչպես գիտենք, միջազգային իրավունքի տեսանկյունից գոյություն չունի որևէ փաստաթուղթ, որը կարող է ապացուցել Լեռնային Ղարաբաղի Ադրբեջանին պատկանելիությունը: Բացի դրանից, միջազգային իրավունքի հանրահայտ սկզբունքներից մեկը՝ ինքնորոշման իրավունքը ևս ընձեռում է այդ հնարավորությունը¹: Այդ դեպքում, բնականաբար, հարց է ծագում՝ օրինակ, ինչու մենք Կոսովոյի պես միջազգային դատարան չենք ներկայացնում իրավական փաստաթղթերի ողջ փաթեթը և լուծում հիմնախնդիրը: Բանն այն է, որ չնայած այդպիսի հզոր իրավական հիմքերի առկայությանը, անցած երեք տասնամյակներում մենք այդպես էլ չենք մշակել Ղարաբաղյան հակամարտության իրավական փաստաթղթերի փաթեթը, քանի որ ոչ միայն դրա համար անհրաժեշտ մասնագետներ չենք պատրաստել, այլև դրա անհրա-

¹ Տե՛ս՝ Манасян А., Карабахский конфликт, ключевые понятие и хроника, Ереван, «Нораванк», 2005, Манасян А. «Карабахский конфликт. Минимальный пакет политико-правовых фактов и аргументов», Ер., 2008.

ժեշտությունն ի սկզբանե չենք էլ գիտակցել: Այլապես գաղափարի առկայության դեպքում մշտապես կարելի է նպատակին հասնելու համապատասխան ուղիներ ու միջոցներ գտնել:

Որպես օրինակ այստեղ տեղին է անդրադառնալ ՀՀ-ի և ԱՀ-ի ՄԱԿ-ին անդամակցելու հարցին, կապված տարածված թյուրմեթոնման հետ, թե իբր հետխորհրդային բոլոր հանրապետությունները, Մերձբալթյան երկրներից բացի, ՄԱԿ են ընդունվել մեկ ընդհանուր որոշմամբ՝ որպես ԽՍՀՄ փլուզման փաստի արձանագրում: Խոսելով տարածքային ամբողջականության և ազգերի ինքնորոշման իրավունքի միջև գոյություն չունեցող, բայց թվացյալ հակադրության մասին, շատերն են, այդ թվում մեր քաղաքական գործիչներն ու փորձագետները, Արցախի՝ այսպես ասած, Ադրբեջանին պատկանելիության մասին թեզը հիմնավորում ՄԱԿ-ի, որպես միջազգային ամենահեղինակավոր ու պետությունների ճանաչումը հաստատող կառույցի կողմից Ադրբեջանին ու Հայաստանին կառույցին անդամակցելու հանգամանքը¹: Մինչդեռ, փաստն այն է, որ բոլոր նախկին միութենական հանրապետությունները ՄԱԿ-ի անդամ են դարձել առանձին-առանձին ընդունված բանաձևերով, թեև անդամակցության ընթացակարգը, իհարկե, բոլորի համար եղել է նույնը: Սակայն Ադրբեջանի պարագայում գոյություն ունի կարևոր մի նրբություն, որն առանցքային նշանակություն ունի և՛ ԱՀ տարածքային ամբողջականության, և՛ ԼՂՀ անկախության համատեքստում:

Այսպես, 1992 թ. հունվարի 29-ին ընդունված (S/23496) բա-

¹ ՄԱԿ-ի բանաձևերի վերլուծության մասին տես՝ Փաշայան Հ. «Քաղաքական փաստարկները Ղարաբաղյան հիմնախնդրի փաստաթղթերում և կարգավորման գործընթացում», Ստեփանակերտ 2016, էջ 126-146:

նաձևով Անվտանգության խորհուրդը ողջունել է Հայաստանի անդամակցությունը և «գոհունակությամբ ընդունել ... ՄԱԿ-ի սկզբունքներին և նպատակներին հետևելու Հայաստանի պատրաստակամությունը»:

Իրավիճակն այլ է Ադրբեջանի պարագայում:

1992թ. փետրվարի 14-ին ընդունված (S/23597) բանաձևով ԱԽ-ն տառացիորեն ընդունում է նոր անդամակցությունը՝ «ընդհանրականության սկզբունքի ուժեղացման [նպատակով]» («further strengthening of the principle of universality»), ինչը *uti possidetis juris*¹ սովորության սկզբունքի ակնհայտ հավաստիացում է, որն ընդհանրաբար կիրառվել է նաև ապագադրության համատեքստում: «Այլ կերպ ասած՝ անուշադրության մատնելով նոր կազմավորված հանրապետությունը հենց Ադրբեջանի օրենսդիր իշխանության կողմից 1918-20 թթ. մուսավաթական հանրապետության իրավահաջորդ հռչակելու փաստը՝ ՄԱԿ-ը ճանաչել է Ադրբեջանի անդամակցությունը, որպես ինքն իրենով ենթադրվող փաստ՝ ԽՍՀՄ փլուզման արդյունքում: Բազում այլ փաստարկներից բացի, թերևս, սա է նաև այն կարևոր փաստը, որ ԼՂ ժողովրդի անկախության պայքարը կարելի է դիտարկել ապագադրականացման ենթատեքստում», - նշում է քաղաքական գիտությունների թեկնածու Հ. Նիկողոսյանը¹:

Սակայն միայն իրավական փաստերին ու փաստարկներին տիրապետելը բավարար պայման չէ հիմնախնդիրը իր իրական էությանը համարժեք լուծելու համար: Եթե նույնիսկ մի պահ պատկերացնենք, որ մենք տիրապետում ենք այդ բոլոր ի-

¹ Նիկողոսյան Հ., Ադրբեջանի անդամակցությունը ՄԱԿ-ին. նրա տարածքային ամբողջականությունը, <http://www.panorama.am/am-/news/politics/-2012/03/06, hovhanneskikogosyan/799683>

րավական հիմնավորումներին, ապա հարց է ծագում՝ կարող ենք մեր խնդիրներն այնպես մատուցել միջազգային հանրությանն ու գերտերություններին, որպեսզի այն ընկալելի լինի նրանց համար: Այս դեպքում ևս անհրաժեշտ են քաղաքական-դիվանագիտական ասպարեզում դրանք ճիշտ ներկայացնելու ունակություններ ունեցող մասնագետներ: Բանն այն է, որ ինչպես անհատական, այնպես էլ հատկապես միջազգային հարաբերություններում հաճախ կարևորը ոչ թե զուտ ճշմարտությունը ներկայացնելն է, այլև այն ներկայացնելու տեղն ու ձևը, թե ինչ լեզվով ենք մենք հարաբերվում տարբեր երկրների հետ, որոնցից յուրաքանչյուրն ունի իր շահերը, սկզբունքներն ու առաջնահերթությունները:

Միայն այս դեպքում է հնարավոր ձեռնարկել հաջորդ քայլը՝ քաղաքական-դիվանագիտական ակտիվ գործունեություն, որն ուղղված կլինի միջազգային ասպարեզում համակիրների ու բարեկամների ձեռքբերմանը: Բայց այստեղ էլ, չգիտես ինչու, մեզանում տարածված է թյուրըմբռնում, թե լինելով փոքր երկիր մենք զրկված ենք ակտիվ դիվանագիտություն իրականացնելու հնարավորությունից: Հետևաբար, դիվանագիտությունն այն ուղին չէ, որի վրա պետք է հիմնվել՝ մեր խնդիրները լուծելու համար: Մինչդեռ փորձը ցույց է տալիս, որ ակտիվ դիվանագիտությունն առավելապես անհրաժեշտ է փոքր երկրներին, քանի որ խոշոր տերություններն իրենց իսկ հզորությամբ արդեն ունեն ծանրակշիռ դերակատարություն միջազգային ասպարեզում¹:

Սակայն 90-ական թվականներից Ղարաբաղյան հիմնախն-

¹ Այս և ընդհանրապես դիվանագիտության կարևորության մասին տես՝ Նավասարդյան Ա., Դիվանագիտություն, Երևան, 2010:

դիրը հռչակելով քաղաքական, այս բնագավառում ևս մենք ոչ միայն համապատասխան մասնագետներ չենք պատրաստել, այլև դրա անհրաժեշտությունն ըստ արժանվույն նույնպես չենք գիտակցել: Տեղին է հիշել ՀՀ առաջին նախագահի Ղարաբաղյան հիմնախնդրին վեց հոգու տիրապետելու մասին հայտարարությունը: Իհարկե, հետագա տարիներին հանդես են եկել առանձին փորձագետներ ու քաղաքագետներ, որոնք զբաղվել են դրանով, սակայն այդպես էլ հիմնախնդիրը ինստիտուցիոնալ մակարդակ չի բարձրացվել և մեր գիտակրթական հաստատությունները անհրաժեշտ մասնագետներ չեն պատրաստել: Իհարկե, կարելի է ասել գոյություն ունի արտաքին գործերի նախարարությունը, որի հիմնական գործառույթը հենց միջազգային ասպարեզում երկրի խնդիրների ներկայացումն ու պաշտպանությունն է: Սակայն արդի պետությունների՝ այդ թվում նաև աշխարհի առաջատարը համարվող ԱՄՆ-ի տվյալ ոլորտի փորձի ուսումնասիրությունը վկայում է, որ ունենալով հզոր դիվանագիտություն, ողջ աշխարհում իրենց շահերի իրացման նպատակով արդյունավետորեն օգտվում են գիտական կենտրոնների մատուցած ծառայություններից:

Որ այս ոլորտում մենք ունենք լուրջ բացթողումներ, փաստում է ոչ միայն Ղարաբաղյան հիմնախնդրի վերաբերյալ իրականացված մեր 30-ամյա ձախողված քաղաքականությունը: Այս խնդրի մասին են աղաղակում վերջին շրջանում հանրահայտ դարձած երկու ամենաթարմ օրինակները: Բոլորս տեղյակ ենք ՀՀ վարչապետի զենքի գնման հետ կապված խնդիրների վերաբերյալ հայտարարությանը և այն մասին, ինչպես նոյեմբերի 23-ին ՀԱՊԿ գագաթնաժողովը վկայեց, ռազմաքաղաքական այն կառույցը, որի անդամ է Հայաստանը, պատրաստ

չէ նույնիսկ քաղաքական աջակցություն ցուցաբերելու մեր երկրին: Սա ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ հերթական ահազանգը քաղաքական-դիվանագիտական ոլորտում առկա լուրջ խնդիրների վերաբերյալ, որը բնականաբար տարիների բացթողումների հետևանք է:

Այս համատեքստում հարկ է խոստովանել, որ 2020 թվականին 44-օրյա պատերազմի պարտությունը, լայն իմաստով, հայկական գույգ պետությունների պարտությունն էր ոչ միայն ռազմական ոլորտում, այլև քաղաքական, դիվանագիտական, իրավական, տեղեկատվական և մյուս բոլոր ոլորտներում, այդ թվում նաև գիտակրթական ոլորտում, որը վերոնշյալ բոլոր բնագավառների հիմնասյունն է հանդիսանում: Գաղտնիք չէ, որ ինչպես յուրաքանչյուր պայքարում, այնպես էլ պատերազմի ժամանակ բախվում են ոչ միայն զինատեսակներն ու բանակները, այլև, կամ գուցե ամենից առաջ, գաղափարներն ու ռազմավարությունները: Դա է պատճառը, որ նախքան պատերազմի դաշտում հակառակորդին պարտության մատնելը ժամանակակից պետությունները քայլեր են ձեռնարկում մյուս ոլորտներում թշնամական երկրի թուլացման և քայքայման ուղղությամբ: Վերջապես, պատերազմում բախվում են նաև դրանց ղեկավարումն իրականացնող պատասխանատուների մտահղացումներն ու գիտելիքերը, որտեղ հաղթում են առավել պատրաստվածներն ու հնարամիտները¹: Այս իմաստով պատերազմը նաև կամ նույնիսկ գաղափարների պայքար է՝ բառի լայն իմաստով:

Ամփոփելով ասելիքը գալիս ենք այն եզրակացության, որ

¹ Այդ մասին հիմնավորապես տես՝ *Василенко И.А. Политические переговоры: учебное пособие, Москва, Гардарики, 2006.*

տեսանելի ապագայում, ունենալով ադրբեջանա-թուրքական տանդեմի նման հակառակորդ, մենք զրկված ենք կոշտ ուժով հիմնախնդիրը լուծելու հնարավորությունից: Այս դեպքում անհրաժեշտ է հնարավորինս ակտիվացնել փափուկ ուժի մեթոդներով հիմնախնդրի լուծմանն ուղղված քայլերը, որոնցից մեր կարծիքով առաջնային են համարվում քաղաքական դիվանագիտական և իրավական ուղիները: Իսկ մենք ունենք այդ հնարավորությունները: Պետք է ասել, որ այդպիսի հնարավորություններ որոշակիորեն կան, բայց բնականաբար դրանք բավարար չեն: Հետևաբար այդ բացը լրացնելու համար անհրաժեշտ է համապատասխան մասնագետներ պատրաստել, ուսուցանել ներկա սերնդին, որը ոչ միայն տվյալ ժամանակահատվածում, այլև ապագայում հնարավորություն կտա հիմնախնդիրը համակողմանիորեն ներկայացնել միջազգային հանրությանը: Նման խոսակցության դեպքում սովորաբար հարց է ծագում՝ իսկ ունենք մենք համապատասխան մասնագետներ ու հնարավորություններ: Ինպես արդեն նշեցինք՝ խնդրի, գաղափարի կամ նպատակի առաջադրման դեպքում միշտ էլ կարելի է գտնել դրանց դրանց լուծման ուղիներն ու մեխանիզմները: Արդի իրողության պայմաններում խնդրի լուծման այլ տարբերակ գոյություն չունի: Պարզ օրինակ բերենք, որին հավանաբար յուրաքանչյուրս ենք առնչվում մեր առօրյա կենսագործունեության ընթացքում: Երբ մենք մեր կյանքում որևէ նախաձեռնություն սկսելու որոշում ենք կայացնում, այնպես չի լինում, որ մշտապես առկա է լինում դրա իրականացման համար անհրաժեշտ ողջ գործիքակազմը: Բայց հենց կարևոր որոշում ենք կայացնում, այսինքն ունենում ենք դրա իրականացման համար անհրաժեշտ վճռականություն և գաղափար,

մենք սովորաբար գտնում ենք այդ նպատակին հասնելու միջոցներն ու հնարավորությունները:

Բայց նույնիսկ հարցը միայն դրանում չէ:

Այսօր մեզանում շատ է խոսվում այն մասին, որ մենք անորոշության մեջ ենք, չկա հստակ տեսլական Ղարաբաղյան հիմնախնդրի կարգավորման՝ ասել է թե մեր ազգաբնակչության սեփական հայրենիքում ապելու ապագայի համար: Եվ երևի թե յուրաքանչյուրս էլ ԶԼՄ-ներով հետևում կամ անձնական շփումների ժամանակ մոտավորապես նույն՝ ինչ կլինի հարց ենք ուղղում, դիմացինին, ինքներս մեզ, այդ թվում նաև հիմնախնդրին շատ թե քիչ տիրապետող փորձագետներին: Ակնկալելով կոնկրետություն, մենք սովորաբար ստանում ենք ընդհանրական, երբեմն ոչինչ չասող պատասխաններ: Իհարկե կարելի է պնդել, որ հիմնախնդիրն ինքը և աշխարհաքաղաքական իրադարձություններն ընդհանրապես այնքան բարդ են, որ դրան հստակ պատասխանել հնարավոր չէ: Բայդ դա միայն մեղալի մի կողմն է: Մյուս կողմում մասնագիտական համապատասխան կարողությունների տիրապետող մասնագետների համախմբի բացակայությունն է, որոնք պետք է համակողմանիորեն ուսումնասիրեն և ներկայացնեն համապատասխան առաջարկություններ: Համեմատության մեջ ասած պատկերացնենք, որ մենք ունենք ծանր հիվանդ, որին պետք է բուժել, բայց նրան համակողմանի հետազոտելու և ըստ այդմ համապատասխան դեղատոմս առաջարկելու փոխարեն զբաղվենք ինքնաբուժությամբ կամ ժողովրդական բժշկությամբ՝ ակնկալելով հապշտապ բուժում: Մենք բոլորս հասկանում ենք, որ այդպես խնդիրը լուծել հնարավոր չէ:

Բայց եթե նույնիսկ բժշկության կամ ցանկացած այլ ոլորտի

զարգացման նպատակով մենք կարող ենք մասնագետներ վերապատրաստել աշխարհի առաջատար երկրներում, ապա Ղարաբաղյան հիմնախնդրին տիրապետող մասնագետների պատրաստման դեպքում մենք սահմանափակված ենք նման հնարավորությունից: Իհարկե ցանկության դեպքում կարելի է հիմնավորել, որ հիմնախնդիրը միջազգային հարթակներում ներկայացնելու համար մենք կարող ենք համապատասխան փաստաբաններ վարձել, կամ արտերկրում դիվանագետներ պատրաստել: Սակայն այս դեպքում անհրաժեշտ են ոչ միայն լուրջ ֆինանսական հնարավորություններ, այլև առաջանում են ռիսկեր կապված այլ հանգամանքների՝ օրինակ թեկուզ նրանց անաչառության կամ կողմնակալության հետ, կամ մենք ունենք բազմաթիվ դեպքեր, երբ հենց դիվանագիտական առաքելությունն ավարտած դեսպաններն են մնացել դեսպանընկալ երկրում, ինչը, խոստովանենք, հեռու չէ մեզանից:

Եթե էլի վերադառնանք այն հարցին, թե այնուամենայնիվ մենք ինչպես ենք պատկերացնում հարցի լուծումը, ապա նորից հայտնվելու ենք ի շրջանս յուր: Բանն այն է, որ արդի աշխարհում ծառացած խնդիրները լուծելու համար անհրաժեշտ են բնագավառի մասնագետներ, ովքեր հիմնախնդրի ամենատարբեր տեսանկյունների վերաբերյալ հետազոտություններ կիրականացնեն և կներկայացնեն համապատասխան առաջարկություններ: Դյուրին գործ է դա, իհարկե ոչ, եթե դյուրին լիներ մենք համալսարանների՝ տարիներ շարունակ ամենահեղինակավոր և ամենամարդաշատը համարվող իրավագիտություն մասնագիտությունից գոնե տարեկան մեկ միջազգային իրավունքի մասնագետ կպատրաստեիք Արցախում: Եվ այն փաստը, որ Արցախի Հանրապետության Ազգային ժողովի,

ԿԳՄՍ նախարարության և ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի կողմից անցկացվող գիտագործնական համաժողովում ներկա չէր գեթ մեկ իրավաբան, որը կփորձեր իրավական տեսանկյունից ներկայացնել խնդիրը և մեր այսօրվա անելիքները՝ դրա խոսուն վկայությունն է:

Հնարավոր է այսօր դա իրականացնել կարճ ժամանակահատվածում: Պատասխանն է՝ ոչ: Բայց կա հիմնախնդրի կարգավորման այլ տեսլական, քան մեր մատնանշած ուղիներն են, կարծում ենք նույնպես ոչ:

Համենայնդեպս, էթնոքաղաքական հակամարտությունների պատմության ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս (էթնոքաղաքական է նաև ադրբեջանա-դարաբադյան հակամարտությունը), որ դրանք սովորաբար կարգավորվում են ռազմական, քաղաքական և իրավական ուղիներով, երբեմն էլ՝ դրանց համատեղմամբ: Այդ մասին են վկայում ինչպես Հարավային Օսիայի և Աբխազիայի (որոնք իրենց ներկա լուծումը ստացել են ռուս-վրացական պատերազմի հետևանքով), այնպես էլ Կոսովոյի (որն իր ներկա լուծումը ստացել է առավելապես իրավաքաղաքական ճանապարհով) և այլ էթնոքաղաքական հակամարտությունների կարգավորման դեպքում:

Իհարկե, վերոնշյալին հակադարձելու համար միշտ էլ կարելի ամենատարբեր պատճառաբանություններ բերել: Ոմանք կարող են հիմնավորել, թե դրա ժամանակը չէ, որ դրա փոխարեն եկեք զբաղվենք հասարակությունում առկա սոցիալ-տնտեսական բազմաբնույթ խնդիրներով և այլն և այլն: Բայց եթե մենք ցանկանում ենք, որ մեր ժողովուրդը բազմաթիվ խնդիրների տակ կքած չմոռանա իր ինքնությունն ու չհամակերպվի կորուստների հետ, եթե ցանկանում ենք տարիներ հե-

սոս նորից ուրի կանգնենք մեր իրավունքների ու ազատության համար, իսկ միջազգային հանրությունը ընկալելի վերաբերմունք դրսևորի մեզ ու մեր խնդիրների նկատմամբ, եթե ցանկանում ենք վերջնականապես չկորցնել Արցախը մենք պետք է այս ճանապարհին ընտրենք:

ГРАЙР ПАШАЯН

старший преподаватель университета

Месроп Маштоц, к.п.н., доцент

hrair.pashayan@mail.ru

СОВРЕМЕННЫЙ ЭТАП КАРАБАХСКОГО КОНФЛИКТА, ПРОБЛЕМЫ И ВОЗМОЖНОСТИ УРЕГУЛИРОВАНИЯ

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: Арцах, Карабахский конфликт, современный этап проблемы, правовые документы, политико-дипломатический инструментарий, обучение, консолидация специалистов, международные площадки, реальная картина проблемы защита интересов, война.

В статье говорится о некоторых особенностях нынешнего этапа карабахской проблемы и вытекающих из этого наших действиях и возможностях урегулирования.

В частности, показано, что в обозримом будущем, имея такого противника, как азербайджано-турецкий тандем, мы лишены возможности решить проблему жесткой силой. Конечно, это не означает, что мы не должны предпринимать шаги по укреплению нашей обороноспособности и возможностей. Однако на данном этапе наши действия должны быть направлены в политико-дипломатическое и юридическое

измерение, чтобы продвинуть проблему в нужном направлении методами, обеспечиваемыми мягкой силой.

Обосновано, что для этого необходимо всесторонне преподавать карабахский вопрос и готовить соответствующих специалистов. С одной стороны, это позволит не забывать о проблеме в современных сложных социально-экономических и морально-психологических условиях. С другой стороны, это даст возможность выступить с позицией, направленной на урегулирование, соответствующее реальной сути проблемы на разных площадках.

HRAYR PASHAYAN
senior lecturer of the university
Mesrop Mashtots
hrair.pashayan@mail.ru

THE CURRENT STAGE OF THE KARABAKH CONFLICT, PROBLEMS AND OPPORTUNITIES FOR SETTLEMENT

SUMMARY

Key words: Artsakh, Karabakh conflict, current stage of the problem, legal documents, political and diplomatic tools, training, consolidation of specialists, international platforms, real picture of the problem, protection of interests, war.

The article refers to several features of the current stage of the Karabakh problem and our actions and settlement possibilities arising from it.

In particular, it is shown that in the foreseeable future, having an opponent like the Azerbaijani-Turkish tandem, we are deprived of the opportunity to solve the problem with hard force. Of course, this does not mean that we should not take steps to strengthen our

defense capabilities and capabilities. However, at the current stage, our actions should be directed to the political-diplomatic and legal dimensions in order to advance the problem in the desired direction with the methods provided by soft power.

It is justified that for this it is necessary to comprehensively teach the Karabakh issue and train relevant specialists. On the one hand, it will allow not to forget the problem in today's complex socio-economic and moral-psychological conditions. On the other hand, it will give an opportunity to come up with a position aimed at the settlement corresponding to the real essence of the problem on different platforms.

ՆՈՒՆԵ ՍԱՐՈՒՄՅԱՆ
ԱրՊՀ պատմության և քաղաքագիտության
ամբիոնի վարիչ, պ.գ.թ., դոցենտ
n.sarumyan@mail.ru

ԱՐՅԱՆՅԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴՐԻ ԾԱՎԱԼՄԱՆ ԱՐԴԻ ԳՈՐԾԸՆԹԱՅԸ

Բանալի բառեր. Հակամարտություն, քաղաքական դիմաբախություն, ազգային-վարչական ինքնավարություն, Մինսկի խումբ, միջազգային հանրություն, ռազմաքաղաքական ոլորտ, շրջափակում, պատերազմ, տարածքային կորուստ, բանակցային գործընթաց:

Արցախյան հիմնախնդրի ձևավորման ու ծավալման ընթացքում ողջ հայ հանրությունը՝ Արցախում, Հայաստանում և Սփյուռքում, նրա առաջադեմ ներկայացուցիչները, աշխարհաքաղաքական տարբեր իրավիճակների ազդեցության ներքո, հնարավորինս համապատասխան միջոցներ են կիրառել հիմնախնդրին լուծում տալու կամ առավելագույն չափով նպաստավոր պայմաններ ստեղծելու բանակցային գործընթացը ուղղորդելու և հասունացած հակամարտությունը կարգավորելու համար:

Ինչպես հայտնի է, ԽՍՀՄ-ի փլուզումից հետո, հակամարտությունների թատերաբեմ դարձած նախկին խորհրդային հանրապետությունները ներառվեցին եվրոպական անվտանգության շրջանակների մեջ և հետխորհրդային տարածքի ամենանվտանգավոր հակամարտությունը շարունակեց մնալ ար-

ցախյան հակամարտությունը:

Արցախյան հակամարտությունը հենց սկզբից դարձավ քաղաքական հակամարտություն: Դրա էությունն այն էր, որ «միութենական հանրապետության պետականաստեղծ ազգերից մեկը, որը տվյալ հանրապետության շրջանակներում օժտված էր ազգային-վարչական ինքնավարությամբ, ցանկացավ դուրս գալ հանրապետության կազմից և հարել մեկ այլ միութենական հանրապետությանը՝ Հայկական ԽՍՀ-ին»:¹

Միջազգային հանրության անունից արցախյան հակամարտության կարգավորմամբ լիազորված էր զբաղվել ԵԱՀԽ-ն² (Եվրոպայի անվտանգության ու համագործակցության խորհրդակցություն, այսուհետ՝ ԵԱՀԽ): ԵԱՀԽ-ի գործունեությունը ընդունված է կապել Մինսկի խմբի³ գործունեության հետ:

1992թ. հունվարի 30-ին Հայաստանի Հանրապետությունը և Ադրբեջանի Հանրապետությունը դարձան ԵԱՀԽ-ի անդամներ և ԵԱՀԽ գործող նախագահին խնդրեցին պատվիրակություն ուղարկել տարածաշրջան՝ Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդրի լուծման ուղիներն ուսումնասիրելու նպատակով: Եվ՝ Հայաստանը և՝ Ադրբեջանը հայտնեցին իրենց համաձայնությու-

¹ Манасян А., Карабахский конфликт: Ключевые понятия и хроника, Ереван, 2005, стр. 27:

² ԵԱՀԽ-ն հիմնադրվել է 1975թ., նստավայրը՝ Վիեննա: Ջբաղվում է եվրոպական առանձին տարածաշրջաններում հակամարտությունների կանխատեսման, կանխարգելման, իրադրության կարգավորման ու առողջացման հարցերով: Տես՝ Ղարաբաղյան ազատագրական պատերազմ 1988-1994, ՀՀ հանրագիտարան, Եր., 2004, էջ 188:

³ Ղարաբաղյան հակամարտության քաղաքական կարգավորման բանակցություններ վարող Մինսկի համաժողովի անդամ երկրների մարմին: Սկսել է գործել 1992 թ. ամառվանից: Խմբի անդամներ են՝ ԱՀ, ՀՀ, Բելոռուսը, Գերմանիան, Իտալիան, Ռուսաստանը, ԱՄՆ-ն, Թուրքիան, Ֆրանսիան, Չեխոսլովակիան, Շվեդիան և ԼՂՀ ներկայացուցիչները: Տես՝ ՂԱՊ, էջ 490:

նը, որպեսզի հենց ԵԱՀԽ-ն՝ որպես Հելսինկյան գործընթացի՝ քաղաքական իրավահաջորդ, ստանձնի անկողմնակալ միջնորդի դերը:²

ԵԱՀԽ-ն Լեոնային Ղարաբաղի հակամարտության կարգավորմանն է միացել կազմակերպությանը Հայաստանի և Ադրբեյջանի անդամակցությունից (Պրահա, 1992 թ. հունվարի 30) անմիջապես հետո:³ ԵԱՀԽ-ի օպերատիվ ղեկավարման մարմին

¹ԵԱՀԽ-ն անվտանգության հարցերով զբաղվող աշխարհի ամենախոշոր տարածաշրջանային կազմակերպությունն է, որին անդամակցում են Եվրոպայի, Կենտրոնական Ասիայի եւ Հյուսիսային Ամերիկայի 56 պետություններ: Կազմակերպության գործունեությունն ընթանում է 3 ուղղություններով՝ ռազմաքաղաքական, տնտեսական/բնապահպանական եւ հումանիտար, որոնցից յուրաքանչյուրն ունի իր հիմնախնդիրների «գամբյուղը»: ԵԱՀԽ մոտեցումը անվտանգության եւ կայունության ապահովման խնդիրներին բազմակողմանի է եւ համընդգրկուն: ԵԱՀԽ տեսանկյունից մարդու իրավունքների եւ հիմնարար ազատությունների հարգումն ու պաշտպանությունը, ինչպես նաեւ տնտեսության ու շրջակա միջավայրի պաշտպանության բնագավառներում համագործակցությունը նույնքան կարեւոր են անվտանգության, խաղաղության եւ կայունության հաստատման համար, որքան ռազմաքաղաքական խնդիրների լուծումը: Եվրոպայում անվտանգության համագործակցության խորհուրդը (հետագայում՝ ԵԱՀԽ-ն) հիմնադրվել է 70-ականների սկզբին՝ «սառը պատերազմի» տարիներին Արեւմուտքի եւ Արեւելքի միջեւ քաղաքական երկխոսության հաստատման նպատակով: ԵԱՀԽ առաջին նիստը գումարվել է 1973 թ. հուլիսի 3-ին Հելսինկիում: Դրան հաջորդող երկու տարիների աշխատանքի արդյունքում 1975թ. օգոստոսի 1-ին Հելսինկիում ԵԱՀԽ 35 պետությունների ներկայացուցիչների կողմից ստորագրվել է «Հելսինկիի եզրափակիչ ակտ» հիմնարար փաստաթուղթը: Տես՝ Հարությունյան Ա., Եվրոպայում անվտանգության և համագործակցության կազմակերպությունը (Պատմությունը, գործունեությունը և հեռանկարները), Երևան, Անտարես, 2006, էջ 23-24:

² Տես Ղարաբաղյան հակամարտության արտաքին քաղաքական ասպեկտները, Եր., 2009, էջ 209:

³ Մինչև 1990թ. ԵԱՀԽ-ն գործում էր իբրև հանդիպումների և համաժողովների շարք, որոնց ընթացքում ընդլայնվում էր մասնակից պետությունների հանձնառությունների շրջանակը և վերահսկվում դրանց իրագործումը:

Ավագ պաշտոնյաների կոմիտեն 1992թ. փետրվարի 28-ին ծանոթացավ «Լեռնային Ղարաբաղի իրադրության կապակցությամբ միջանկյալ զեկույցին»¹ և խրախուսեց ներգրավված կողմերին անհապաղ զինադադար հայտարարել Լեռնային Ղարաբաղի շրջանում, որի բնակչությունը մարդու բոլոր իրավունքներից օգտվելու իր կամքն է արտահայտում, ներառյալ Հելսինկիի եզրափակիչ ակտում ամրագրված իրավունքները:

Պետք է ընդգծել, որ Հելսինկյան գործընթացի հիմքում ընկած այդ փաստաթղթում ներառված էին այն կարևորագույն պարտավորությունները, որոնք մասնակից պետությունները ստանձնել էին ռազմաքաղաքական, տնտեսական, բնապահպանական և հումանիտար ոլորտներում:

Փաստաթղթում տեղ էին գտել նաև այն 10 հիմնարար սկզբունքները, որոնք կոչված էին կարգավորվելու ինչպես պետությունների, այնպես էլ պետությունների և իրենց քաղաքացիների միջև հարաբերությունները ...:²

Հակամարտության լուծման ուղիների որոնման նպատա-

1990թ. նոյեմբերին Փարիզում կայացած գազաթաժողովը նոր ուղղություն հաղորդեց ԵԱՀԽ աշխատանքներին: Գազաթաժողովին ընդունված Նոր Եվրոպայի համար կանոնադրության մեջ կոչ էր արվում ԵԱՀԽ-ին իր ուրույն դերակատարումն ունենալ Եվրոպայում տեղի ունեցող պատմական փոփոխություններում, դիմակայել նոր հետսառըպատերազմյան մարտահրավերներին: Փարիզի գազաթաժողովով սկսվեց ԵԱՀԽ վերափոխման, ինստիտուցիոնալիզացման գործընթացը: 1994թ. Բուդապեշտի գազաթաժողովի որոշմամբ ԵԱՀԽ-ն վերանվանվեց ԵԱՀԿ-ի: Տես <http://osce.mfa.am/hy/overview-OSCE/>

¹ Հակոբյան Թ., Կանաչ ու սև. Ացախյան օրագիր, Երևան-Ստեփանակերտ, 2008, էջ 495:

² Հարությունյան Ա., Եվրոպայում անվտանգության և համագործակցության կազմակերպությունը (Պատմությունը, գործունեությունը և հեռանկարները), Եր., Անտարես, 2006, էջ 23-24:

կով միջազգային հանրության ներգրավմանը Ադրբեջանը հենց սկզբից բացասաբար արձագանքեց, քանզի դարաբաղյան հիմնախնդիրը համարում էր Ադրբեջանի ներքին գործ՝ պնդելով, թե Ադրբեջանն ինքը, պետք է լուծի այդ հարցը:¹ Հիմնախնդրի լուծումը Ադրբեջանը պատկերացնում էր այնպես, ինչպես երիտթուրքերը 20-րդ դարի սկզբին, երբ փորձում էին իրագործել Հայկական հարցի լուծումը՝ բնակչության բռնի տեղահանման և ցեղասպանության միջոցով: Այլ էր ՀՀ ղեկավարության դիրքորոշումը, որը հիմնախնդրի միջազգայնացումը դիտում էր որպես նրա լուծման պարտադիր նախապայման՝ շեշտը դնելով մարդու իրավունքների պաշտպանության և ազգերի ազատ ինքնորոշման սկզբունքի վրա: Ղարաբաղյան հակամարտության մեջ ներգրավված կողմերի դիրքորոշումների իրարամերժության պայմաններում ԵԱՀԽ-ն, առանց հապաղելու, օգտագործեց առաջին իսկ հնարավորությունը և հանձն առավ հիմնախնդրի լուծման նախաձեռնությունը: 1992թ. փետրվարի 12-18-ը ԵԱՀԽ գործող նախագահի² հանձնարարությամբ այդ կազմակերպության պատվիրակությունն այցելեց ՀՀ, ԱՀ և ԼՂՀ, որից հետո բավականին օբյեկտիվ զեկույց ներկայացրեց տարածաշրջանում ստեղծված իրավիճակի, նրա զարգացման, հակամարտության նկատմամբ տարածաշրջանային երկրների դիրքորոշման մասին:

Որպես հետազայում հակամարտության կարգավորման գործընթացում օգտագործվելիք տարրեր՝ բերվում էին Ժելեզնովոդսկի կոմյունիկեի դրույթները, որոնք օբյեկտիվորեն թե-

¹ Բալայան Ս., Ղարաբաղյան հիմնահարցը և միջազգային դիվանագիտությունը 1991-1994 թթ., Եր., 2004, էջ 53:

² Торкунов А., Современные международные отношения и мировая политика, М., 2004, էջ 527-530:

լադրված էին ինչպես Լեռնային Ղարաբաղում, այնպես էլ Հայաստանում և Ադրբեջանում փոփոխված տարբերակով (նկատի պետք է ունենալ 1991թ. օգոստոսին Մոսկվայում ուժային կառույցների մի խումբ ղեկավարների իրականացրած անհաջող հեղաշրջման փորձը):¹ Դրանով Ռուսաստանի նախագահ Բ. Ելցինը նպատակ ուներ ի ցույց դնել աշխարհին, որ ԽՍՀՄ լուծարման դեպքում, Ռուսաստանն իրեն իրավասություն է վերապահելու հանդես գալ որպես հակամարտության կարգավորման հիմնական դերակատար:²

Մեծ տեղ էր հատկացված հակամարտության գոտում ընթացող գործընթացներին և դրանց ազդեցությանը հակամարտության վրա:³ Պարզ էր դառնում, որ ՀՀ իշխանությունները հրաժարվել են Լեռնային Ղարաբաղը Հայաստանի Հանրապետությանը միացնելու գաղափարից, սակայն որպես երրորդ շահագրգռված կողմ՝ համաձայն են հարցի այնպիսի լուծմանը, որը կապահովի Լեռնային Ղարաբաղում մարդու իրավունքների պաշտպանությունը և մարդկանց անվտանգությունը՝ անկախ նրանց ազգային պատկանելությունից:⁴

Փաստորեն, այս պահանջները հիմնականում Ժելեզնովոդսկի կոմյունիկեի դրույթների կրկնությունն էր:

Չնայած ԱՊՀ-ի նույն նիստում ընդունվեց առաջին որոշումը Լեռնային Ղարաբաղի վերաբերյալ, որն իրենից ներկայացնում էր հակամարտության լուծմանն ուղղված քայլերի ամբողջությո-

¹ Золян С., Нагорный Карабах: Проблема и конфликт, М., 2001, стр. 125.

² Փաշայան Հ., Բաղաքական փաստարկները Ղարաբաղյան հիմնախնդրի փաստաթղթերում և կարգավորման գործընթացում, Ստեփանակերտ, 2016, էջ 109:

³ Բալայան Տ., նշվ. աշխ., էջ 56:

⁴ Золян С., նշվ. աշխ., էջ 200:

յուն, սակայն կայացրած որոշումները ոչ միայն մնացին թղթի վրա, այլև անմիջապես սկսեցին խախտվել:¹

Հարկ է ընգծել, որ ՀՀ նախագահի կողմից մի քանի անգամ փորձ արվեց հայ հասարակության դատին հանձնել հիմնախնդրի կարգավորման խնդիրը, որը բացասական արձագանք ունեցավ:

ԵԱՀԽ-ի շրջանակներում Արցախյան հիմնախնդրի հետագա քննարկումները հիմնականում համահունչ էին ԵԱՀԽ պատվիրակության գեկույցի դրույթներին և սկզբունքներին, սակայն իրավիճակը հակամարտության գոտում օրեցօր փոփոխվում էր, և այս հանգամանքն, անկասկած, բացասաբար էր անդրադառնում ԵԱՀԽ-ի խաղաղարար գործունեության վրա, որը կարծես թե ժամանակից հետ էր ընկնում:

«Եվրոպայում անվտանգության և համագործակցության խորհրդածոդովի» 1992 թ. մարտի 24-ի նիստում որոշում ընդունվեց² Լեռնային Ղարաբաղի հարցին նվիրված կոնֆերանսը հրավիրել Մինսկում: ՀՀ ԱԳՆ Եվրոպայի բաժնի պատասխանատու Քրիստիան Տեր-Ստեփանյանի ՀՀ իշխանություններին ուղղված հաշվետվության մեջ նշված է. «Կոնֆերանսի մասնակից երկրներն են՝ Գերմանիան, Իտալիան, Ռուսաստանը, Շվեդիան, Չեխիայի ու Սլովակիայի հանրապետությունները և Թուրքիան, ինչպես նաև Լեռնային Ղարաբաղի ներկայացուցիչները, որոնք Մինսկում հրավիրվելիք կոնֆերանսին պետք է մասնակցեն խորհրդածոդովի նախագահի հրավերով ...»:³

Նշված պետությունները, ինչպես նաև հետաքրքրված կող-

¹ Հակոբյան Թ., նշվ. աշխ., էջ 497:

² ԵԱՀԿ-ի պաշտոնական կայքը <http://www.osce.org/>

³ Նույն տեղում:

մերը հետագայում նախատեսվելիք կոնֆերանսի անցկացման վայրի անվանմամբ կոչվեցին Մինսկի խումբ: Ըստ ամերիկյան մամուլի՝ իր պատմության մեջ առաջին անգամ ԵԱՀԽ-ն պարտավորվում էր լուծել հակամարտությունը խաղաղության համաժողովի միջոցով:¹

Դեռևս մարտի 24-ի քննարկումների ժամանակ ի հայտ եկան հակամարտության նկատմամբ եվրոպական պետությունների մոտեցումների տարբերությունները: Չնայած դիրքորոշումների տարբերությանը, բոլոր երկրները համամիտ էին, որ հակամարտության կարգավորմանն ուղղված առաջին քայլը պետք է լիներ կայուն զինադադարի հաստատումը, սակայն բարձրագույն հայտարարություններից այն կողմ գործը չանցավ: Մարտի 24-ի նախարարների որոշման մեջ ոչ մի խոսք չկար Մինսկի խմբի ստեղծման կամ գործունեության սկզբունքների մասին, կա դրույթ, ըստ որի՝ խաղաղության համաժողովը պետք է գումարվի Մինսկում: Չնայած այս հանգամանքին ուսումնասիրողների մի մասը հակված է Մինսկի խմբի մանդատ դիտարկել հենց մարտի 24-ի որոշումը:²

Նախարարների խորհրդի մարտի 24-ի նիստում բաց մնաց և հետագայում էլ իր վերջնական լուծումը չստացավ Լեոնային Ղարաբաղի ներկայացուցիչների կարգավիճակի հարցը: Փաստորեն, այս ամենը զուտ ձևական բնույթ էր կրում և Մինսկի գործընթացի շրջանակներում ընթացող բանակցություններին ոչ մի օգուտ չտվեց: Ընթացող բանակցությունները դժվարանում էին նաև Ադրբեյջանում տիրող ներքին անկայուն իրավի-

¹ The Washington Times – 25.03.1992.

² Mooradian M., Third party mediations and missed opportunities in Nagorno-Karabakh: A Design for possible Solution- p. 364:

ճակի պատճառով: Իշխանության էին գալիս հակամարտության կարգավորման ռազմական տարբերակը նախընտրող ուժերը, որոնք բանակցություններին մասնակցում էին ձևականորեն: Այս պատճառով եվրոպական մայրաքաղաքներում ընթացող տարբեր մակարդակների քննարկումները և դրանց արդյունքում ընդունված որոշումներն ապարդյուն էին դառնում: Իսկ Լեոնային Ղարաբաղը շարունակում էր մնալ ծանր կացության մեջ՝ շրջապատված բոլոր կողմերից: Միջազգային հանրությունը Ադրբեջանի ռազմատենչ գործողությունները զսպող քայլեր ձեռնարկելու փոխարեն որոշումներ էր ընդունում նրանց տնտեսության զարգացումն ապահովելու նպատակով օգնություն տրամադրելու մասին:

Ադրբեջանն առաջարկեց Մինսկի գործընթացի շրջանակներում որոշումներն ընդունել «կոնսենսուս-մինուս-մեկ» սկզբունքով՝ ցանկանալով միջազգայնորեն հաստատել Լեոնային Ղարաբաղի պատկանելությունը Ադրբեջանին: Ադրբեջանը, գտնվելով ներքին և արտաքին ծանր դրության մեջ, Մինսկի գործընթացին իր մասնակցությունը պայմանավորեց հակահայաստանյան հայտարարության ընդունմամբ: Որպես փոխզիջումային տարբերակ որոշվեց, որ ոչ մի որոշում այդ հարցով չի ընդունվի:

Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ Մինսկի գործընթացը հենց սկզբից ձեռք բերեց որոշ առանձնահատկություններ, որոնք զգալի բացասական ազդեցություն ունեցան ամբողջ գործընթացի վրա: Անդրադառնալով այդ առանձնահատկություններին հարկ ենք համարում նշել.

- Փաստորեն, ԼՂՀ-ն հենց սկզբից անտեսվեց որպես բանակցությունների լիիրավ կողմ և դրանով իսկ կանխորոշվեց Լեոնա-

յին Ղարաբաղի կարգավիճակը բանակցությունների ավարտական փուլում:

- Հարց է առաջանում՝ որքանո՞վ էր նպատակահարմար Մինսկի գործընթացում Թուրքիայի ներգրավումը որպես միջնորդ, որը հանդիսանում էր զինված բախումն անմիջականորեն հրահրողներից:¹

Այս հարցին միանշանակորեն կարելի է պատասխանել, որ Թուրքիան չունեւ անկողմնակալ մոտեցում և, հետևաբար, չէր կարող հանդես գալ որպես անաչառ միջնորդ:

-ԵԱՀԽ-ն ձեռնամուխ եղավ իր հաշտարար գործունեությանը երկու իրարամերժ սկզբունքներով՝ երկրների տարածքային ամբողջականություն և ազգերի ազատ ինքնորոշում: Երկու սկզբունքներն էլ առաջնային էին հռչակված, և պարզ չէր, թե որ սկզբունքին է նախապատվություն տրվելու դարաբաղյան հիմնախնդրի պարագայում:

-Եթե ԱՊԿ-ի փետրվարի 28-ի որոշման իրագործման համար հստակ մեխանիզմներ սահմանվեին, ապա ընդհանրապես կվերանար այլ որոշումների անհրաժեշտությունը, քանի որ այդ որոշումը ի վիճակի էր բարելավել իրավիճակը և հակամարտող կողմերին:

-Մինսկի գործընթացի անդամ երկրների միջև համաձայնություն չկար նույնիսկ հակամարտության կարգավորմանն ուղղված քայլերի առաջնայնության գործում:

Եզրափակելով միտքը հարկ է ընդգծել, որ ԵԱՀԽ-ի նախաձեռնած միջնորդական նախաձեռնությունը թերի էր՝ նախ հիմնախնդրի լուծման հստակ սկզբունքների և մեխանիզմների բացակայության պատճառով:

¹ Гаджиев К., Геополитика Кавказа, М., 2000, стр. 351.

Չնայած նշված թերություններին՝ ԵԱՀԽ-ն, այնուամենայնիվ, հաջողության հասնելու մեծ հավանականություն էր պահպանում, քանի որ հակամարտող բոլոր կողմերի հանդիպումների միակ ձևաչափն էր հանդիսանում և միակ կազմակերպությունն էր, որին աջակցում էին թե ՄԱԿ-ը, թե մյուս միջազգային կազմակերպությունները: Կարելի է եզրակացնել, որ Մինսկի խումբը և ԵԱՀԽ-ն սպառել էին հակամարտության կարգավորմամբ զբաղվելու կարողությունը և գործում էին ինտեգրալով: Անհրաժեշտ էր գործունեության բոլորովին նոր հայեցակարգ և ռազմավարություն մշակել: Սակայն ԵԱՀԽ-ն չկարողացավ գործել ժամանակի պահանջներին համապատասխան, ինչով և նպաստեց նոր նախաձեռնության հասունացմանը: Ադրբեջանը չէր ընդունում ներկայացված և ոչ մի առաջարկություն՝ նախապատվությունը տալով հիմնախնդրի ռազմական լուծմանը:

Ռուսաստանի մասնակցությամբ մեկ այլ նախաձեռնություն՝ Բիշքեկում¹ հակամարտող կողմերի խորհրդարանների ղեկավարների հանդիպում անցկացնելու գաղափարը, ևս որևէ նշանակալից գործնական փոփոխության չհանգեցրեց:

1992-1994 թթ. ժամանակահատվածը ոչ միայն ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի շրջանակներում Արցախ-ադրբեջանական հակամարտության կարգավորման բանակցային գործընթացի ծավալման իրական սկզբի ժամանակաշրջանն էր, այլև ինքնին «Մինսկի գործընթաց» անվամբ երևույթի իրական գաղափարական էության բացահայտման սկիզբը: Երկու կողմերի միջև լուրջ ընդհարումներ տեղի չէին ունենում, սակայն հակամարտության հիմնական հարցերը շարունակում էին չլուծված մնալ:

¹ Հակոբյան Թ., նշվ աշխ., էջ 275:

1995-1997 թթ. ժամանակահատվածում պարզ դարձավ, որ ԵԱՀԿ ՄԽ-ի գործունեության պրակտիկայում, ըստ էության, գոյություն ունի ընդհանուր առմամբ իրար նման, սակայն գաղափարապես միմյանցից արմատապես տարբերվող կարգավորման երկու տարբերակ՝ «փուլային» և «փաթեթային»:¹

Նշենք, որ ռուսաստանյան դեկլարության դիրքորոշումը հիմնվում էր կարգավորման «փաթեթային» տարբերակի վրա. «... պայմանավորվում ենք կամ ամեն ինչի մասին, կամ՝ ոչնչի»:² Իսկ Արևմուտքի երկրները պնդում էին կարգավորման «փուլային տարբերակը»:³ Փուլային տարբերակը ենթադրում էր կարգավորման նախ երկրորդական, «տեխնիկական» միջոցառումների իրականացում՝ զորքերի հեռացում, նրանց միջև խաղաղարար միջազգային ուժերի տեղակայում, հակամարտության գոտու ապառազմականացում և այլն: Հաշվի առնելով այն, որ ԵԱՀԿ Բուդապեշտի գագաթնաժողովում ընդունվեց, որ կարգավորման հիմնական հարցը հենց ԼՂՀ կարգավիճակի խնդիրն է, ապա պետք է ընդունել նաև, որ Մոսկվայի դիրքորոշումն այն է, որ հակամարտող կողմերը համաձայնության պետք է գան հատկապես հենց այս հարցի շուրջ:

1996 թ. տեղի ունեցավ ԱՄՆ-ի միջնորդական ջանքերի որոշակի ակտիվացում, և ցավոք, դրանք քայլեր էին, որոնք ուղղված էին «փուլային կարգավորման» պարտադրմանը հակամարտության հայկական կողմերին: Դա արտահայտվեց նրանում, որ այն ժամանակ «Մինսկի գործընթացում» ամերիկյան

¹<http://www.aniarc.am/2020/01/25/nk-package-1997-july/>,<http://www.aniarc.am/2020/01/25/step-by-step-1997-december-nkr/>

² Ղարաբաղյան հակամարտության արտաքին քաղաքական ասպեկտները, Եր., 2009, էջ 218:

³ Նույն տեղում:

ներկայացուցիչ Ջ.Պրեսսելը նույն տարվա սեպտեմբերի 15-17-ին Ադրբեջան կատարած այցի ժամանակ հրապարակայնորեն հանդես եկավ Ադրբեջանից ժամանակավոր տեղափոխված անձանց ու փախստականների, հակամարտության գոտում իրենց նախկին բնակավայրերը շուտափույթ վերադարձման օգտին: Մինչ օրս բանակցային գործընթացում դա հանդիսանում է պաշտոնական Բաքվի գլխավոր պահանջներից մեկը: Ավելի ուշ ԱՄՆ-ն հանդես եկավ Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև Վաշինգտոնում ուղղակի բանակցությունների գաղափարով: Նման հանդիպումներ առաջին անգամ անցկացվեցին Լյուքսեմբուրգում՝ Եվրոպայի Խորհրդի նիստերին անդրկովկասյան հանրապետությունների մասնակցության նախապատրաստական հանդիպումների շրջանակներում,¹ և պարզված էին խոսակցություններով այն մասին, որ հակամարտող կողմերը մերձեցման կետեր կարող են գտնել առանց որևէ միջնորդի: Կարելի է ենթադրել, որ ամերիկյան կողմի գերիշխող միտքը Հայաստանին ու Ադրբեջանին հատկապես Ռուսաստանի, այլ ոչ թե ԵԱՀԿ-ի միջնորդությունից հեռացնելն էր: Արդյունքում գերտերությունների հակադրումը Արցախյան հիմնախնդրի կարգավորման գործընթացում հանգեցրեց ԵԱՀԿ-ի տխրահռչակ Լիսաբոնի գազաթնաժողովին (1996 թ. դեկտեմբեր), որի ընթացքում Արևմտյան երկրները ԱՄՆ-ի գլխավորությամբ՝ շրջանցելով Ռուսաստանին, փռչ՝ ձևեռնարկեցին Հայաստանին (բնական է, նաև ԼՂՀ-ին) պարտադրել կարգավորման այն նույն «փուլային տարբերակը»: Ամփոփիչ

¹ Казимиров В., Мир Карабаху, Посредничество России в урегулировании нагорно-карабахского конфликта, М., «Международные отношения», 2009, стр. 431.

փաստաթղթի նախագծի քննարկման ժամանակ Հայաստանի պատվիրակությունը օգտվեց իր վետտոյի իրավունքից և կասեցրեց այդ առաջարկության երեք առանցքային կետերի ներառումը, որոնք մինչ օրս գնահատվում են որպես «ամերիկյան», և համաձայն որոնց. 1.ԼՂՀ ՊԲ-ի գործառնությունն ու ստորագրած անվտանգությունները պետք է դուրս բերվեն նախկին ԼՂԻՄ վարչատարածքային սահմաններից դուրս գտնվող վայրերից, 2.իրենց բնակության նախկին վայրերը պետք է վերադառնան ադրբեջանցի ժամանակավոր տեղափոխված անձինք և փախստականները, այդ թվում նաև՝ ԼՂՀ-ի ներսում, առանց հայկական ժամանակավոր տեղափոխված անձանց և փախստականների սիմետրիկ կամ նույնիսկ ասիմետրիկ վերադարձի՝ նույնիսկ միայն ԼՂՀ-ի սահմանների ներսում, 3.վերոհիշյալ երկու պահանջների կատարումից հետո հակամարտող կողմերը՝ ԵԱՀԿ ՄԽ-ի մասնակցությամբ պետք է ձեռնամուխ լինեն հակամարտության դադարեցման ու միացյալ Ադրբեջանի շրջանակներում «ամենալայն ինքնավարությամբ» օժտված ԼՂՀ-ի կարգավիճակի մասին համաձայնության շուրջ բանակցություններին:

Այնուամենայնիվ, Ռուսաստանը կամա թե ակամա աջակցեց Հայաստանին և ԼՂՀ-ին՝ կտրուկ մերժելով ամերիկյան առաջարկությունները կոնսենսուսի շուրջ՝ հաստատելով ԵԱՀԿ շրջանակներում որոշումներ կայացնելիս այդ սկզբունքի պահպանման անվիճելի անհրաժեշտությունը: ԵԱՀԿ Լիսաբոնյան գազաթնաժողովից¹ հետո ԱՄՆ ղեկավարությունը սկսեց մանրակրկիտ «մշակման» ենթարկել եվրոպական երկրների ղեկավարներին և հասկանալ իր հետագա գործողությունների ըն-

¹ Հակոբյան Թ., նշվ.աշխ., էջ 299:

թացքը: Փաստորեն պարզվում է, որ կարգավորման «սխալ հիմքերը» դրվել են մասնավորապես 1996-1998 թթ.: Դրա արդյունքում արդեն 1996-ին Լիսաբոնյան գազաթնաժողովում հնչեցվեց ԵԱՀԿ գործող նախագահի հակահայկական հայտարարությունը՝ կից կատարվեց նաև ԵԱՀԿ նախագահի գրասենյակի հայտարարությունը:¹

Լիսաբոնի գազաթնաժողովից կես տարի անց՝ ՀՀ-ի և ԱՀ-ի իշխանություններին ներկայացրին մի նախագիծ, որի վերլուծությանը անդրադառնալով կարելի է նշել, որ դա ոչ թե կողմերի պայմանավորվածության արդյունքում էր կազմվել, այլ միջնորդների կողմից հակամարտությունը լուծելու սեփական տեսլականի արդյունք էր:²

Նշենք միայն, որ ԼՂՀ իշխանությունները՝ ի դեմս հանրապետության այն ժամանակվա նախագահ Ա.Ղուկասյանի ներքին աջակցություն ստանալով Երևանից՝ առաջին հերթին ազատագրական պայքարի մասնակիցների կողմից, կտրականապես մերժեցին «փուլային տարբերակի» ընդունումը: Հայաստանի հասարակությանն ուղղված համապատասխան կոչում, ԼՂՀ իշխանություններն անկեղծորեն ընդգծում էին, որ վտանգի տակ են դրված Արցախի հայության ռազմական ու քաղաքական ձեռքբերումները, այն էլ հայկական պետականության համար անկանխատեսելի հետևանքներով:

Այսպիսով, եթե ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի շնորհիվ 1994 թ.-ին հաջողվեց հասնել զինադադարին և հակամարտող կողմերը բա-

¹Ղուկասյան Գ., Ղարաբաղյան հակամարտությունը Հայաստան-ԵՄ հարաբերություններում 1988-2018թթ., «Պատմություն և քաղաքականություն», Գիտական հանդես, թիվ 1(12), Եր., 2021, էջ 80:

² Հակոբյան Թ., Կանաչ ու սև: Արցախյան օրագիր: Երրորդ հրատ., Եր., 2011, էջ 277-278:

րեհաջող խուսափում էին թեժ պատերազմից, ապա նույն տեսակետը չենք կարող տարածել ետագա ժամանակաշրջանի՝ 2016 և 2020 թվականների վրա:

Միջազգային հանրությունը մինչև վերջերս գտնում էր, որ առաջնահերթ կարգով պետք է հայերի և ադրբեջանցիների միջև ամրապնդել վստահության մթնոլորտը, այլ ոչ թե ամեն գնով ձգտել մեկ հարվածով կտրել Արցախյան հիմնահարցի գորղյան հանգույցը:

Ադրբեջանը ոչ մի անգամ չանսաց միջազգային հանրության, մասնավորապես Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտությանն առնչվող ՄԱԿ ԱԽ բանաձևերում ամրագրված կոչերին՝ դադարեցնել ռազմական գործողությունները և վարել խաղաղ բանակցություններ:

Պատերազմի արդյունքում Ադրբեջանը զավթեց Լեռնային Ղարաբաղի Շահումյանի շրջանն ամբողջությամբ և Մարտունի ու Մարտակերտի շրջանների արևելյան հատվածները: Լեռնային Ղարաբաղի զինված ուժերի վերահսկողության տակ անցան հարակից շրջաններ, որոնք անվտանգության բուֆերի դեր կատարեցին՝ արգելափակելով Ադրբեջանի կողմից Լեռնային Ղարաբաղի բնակավայրերի հետագա հրետակոծումը:

Ինչպես արդեն հայտնի է, դեռևս 1997-1998 թթ. համանախագահները բանակցությունները վերսկսելու համար, որպես հիմք, կողմերին առաջարկել էին հակամարտության կարգավորման երեք նախագիծ՝ «Ադրբեջանա-ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորման համապարփակ համաձայնագիր» (1997 թ. հունիս), «Ադրբեջանա-ղարաբաղյան զինված հակամարտության դադարեցման վերաբերյալ համաձայնագիր» (1997 թ. սեպտեմբեր), «Ադրբեջանա-ղարաբաղյան զինված հա-

կամարտության համապարփակ կարգավորման սկզբունքների վերաբերյալ համաձայնագիր» (1998 թ. նոյեմբեր): Առաջին երկու առաջարկությունները մերժվեցին Լեոնային Ղարաբաղի, իսկ երրորդը՝ Ադրբեջանի կողմից: Հետագայում Ադրբեջանի նախագահ Հեյդար Ալիևը խոստովանեց, որ երեք առաջարկություններից և ոչ մեկը Ադրբեջանի համար ընդունելի չէր, իսկ առաջին երկու առաջարկությունների ընդունումը մարտավարական բնույթ էր կրում:¹

Այնուհետև, 1999 թ. ապրիլին Մոսկվայում ԱՊՀ պետությունների ղեկավարների խորհրդի նիստի շրջանակներում, ապա և Վաշինգտոնում՝ ՆԱՏՕ-ի 50-ամյա հոբելյանին նվիրված գագաթնաժողովի շրջանակներում տեղի են ունեցել Հայաստանի նախագահ Ռոբերտ Քոչարյանի և Ադրբեջանի նախագահ Հեյդար Ալիևի առաջին ուղղակի հանդիպումները, որոնք էլ սկիզբ են դրել ամենաբարձր մակարդակով հանդիպումների մի ամբողջ շարքի:

Իսկ արդեն 1999 թվականից ի վեր ադրբեջանա-ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորման գործընթացն ընթանում է Հայաստանի և Ադրբեջանի նախագահների և այլ պաշտոնական ներկայացուցիչների հանդիպումների, ինչպես նաև ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի համանախագահների՝ Ստեփանակերտ, Բաքու և Երևան կատարած մաքուրային այցերի ձևաչափով:

Հիմնախնդրի կարգավորման շուրջ բանակցություններն ընթանում էին ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի համանախագահների (Ռուսաստան, ԱՄՆ, Ֆրանսիա) միջնորդությամբ: Հիմնախնդրի կարգավորման համանախագահների առաջարկած մի քանի

¹ 2001 թ. փետրվարի 23-ին Ադրբեջանի նախագահ Հեյդար Ալիևի ելույթը Միլի մեջլիսում:<http://lib.aliyev-heritage.org/ru/6753023.html>

տարբերակներ մերժվել էին Ադրբեջանի կողմից: Նույն ճակատագրին արժանացավ նաև 2001 թվականի «Փարիզյան սկզբունքները», որոնք ամփոփվել էին կողմերին ներկայացված Քի Վեստի փաստաթղթում:

2006 թ. հունիսի 22-ին ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի համանախագահները ելույթ ունեցան Վիեննայում ԵԱՀԿ Մշտական խորհրդում՝ ներկայացնելով հակամարտության կարգավորման հիմնական սկզբունքները: Ընդ որում, համանախագահները նշեցին, որ «սպառել են իրենց երևակայությունն այդ սկզբունքները ճանաչելու, ձևակերպելու և վերջնական տեսքի բերելու գործում»: 2007 թ. նոյեմբերի 29-ին Մադրիդում ԵԱՀԿ Արտգործնախարարների խորհրդի շրջանակներում Հայաստանի և Ադրբեջանի արտաքին գործերի նախարարներին պաշտոնապես հանձնվեց կարգավորման հիմնարար սկզբունքների տեքստը (որոնք հետագայում անվանվեցին «ադրիդյան»):

2008 թվականի հունիսին Սանկտ Պետերբուրգում Հայաստանի և Ադրբեջանի նախագահների համաձայնությամբ բանակցությունների հիմքում դրվեցին Մադրիդյան սկզբունքները: Նոյեմբերի 2-ին ՌԴ նախագահի միջնորդությամբ ու նախաձեռնությամբ վերսկսվել է բանակցային գործընթացը և երեք նախագահներն ստորագրել են Ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորման մասին Մայնդորֆյան հռչակագիրը:¹

2009 թ. հուլիսի 10-ին Իտալիայի Լ'Աբբիլա քաղաքում «Մեծ ութնյակի» գագաթաժողովի ընթացքում ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի համանախագահ երկրների՝ Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի և ԱՄՆ-ի նախագահները համատեղ հայտարարություն ընդու-

¹ <http://kremlin.ru/supplement/232>

նեցին, որտեղ բացահայտվում էին ադրբեջանա-ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորման՝ միջնորդների առաջարկած հիմնարար սկզբունքների հիմնական դրույթները: Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի և ԱՄՆ-ի նախագահների կողմից համանման հայտարարություններ էին ընդունվել 2010 թ. հունիսի 26-ին Մուսկոկայում (Կանադա), 2011 թ. մայիսի 26-ին Դովիլում (Ֆրանսիա), 2012 թ. հունիսի 18-ին Լոս-Անջելեսում (Մեքսիկա), 2013 թ. հունիսի 18-ին Էնիսկիլենում (Հյուսիսային Իռլանդիա) տեղի ունեցած «Մեծ ութնյակի» գագաթաժողովների ընթացքում:

Ինչպես տեսնում ենք, Արցախյան հակամարտության կարգավորման փուլային և փաթեթային տարբերակները բանակցային սեղանին դրվեցին և Արցախը դարձավ բանակցային կողմ: Սակայն շրջադարձային նշանակություն ունեցան աշխարհաքաղաքական սրացումները, և քաղաքական շահերի բխման կիզակետում հայտնված երկրներն ու դրանց հետ կապված խնդիրները փակուղու առջև հայտնվեցին:

Ճիշտ էր նկատել Մինսկի խմբի համանախագահներից Վ.Կազիմիրովը, որն իր «Խաղաղություն Ղարաբաղին» աշխատության մեջ հայտնում է այն տեսակետը, որ «պետք է հաշվի առնել այն հանգամանքը, որ «Ղարաբաղյան հակամարտության քաղաքական լճացումն անխուսափելի է», ուստի անհրաժեշտ է հանգամանորեն շուրջ բոլորը ուսումնասիրել և, չտրվելով ունայն կառուցողական հիպոսի, անհրաժեշտաբար ելքեր փնտրել բազմամյա փակուղային իրավիճակից դուրս գալու համար»:¹

¹ Казимиров В., Мир Карабаху, Посредничество России в урегулировании нагорно-карабахского конфликта, стр. 305.

ԵԱՀԿ ՄԽ համանախագահ երկրների նախագահների առաջին համատեղ հայտարարությունից հետո (լ՝Աքվիլա, 2009 թ.) Լեոնային Ղարաբաղի Հանրապետության ԱԳՆ-ն 2009 թ. հուլիսի 17-ին հանդես եկավ հայտարարությամբ, որտեղ ընդգծվում էր աղավաղված բանակցային գործընթացի վերագործարկման, բանակցությունների սեղանին ԼՂՀ՝ որպես բանակցային գործընթացի լիիրավ կողմի վերադարձի և կարգավորման հիմնարար սկզբունքների փոխակերպման անհրաժեշտությունը:

Ցայսօր Արցախի Հանրապետության տվյալ դիրքորոշումը մնում է անփոփոխ:

Չնայած ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի շրջանակներում հակամարտության կարգավորման միջազգայնորեն ընդունված միակ ձևաչափով տարվող բանակցություններին և դրանք Մինսկի գործընթացի շրջանակներում ընթանալու պայմանավորվածություններին, Ադրբեյջանը՝ խեղաթուրելով հակամարտության էությունն ու հետևանքների բուն պատճառները, նաև փորձեր է ձեռնարկում հակամարտության կարգավորման մեջ ներքաշելու այլ միջազգային կազմակերպությունների և բանակցային գործընթացը խոչընդոտող ու քարոզչական նպատակներ հետապնդող զուգահեռ գործընթացներ է նախաձեռնում մասնավորապես ՄԱԿ ԳԱ-ում և Եվրոպայի խորհրդում:

Ադրբեյջանի վարած ռազմատենչ ագրեսիվ քարոզչությունը ևս կասկածի տակ է դնում փոխզիջումային կարգավորման հասնելու Ադրբեյջանի ցանկությունը, հայտարարությունները, ստանձնած հանձնառություններն ու դրանց լրջությունը:

Արցախյան հիմնախնդրի լուծման ճանապարհին ռազմական բախումները՝ 2016 թ. ապրիլյան քառօրյա և 2020 թ. սեպ-

տեմբերյան 44-օրյա պատերազմները, մարդկային ու տարած-
քային կորուստները, հայկական պատմա-մշակութային
կոթողների ոչնչացումը շարունակվող վկայությունն են
աշխարհաքաղաքական շահերի բախումների արդյունքների ու
հետևանքների:

Բրյուսելում վերջերս (2022 թ. մայիս) կայացած եռակողմ
հանդիպման արդյունքները ներկայացնող Շառլ Միշելի հայ-
տարարությունը տարակուսանքի տեղիք է տալիս դարաբաղ-
յան հիմնախնդրի կարգավորման էությունը նենգափոխելու և
30-ամյա բանակցային գործընթացում կուտակած ժառանգույթ-
յունը խեղաթյուրելու տեսանկյունից: Առաջին անգամ բանակ-
ցային խոսույթում փորձ է արվում հրաժարվել «Լեռնային Ղա-
րաբաղ» քաղաքական և աշխարհագրական հասկացությունից,
և շրջանառության մեջ է դրվում «Ղարաբաղի էթնիկ հայ բնակ-
չություն» բառակապակցությունը: Այս ամենը լիովին համա-
հունչ է Բրյուսելի հանդիպումից առաջ և, ընդհանրապես, վեր-
ջին շրջանում Ադրբեջանի վարչախմբի կողմից տարածվող թե-
զերին ու վկայում է Հայաստանի գործող իշխանությունների
արտաքին քաղաքական ուղեգծի նահանջի մասին:

Եվրոպայի խորհրդի նախագահի դերակատարությունը
արագացված տեմպերով Հայաստանի ու Ադրբեջանի միջև
«խաղաղության դարաշրջան» բացելու գործում կարելի էր հաս-
կանալ, եթե նույնպիսի հետևողականությամբ արձագանքվեր
2020 թ. սեպտեմբերին Արցախի Հանրապետության ժողովրդի
դեմ Ադրբեջանի սանձազերծած ագրեսիային: Անվտանգույթ-
յան ու իրավունքների պաշտպանության մասին շեշտադրումը
44-օրյա պատերազմի ընթացքում ինչ-որ չափով ընկալելի կա-
րող էր լինել իր ինքնիշխանությունը պաշտպանող Արցախի

ժողովրդի համար:

Ստեղծված պայմաններում Հայաստանի Հանրապետության իշխանությունները պարտավոր են առաջնորդվել բացառապես Արցախի ժողովրդի ինքնորոշման իրավունքը միջազգային ատյաններում առաջ տանելու և պաշտպանելու դիրքորոշմամբ՝ հիմք ընդունելով 1992 թ. հուլիսի 8-ի ՀՀ Գերագույն խորհրդի որոշումը, համաձայն որի «Հայաստանի համար անընդունելի է համարվում միջազգային կամ ներպետական ամեն փաստաթուղթ, որտեղ ԼՂՀ-ն նշված կլինի Ադրբեյջանի կազմում»:¹

Հայկական երկու հանրապետությունների կազմավորման մասին հռչակագրերը, ինչպես նաև 1991 թ. սեպտեմբերի 2-ի որոշմամբ ու 1991 թ. դեկտեմբերի 10-ի անկախության հանրաքվեով ամրագրված արժեքները պետք է առաջնահերթ լինեն գործող իշխանությունների համար:

Որևէ պաշտոնյա, որևէ քաղաքական ուժ լիազորված չէ առանձնաբար որոշել հայրենիքի ապագան, որի կերտման համար մեր ժողովրդի հազարավոր զավակներ չեն խնայել իրենց կյանքը:²

Ճիշտ է արձագանքել Հայաստանի նախկին արտգործնախարար Վարդան Օսկանյանը վերջերս լրատվամիջոցներին՝ ՀՀ իշխանությունների կողմից արված իրեն ուղղված հայտարարությանը և ընդգծել, որ «2008-ին սեղանին դրված փաստաթուղթը ամենահայանապաստ լուծումներն էր ենթադրում, որը հմուտ օգտագործման դեպքում կհանգեցներ Արցախի ինքնո-

¹ <http://www.nankr.am/hy/4751>(Արցախի Հանրապետության Ազգային խմբակցությունների հայտարարությունը Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության շուրջ զարգացումների վերաբերյալ՝ 24.05.2022.):

² <http://www.nankr.am/hy/4751>

րոշման՝ միջազգայնորեն ճանաչելի իրացմանը: Դեռ անգամ 2018-ին ՀՀ իշխանությունները՝ ի դեմս ներկայիս գործող իշխանության (Նիկոլ Փաշինյանը) ստացել էր այնպիսի բանակցային ժառանգություն, որ այն չարհամարհելու, զրոյական կետից չսկսելու և հանցավոր ինքնավստահություն չդրսևորելու դեպքում ոչ միայն կարող էր բացառել պատերազմը, այլև հենց այդ փաստաթղթերում առկա դրույթների վրա հենվելով՝ հասնել Հայաստանի համար ընդունելի լուծումների: Իրականում նույնիսկ ամենամեծ զիջումների դեպքում լուծումը կլիներ անհամեմատ ավելի լավը, քան այն ընտրությունը կամ նույնիսկ ընտրության բացակայությունը, ինչին հանգեցրել է գործող իշխանության փորձի ու գիտելիքի բացը»:¹

Այսօր, դժբախտաբար, նույն համառ գործելաոճը շարունակվում է: Իշխանություններն իրենց վարած քաղաքականության արդյունքում ՀՀ-ին դրել են անելանելի երկընտրանքի առաջ՝ ընդունել Ադրբեջանի ամենամաքսիմալիստական պահանջները, եթե ոչ՝ պատերազմ:

Տեղին է նշել, որ մարտնչող համառության հետ բանավիճելն անիմաստ է:

Ելնելով վերջին օրերի դիվանագիտական ակտիվությունից և հայտարարություններից՝ կարող ենք փաստել, որ այսօր սեղանի վրա են Ադրբեջանի երեք պահանջները՝ Ղարաբաղի ճանաչումը Ադրբեջանի մաս, միջանցքը, սահմանազատման խնդիրը, այսինքն՝ անկլավները: Բացառապես ադրբեջանական այս օրակարգը հայկական կողմն այդպես էլ չկարողացավ ընդլայնել:

Ճիշտ նկատառում է այն, որ «դիվանագիտական առևտուրը

¹ <https://yerkir.am/hy> 2022-10-06

կարծես թե գնում է հենց այս եռանկյունու շրջանակում, որտեղ հայկական կողմի մոտեցումն է Ղարաբաղը Ադրբեջանի մաս ճանաչելով՝ Ադրբեջանին դրդել հրաժարվել միջանցքից և անկլավներին: Բնականաբար, այս մոտեցման իրականացումը կլինի Արցախի վերջնական կորստի ամենակարճ ճանապարհը»:¹

Պետք է խուսափել փաստաթուղթ ստորագրելու ժամկետների պարտադրանքից, ամեն կերպ փորձել դուրս գալ Ադրբեջանի թելադրած և պարտադրած ու ոչ մի լավ տեղ չտանող այդ օրակարգից և փակ շրջանակից: Բանակցային այս օրակարգն այնքան նեղ ու միակողմանի է, որ սեղանի վրա առկա հարցերի շուրջ որևէ առևտուր միանշանակ լինելու է ի վնաս Հայաստանի:

Հայաստանը պետք է կարողանա բանակցային սեղանին դնել իր օրակարգային խնդիրները, այդ թվում՝ Շուշիի և Հադրութի ճակատագրի, Լեռնային Ղարաբաղի կարգավիճակի, Հայաստանի ինքնիշխան տարածքից ադրբեջանական զորքերի դուրսբերման և գերիների վերադարձի խնդիրները:

«Այս հարցերն անպայմանորեն հենց Պրագայի բանակցություններում պետք է դնել սեղանին՝ բանակցային օրակարգը եռանկյունուց դարձնելով բազմանկյուն, ինչը լայն հնարավորություններ կստեղծի բանակցային գործընթացում առավել արդյունավետ ելքեր որոնելու համար»:²

Պետք է միջոցներ ձեռնարկել փակուղային իրավիճակից ելք գտնելու համար: Այսօր, ամենաառաջնային կարևորության ձեռքբերումներից կլինի բանակցային դաշտից դուրս մղված Արցախը ընդգրկել դիվանագիտական գործընթացի շրջանակ-

¹ <https://yerkir.am/hy> 2022-10-06

² <https://yerkir.am/hy> 2022-10-06

ներ և ապահովել Հայաստան-Արցախ-Սփյուռք եռամիասնությունը, դրանով նպաստելով հայկական ուժերի համախմբմանն ու միավորմանը:

-Արցախյան հակամարտության կարգավորման հիմք պետք է հանդիսանա Արցախի ժողովրդի ինքնորոշման իրավունքի իրականացման ճանաչումը,

-Արցախը Հայաստանի հետ պետք է ունենա հայկական կողմի իրավագործության տակ գտնվող անխափան ցամաքային կապ,

-Ադրբեջանի կողմից օկուպացված հայկական տարածքները պետք է վերադարձվեն,

-Արցախի անվտանգությունը պետք է միջազգայնորեն երաշխավորված լինի:

Այս սկզբունքների ընդունումն ու պայմանագրային ամրագրումը հնարավորություն կընձեռի հասնել հիմնախնդրի համալիր կարգավորմանը:

Այսօր պետք է վեր հանել բանակցությունների արդյունքում ունեցած նախկին ձեռքբերումները և քննարկման սեղանին դնել նոր մշակված ծրագրեր, այլապես կորուստները անդադնալի ավարտ կունենան:

Արցախը ապագա չունի Ադրբեջանի կազմում, և, ինչպիսին էլ լինի լուծումը, այն պետք է բխի հենց Արցախի ժողովրդի կամքից: Դա է ժողովուրդների ինքնորոշման իրավունքի առանցքը: Ադրբեջանը չունի Արցախի նկատմամբ հավակնությունների ո՛չ իրավական, ո՛չ քաղաքական և ո՛չ էլ բարոյական հիմքեր:

Գոյի համար Արցախը, ինչպես միշտ, ամուր կապված է հայրենի հողին և պատրաստ է մինչև արյան վերջին կաթիլը պահ-

պանել սեփական հայրենիքի անկախությունն ու ազատությունը:

Որպես առաջարկություն

- Նախ, պետք է կարգավորել տեղեկատվական դաշտը,
- Պետք է արցախյան հիմնահարցով զբաղվող կենտրոններ բացել ու նպաստել նրանց ակտիվ գործունեության ծավալմանը,
- Քարոզչական տեղեկատվական դաշտը պետք է կարգավորել և ուղղորդել
- Պետք է ունենալ միասնական մոտեցում պատմական փաստերի, տերմինների, հասկացությունների վերաբերյալ
- Պետք է համապատասխան միջոցներ ձեռնարկել արցախյան հակամարտության, և ընդհանրապես, հայոց պատմությանն առնչվող հասկացությունները, մոտեցումները միասնական հարթակում տարածել և կիրառելի դարձնել:

НУНЕ САРУМЯН

к.и.н., доцент, завкафедрой
истории и политологии АрГУ

n.sarumyan@mail.ru

СОВРЕМЕННЫЙ ПРОЦЕСС АРЦАХСКОЙ ПРОБЛЕМЫ

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: Конфликт, политическое противостояние, национально-административная автономия, Минская группа, международное сообщество, военно-политическая сфера, блокада, война, территориальная потеря, переговорный процесс.

В статье делается попытка показать, что после распада СССР,

бывшие советские республики, ставшие ареной конфликтов, были включены в рамки европейской безопасности, и самым опасным конфликтом на постсоветском пространстве продолжал оставаться Арцахский конфликт.

Комментируется, что карабахский конфликт с самого начала стал политическим конфликтом, на вовлечение международного сообщества в поиск путей решений Азербайджан с самого начала негативно отреагировал, поскольку считал карабахскую проблему внутренним делом Азербайджана, утверждая, что Азербайджан сам должен решить этот вопрос.

По возможности представляется, что решением карабахского конфликта от имени международного сообщества была уполномочена заниматься СБСЕ, деятельность которого принято связывать с деятельностью Минской группы.

Особое внимание уделяется посредничеству сопредседателей Минской группы ОБСЕ, которая организовывала и контролировала ход переговоров по урегулированию проблемы.

Представляется позиция отрицания, принятая Азербайджаном в отношении предложенных сопредседателями нескольких вариантов урегулирования конфликта, в результате чего переговорный процесс по урегулированию конфликта оказался в тупике.

Обращается внимание на то обстоятельство, что процесс урегулирования Арцахского конфликта оказался в тупиковой ситуации, и для нахождения выхода из подобной ситуации одним из достижений первоочередной важности будет включение вытесненного из переговорного поля Арцаха в рамки дипломатического процесса и обеспечение триединства Армения-Арцах-Дiaspora, тем самым способствуя сплочению и объединению армянских сил.

Подчеркивается, что Арцах не имеет будущего в составе Азербайджана, следовательно, исходя из права народов на

самоопределение, решение конфликта должно исходить именно из Воли народа Арцаха. А Арцах прочно привязан к родной земле и готов до последней капли крови сохранить независимость и свободу своей Родины.

NUNE SARUMYAN

Candidate of Historical Sciences,

Associate Professor,

Head of the Department of History

and Political Science ARSU

n.sarumyan@mail.ru

MODERN PROCESS OF THE ARTSAKH PROBLEM

SUMMARY

Key words: conflict, political confrontation, national-administrative autonomy, Minsk group, international community, military-political sphere, blockade, war, territorial loss, negotiation process.

The article attempts to show that after the collapse of the USSR, the former Soviet republics that became the scene of conflicts were included in the framework of European security, and the Artsakh conflict continued to be the most dangerous conflict in the post-Soviet space.

It is commented that the Karabakh conflict became a political conflict from the very beginning, Azerbaijan reacted negatively to the involvement of the international community in the search for solutions from the very beginning, because it considered the Karabakh problem an internal matter of Azerbaijan, arguing that Azerbaijan itself should solve this issue.

If possible, it seems that the CSCE, whose activities are usually

associated with the activities of the Minsk Group, was authorized to deal with the Karabakh conflict on behalf of the international community.

Special attention is paid to the mediation of the OSCE Minsk Group Co-Chairs, which organized and monitored the course of negotiations on the settlement of the problem.

The position of denial adopted by Azerbaijan regarding the several options proposed by the Co-Chairs for the settlement of the conflict is presented, as a result of which the negotiation process on the settlement of the conflict was at an impasse.

Attention is drawn to the fact that the process of settlement of the Artsakh conflict has turned out to be in a dead end situation, and in order to find a way out of such a situation, one of the achievements of primary importance will be the inclusion of the displaced from the negotiation field of Artsakh in the framework of the diplomatic process and ensuring the Armenia-Artsakh-Diaspora trinity, thereby contributing to the consolidation and unification of Armenian forces.

It is emphasized that Artsakh has no future as part of Azerbaijan, therefore, based on the right of peoples to self-determination, the resolution of the conflict should proceed precisely from the Will of the people of Artsakh.

And Artsakh is firmly attached to its native land and is ready to preserve the independence and freedom of its Homeland to the last drop of blood.

ԷԼԻՆԱ ՄԽԻԹԱՐՅԱՆ
Փախստականների և տեղահանված անձանց
հարցերով փորձագետ, ԱրՊՀ դասախոս,
ԱՀ պետական նախարարի խորհրդական
mkhitaryan.elina.m@gmail.com

ՓԱՆՍՏԱԿԱՆՆԵՐԻ, ՏԵՂԱՀԱՆՎԱԾ ԱՆՁԱՆՑ
ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐԸ ԱՐՑԱԽՅԱՆ ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ԱՐԴԻ
ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՆԵՐԻ ԵՎ ՆԵՐՊԵՏԱԿԱՆ ԼՈՒԾՈՒՄՆԵՐԻ
ԽԱՉՄԵՐՈՒԿՈՒՄ

Բանալի բառեր. փախստականներ, տեղահանված անձինք, Ղարաբաղյան հակամարտություն, փախստականների վերադարձ, վիճակագրական տվյալներ:

Ղարաբաղյան հակամարտությունը կարգավորման տեսակետից ունի բարդ ու խճճված դասիչ¹, քանի որ բազմաթիվ են ներգրավված սուբյեկտները, համակցված են կարգավորման դինամիկայի վրա ազդող արտաքին ու ներքին բազմաթիվ գործոններ, անկանխատեսելի արագ են տեղի ունենում Արցախի շուրջ և աշխարհում վերադասավորումները:

➤ Հաղորդակցության ուղիների վերաբացում և ապաշրջափակում

➤ Տարածքներ. զինված ուժերի հետքաշում

➤ Փախստականների, տեղահանված անձանց վերադարձ

➤ Լեռնային Ղարաբաղի կարգավիճակ

Այս վերոհիշյալ կետերը սովորաբար թվարկում ենք որպես

¹ Գալստյան Խ., «Ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորման հեռանկարները», 21-րդ դար, N 4 (10), 2005, էջ 63:

Արցախյան հակամարտության բաղադրատարրեր, բայց եթե հակամարտության մեջ չներգրավվածների տեսանկյունից ենք նայում նույն այս ցանկին, ապա սրանք այն խնդիրները, «անհարմարավետություններն» են, որոնք առաջացնում է հակամարտությունը, ասենք, միջին վիճակագրական եվրոպացու կամ ամերիկացու համար: 2020 թվականի պատերազմը ցույց տվեց, որ աշխարհի համար բացարձակ կարևոր չէ ինչ ձևով, ինչպես կվերացվեն «իրեն անհարմարավետություն (discomfort) առաջացնող» այս խնդիրները: Ադրբեջանը հենց այս պրիզմայով է հրամցնում 2020 թվականի պատերազմը՝ ուժային կարգավորումը որպես տարածաշրջանի Գորդյան հանգույցի լուծման հնարավոր տարբերակ, ընդ որում ներկայացվում են աշխարհի համար շատ «շահավետ վերջնարդյունքներ»՝ լոգիստիկայի՝ դեպի Եվրոպա նավթուղու վերաբացում, խաղաղության դաշնագրով դելիմիտացի-դեմարկացիայի միջոցով զինված ուժերի հետքաշում, Եվրոպա թափանցելու և միջազգային կազմակերպություններից միլիոնավոր գումարներ ստանալու փոխարեն Ադրբեջանի «1 միլիոն» փախստականների վերաբնակեցում նոր տարածքներում: Քաղաքական ալլեգորիզմի ներկայացմամբ Ղարաբաղյան խնդիրը շնչուղում՝ գլխացավերի պատճառ հանդիսացող *սյուլիս* է, որից ազատվելու համար կա դեղորայքային բուժում՝ բանակցային ճանապարհ, և վիրաբուժական միջամտություն՝ պատերազմի լիջոցով. երբ երկարատև դեղորայքային բուժումը չի տալիս ցանկալի արդյունք, առավել ևս, երբ բժշկական տենդենցները հակված են վիրաբուժական լուծումների, հիվանդը համաձայնվում է ն՝ վիրահատման, և՛ թմրաքնի (наркоз), և՛ հետվիրահատական վերականգնման կարճատև անհարմարություններին...

Մերօրյա իրադրության մեջ Արցախյան հակամարտության պարագայում իրատեսական գնահատելով իրադրությունը, մեր ներքին ռեսուրսները՝ 2 կետով միայն հնարավոր է առաջ շարժվել՝ Արցախի կարգավիճակ՝ միջազգային իրավունքի ու եվրոպական հումանիզմի սկզբունքների վրա հենվելով, և փախստականների-տեղահանվածների խնդիր՝ հումանիտար իրավունքի և սոցիալական ճգնաժամի (սիրական, ուկրաինական փախստականներ) համադրությամբ:

Փախստականների և տեղահանված անձանց խնդրի փորձագիտական տեսանկյունից՝ հաջորդիվ կանդրադառնանք հետևյալ բլոկներին՝ ինչ ենք ունեցել անցյալում, ինչ ունենք հիմա, ինչ անել...

Ոչ վաղ անցյալում: Ադրբեջանի պնդմամբ բնակցային գործընթացում որպես առանցքային առանձին դրույթ մտցվեց «փախստականների վերադարձ» ձևակերպումը՝ հետագայում վերուղղելով «փախստականների և ներքին տեղահանվածների վերադարձ» դրույթով: «Տեղահանված անձանց» վերադարձի խնդիրը հակամարտության կարգավորման 1997 թվականի «փաթեթային» տարբերակում առաջադրվել է որպես առաջնային կարևորության բաղադրիչ (հոդված 5)՝ ներկայացնելով այդ կարգավիճակների 1 000 000 մարդու¹: Սակայն, ադրբեջանական կողմը հասել է նրան, որ միջազգայնորեն ամրագրել է իր քաղաքականության համար «նպաստավոր» թվաքանակ ՄԱԿ-ի Փախստականների Հարցերով Գերագույն Հանձնակատարի Գրասենյակի՝ ՄԱԳՀ/UNHCR Ադրբեջանի մասով 2009 թվա-

¹ Մխիթարյան Է., Փախստականների և ներքին տեղահանված անձանց վերադարձի խնդիրը Ղարաբաղյան Հակամարտության շրջանակներում միջազգային իրավունքի հոլովույթում, «Գիտական Արցախ», N 4(11), 2021, էջ 106.

կանի հոկտեմբերին ընդունած հատուկ զեկույցում «250 000 փախստականներ Հայաստանից» և «600 000 ՆՏԱ՝ Լեռնային Ղարաբաղից և հարակից 7 օկուպացված շրջաններից» (AzIDPs)¹: Ըստ այդմ ադրբեջանական կողմը՝ «փախստականներ» է համարում Հայկական ԽՍՀ-ից 1989-1990 թվականներին տեղահանված ադրբեջանցիներին՝ այդ թիվը պաշտոնապես ներկայացնելով 500 000, այնինչ ԽՍՀՄ 1959 թվականի մարդահամարով ՀԽՍՀ-ում բնակվում էին 108 000 ադրբեջանցիներ², իսկ 1989 թվականի մարդահամարով որոշ աղբյուրներ նշում են շուրջ 140 000 մարդ, իսկ որոշները՝ 84 860³: Թվի նման տատանումը կապված է Հայաստանի հյուսիսային շրջաններում՝ Լոռիում, Շիրակում և Տավուշում բնակվող 1988թ դեկտեմբերի 7-ի երկրաշարժի հետևանքով տնագուրկ ադրբեջանցիների՝ դեռ մինչև հակամարտության «տաքացումը» ՀԽՍՀ տարածքից հեռանալու հետ, ովքեր իրենց ունեցվածքի լիարժեք փոխհատուցում են ստացել, և իրենց նախկին հիմնական բնակության վայրերը սոցիալ-տնտեսական ծանր պայմաններից ելնելով լքելիս ինքնակամ նախընտրել են ոչ թե ՀԽՍՀ այլ բնակավայր,

¹ «AzIDPs: Azerbaijan: Analysis of Gaps in the Protection of Internally Displaced Persons (IDPs)». *The UN Refugee Agency (UNHCR)*, October 2009, <https://www.unhcr.org/protection/convention/4bd7edbd9/azerbaijan-analysis-gaps-protection-internally-displaced-persons-idps.html>.

² Центральное статистическое управление при Совете министров СССР. Уровень образования, национальный состав, возрастная структура и размещение населения СССР по республикам, краям и областям: по данным Всесоюзной переписи населения 1959 года. ГОССТАТИЗДАТ, М., 1960, с. 15-16.

³ «Всесоюзная перепись населения 1989 года. Национальный состав по республикам СССР». Институт демографии имени А.Г. Вишневого, Национальный исследовательский университет «Высшая школа экономики», http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_89.php?reg=13.

Доступно 30.08.2021.

այլ Ադրբեջանի ԽՍՀ: Նշենք նաև, որ Հայկական ԽՍՀ-ում բնակվող ադրբեջանցիների մեծ մասը հեռացել է խաղաղ պայմաններում, իսկ նրանց տեղահանումը կազմակերպվել է ԽՍՀՄ համապատասխան զինված ստորաբաժանումների ուղեկցությամբ, անվտանգ պայմաններում, իսկ այդ ընթացքում ադրբեջանցիներից շատերը հասցրել էին իրենց տներն ու ունեցվածքը վաճառել Բաքվից, Սումգայիթից, Կիրովաբադից (ներկայումս՝ Գյանջա) և այլ վայրերից մագապուրծ հայերին կամ անհամարժեք փոխանակել վերջիններիս ունեցվածքի հետ: Հատկանշական է, որ Ադրբեջանի ՀԳՆ-ն ՀԽՍՀ-ից եկած հայերենի իմացությամբ ադրբեջանցիներից Մոսկվայից գաղտնի կազմում էր «հարվածային» ջոկատներ, ում ուսուցանվում էր ոչ թե կարգուկանոնի պահպանումը, այլ զենքի կիրառումը խաղաղ բնակչության վրա:

Այսինքն թիվը, որ կարևոր է ամրագրել՝ ՀՀ-ում և ԱՀ-ում ապրող կովկասյան թաթարների թիվն է. ՀՀ-ում՝ 1989թ. 84 860/108 000, դրան ավելացնենք ԼՂԻՄ-ում՝ 35-40 000 և ԼՂԻՄ հարակից շրջաններում՝ 250 000 (300 000-չի գերազանցում), ընդհանուր թիվը չի անցնում 430 000, իսկ վիճակագրական խելամիտ ուղեգրման պարագայում՝ 500 000-ին չի հասնում:

ԽՍՀՄ համամիութենական մարդահամարի տվյալներով՝ 1989 թվականին Ադրբեջանի ԽՍՀ տարածքում բնակվում էին 510 000 հայեր, ավելացնենք, որ մարդահամարն անցկացավել էր 1988-1989 թվականներին Սումգայիթում և Բաքվում տեղի ունեցած ջարդերից հետո, որի հետևանքով սպանված և բռնա-

¹ «Всесоюзная перепись населения 1989 года. Национальный состав по республикам СССР». Институт демографии имени А.Г. Вишневского/Национальный исследовательский университет «Высшая школа экономики», http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_89.php?reg=13. Доступно 30.08.2021.

գաղթած հայերը ավելի քան 149 000 էին (նրանք մարդահամարի մեջ չեն ընդգրկվել). փաստորեն ընդհանուր շուրջ 660 000 հայ բնակվում էր Ադրբեջանում՝ 1988 թվականի հունվարի 1-ի դրությամբ առանց Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի, Շահումյանի շրջանի և Հյուսիսային Արցախի: Նույն մարդահամարի տվյալներով՝ 1989 թվականին.

Շահումյանի շրջանում 17 000 հայ, 100%-ով հարկադիր տեղահանվել են,

Հյուսիսային Արցախ 83 400 հայ, 100%-ով հարկադիր տեղահանվել են,

ԼՂԻՄ 145 500 հայ, 33%-ը՝ 61 000 հայ տեղահանվել են:

ՀԽՍՀ Քննչությունը		Վիճակագրական
1959թ.	1 765 300 մարդ 108 000 կ. քաղաք. ազերի	
1970թ.	2 491 873 մարդ 148 189 կ. քաղաք. ազերի	11 տարում 40 189
1979թ.	3 037 259 մարդ 160 841 կ. քաղաք. ազերի	9 տարում 12 652
1989թ.	3 304 776 մարդ 84 860 կ. քաղաք. ազերի	*Երկրամասն տարրի ժողովրդագր. 1900թ. Երկրամասնից հետո ՀԽՍՀ երկրամասին շրջաններից բաժանվելուց ինքնավար տեղակայված է ԱլյուրԱԿ

ԼՂԻՄ 4.4 հազար ըկմ — ԼՂՀ 11.7 հազար ըկմ Այն քանի միջանկյալ տեղակայված են		
ԼՂԻՄ 4.4 հազար ըկմ		
1913թ.	176 000 մարդ. որից	96% հայեր
1926թ.	125 300 մարդ. որից	89% հայեր 111700
1979թ.	162 200 մարդ. որից	75.8% հայեր 123100
1989թ.	189 000 մարդ. որից	77% հայեր 145 500
ԼՂՀ 11.7 հազար ըկմ		
1989թ.	ԼՂԻՄ հարակից շրջանների (նախկին ազատագրված) մոտ 300 000 կ. քաղաք. ազերի	
	ԼՂԻՄ 40 000 կ. քաղաք. ազերի	
1989թ.	Շահումյանի շրջան	17 000 հայ
	Հյուսիսային Արցախ	105 000 հայ
	ԼՂԻՄ	145 500 հայ
	ԱլյուրԱԿ	510 000 հայ

Այսպիսով՝ 1988-1989 Ադրբեջանի կողմից հայերի էթնիկ զտման ու ցեղասպանական քաղաքականության և 1991-1994 թվականների ռազմական ագրեսիայի հետևանքով փախստականների և հարկադիր տեղահանվածի կարգավիճակում են հայտնվել ավելի քան 800 000 հայեր:

Այդ թիվը կազմում է 1989 թվականի մարդահամարով Հայաստանի բնակչության համեմատությամբ 24 %, իսկ մասնավորապես Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության տարածքում նրանց թիվը կազմում էր բնակչության 54 %-ը, այսինքն Լեռնային Ղարաբաղում բնակվող յուրաքանչյուր 2-րդ մարդ փախստական կամ հարկադիր տեղահանված էր 2020 թվականի դրությամբ:

Իրավական առումով Ադրբեջանը 1999 թվականի մայիսի 21-ին ընդունել է հիմնարար փաստաթուղթ՝ օրենք «Փախստականների և հարկադիր տեղահանվածների (երկրի սահմաններում վերաբնակված անձանց) կարգավիճակի մասին», որտեղ հենց 1-ին հոդվածում սահմանվում են «փախստական» և «ներքին տեղահանված» կարգավիճակները¹: Այնինչ ՀՀ-ում և ԱՀ-ում կարգավորված է միայն փախստականների հետ իրավահարաբերությունները:

Ներկա իրավիճակի մասին: 2020 թվականի Ադրբեջանական ագրեսիայի հետևանքով 110 000 արցախցիներ տեղահանվեցին՝ ստիպված եղան լքել իրենց տները, իսկ իրենց մշտական բնակության վայրերից զրկվեցին ու հարկադրաբար

¹ «О статусе беженцев и вынужденных переселенцев (лиц, переселенных в пределах страны)», закон Азербайджанской Республики, от 21 мая 1999 года №668-IQ, https://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=2665.

տեղահանվեցին ավելի քան 40 000 Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության քաղաքացիներ՝ հայեր – մինչև պատերազմը Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության բնակչության 27%-ը, ընդ որում նրանց մի մասը 2-րդ անգամն է տեղահանվում՝ կորցնելով ունեցվածքն ու սեփականությունը:

Փորձենք հակիրճ դրույթներով ներկայացնել փախստականների և ներքին տեղահանված անձանց առնչվող իրադրությունը.

➤ Բանակցային գործընթացում հավասար իրավունքներով չի խոսվել հայ փախստականների ու տեղահանվածների և նրանց վերադարձի մասին,

➤ 1988-92 թվականներին ԱդրՖՍՀ-ից բռնազաղթած 660 000 հայերի մի մասը ամենատարբեր պատճառներով հեռացել են ՀՀ-ից և ԱՀ-ից,

➤ 2020 թվականի պատերազմից հետո տեղահանվածների, ինչպես նաև չբռնազավթված տարածքների արցախահայության մոտ աճում են միգրացիոն տրամադրությունները,

➤ տեղահանվածների կարգավիճակին առնչվող իրավական դաշտի վակուում է. ՀՀ-ում որևէ իրավական կարգավիճակ չի տրվում Արցախից տեղահանվածներին՝ նրանց տեղավորելով «փախստականներին հավասարեցված անձինք» տերմինի տակ, ինչը իրավա-սոցիալական ոչ մի երաշխիք չի կարող ապահովել,

➤ Արցախում 1988-92 թվականներին ապաստանած փախստականները և 2020 թվականի պատերազմի հետևանքով տեղահանված անձինք միջազգային հումանիտար աջակցությունից չեն օգտվել, առավել ևս Ադրբեյջանի նույնօրինակ կարգավիճակի անձանց համամասնությամբ,

➤ Ադրբեջանից բռնագաղթած փախստականների մի մասը ցայսօր ունի բնակապահովման խնդիր, ինչը 2020 թվականի տեղահանվածների խնդիրների ֆոնին սոցիալական անարդարության նստվածք է թողնում,

➤ Փախստականներ և տեղահանվածներ ունեցող այլ հակամարտությունների համեմատությամբ թվային գերակշռությունը՝ ասենք մեր թվային ցուցանիշների համեմատ 3,4 մլն սիրիացիների ու քրդերի¹, 200 հազար եզդիների², 5.9 մլն պաղեստինցիների³, 8.1 մլն ուկրաինացիների⁴ մեծ թվերը աստղաբաշխական են թվում:

Այսպիսով՝ փախստականների, տեղահանվածների խնդիրը պետք է դարձնել մնացած այն քիչ արահետներից, որը կօգնի շահավետ ձևաչափեր ստանալ՝ վերադառնալով հակամարտության չափորոշիչներին, բանակցային ֆորմատին: Զուգահեռ բազմաթիվ անելիքներ կան ներքաղաքական դաշտում՝ փախստականների և տեղահանվածների իրավական կարգավիճակների հստակեցում որակյալ իրավական ակտերով, որոնք և կկարգավորեն իրավահարաբերությունները, պետական երաշխիքների տրամադրումը, և ճիշտ հիմնապույուններ կլինեն միջազգային իրավական ատյաններում հետագա իրավապաշտպան գործունեության ծավալման համար: Տեղահանված անձանց արտահոսքն Արցախից և Հայաստանի Հանրապե-

¹ УВКБ: миллионы беженцев столкнутся предстоящей зимой с большими трудностями, <https://news.un.org/ru/story/2022/11/1434642>.

² Իրարում եզդի փախստականների թիվը գերազանցում է 200 հազարը, <https://armenpress.am/arm/news/772089.html>.

³ Palestine refugees, <https://www.unrwa.org/palestine-refugees>.

⁴ Ukraine Refugee Situation. Operational data portal, <https://data.unhcr.org/en/situations>.

տությունից ժողովրդագրական լուրջ հետևանքներ ունեցող գործընթաց է. այն դառնում է ոչ միայն Ադրբեջանի «Ղարաբաղն առանց հայերի» ծրագրի իրագործումը, այլ նաև բռնազավթված հողերի և հայրենի տուն վերադարձի աղոտ տեսլականի կորուստը: Փախստական և տեղահանված անձանց կորսված գույքի և նյութական վնասների փոխհատուցման հարցը ևս մեր զինանոցում մնացած միջոցներից է՝ միջազգային աստյաններում ընդդեմ Ադրբեջանի հայցադիմումներ «հեղեղելով» ոչ միայն նյութական վնասների փոխհատուցում պահանջելու, այլև բարձրացնելու փախստականների և տեղահանված անձանց վերադարձի պահանջը՝ օգտագործելով Ադրբեջանի կողմից խաղաքարտ դարձված այս ձևաչափը:

ЭЛИНА МХИТАРЯН

Эксперт по вопросам беженцев и миграции,
преподаватель факультета истории и юриспруденции
АрГУ, Советник госминистра Республики Арцах (НКР)
mkhitaryan.elina.m@gmail.com

ПРОБЛЕМА БЕЖЕНЦЕВ И ПЕРЕМЕЩЕННЫХ ЛИЦ НА ПЕРЕКРЕСТКЕ ТЕКУЩИХ ПРОЦЕССОВ И ВНУТРИГОСУДАРСТВЕННЫХ РЕШЕНИЙ КАРАБАХСКОГО КОНФЛИКТА

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: беженцы, перемещенные лица, Карабахский конфликт, возвращение беженцев, статистические данные.

Цель статьи - представить проблему беженцев и перемещенных лиц в контексте как внутривостановических, так и

внешнеполитических проблем. В статье представлены реальные цифры армянских и азербайджанских беженцев и перемещенных лиц на основе статистических данных, а также рассмотрены манипуляции, используемые Азербайджаном в вопросе беженцев и перемещенных лиц.

В рамках темы при изучении поставленных проблем использовались индивидуальные (частные) или специальные методы – сравнительно-правовые, аналитические, а также статистические и системные общенаучные методы, такие, как диалектические, логические, исторические.

В результате исследования мы пришли к выводу, что необходимо использовать проблему беженцев и вынужденных переселенцев как вариант политического реанимирования арцахского конфликта.

ELINA MKHITARYAN

Expert on refugee and migration issues, lecturer at
the Faculty of History and Law of the ASU, Advisor
to the State Minister of the Republic of Artsakh
mkhitaryan.elina.m@gmail.com

THE PROBLEM OF REFUGEES AND DISPLACED PERSONS AT THE CROSSROAD OF CURRENT PROCESSES AND DOMESTIC SOLUTIONS OF THE KARABAKH CONFLICT

SUMMARY

Keywords: refugees, displaced persons, Karabakh conflict, return of refugees, statistical data.

The purpose of the article is to present the problem of refugees and displaced persons in the context of both domestic and foreign policy problems. The article presents the real numbers of Armenian

and Azerbaijani refugees and displaced persons based on statistical data, as well as the manipulations used by Azerbaijan in the issue of refugees and displaced persons.

In the course of study of the issues posed within the article, individual (personal) or special methods - legal-comparative, analytical, statistical, systemic, as well as general scientific, such as dialectical, logical, historical methods were used.

The result of the research is the conclusion that it is necessary to use the issue of refugees and displaced persons as an option for the political revival, reanimation of the Artsakh conflict.

ՀՈՎԻԿ ԱՎԱՆԵՍՈՎ

Մենքոպ Մաշտոց

Համալսարանի Կովկասագիտության կենտրոնի
ղեկավար , «Շուշի» հրատարակչության տնօրեն

hovikavanesow@gmail.com

ԱՂԻՔԵՋԱՆԱ-ԱՐՑԱԽՅԱՆ ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅԱՆ
ԿԱՐԳԱՎՈՐՄԱՆԸ ՍՊԱՌՆԱՅՈՂ ՎՏԱՆԳՆԵՐԸ

Բանալի բաներ: Աղրբեջանա-արցախյան հակամարտություն, հոգեբանական ահաբեկչություն, հայատյաց քաղաքականություն, ռազմատենչ հոետորաբանություն, ահաբեկչներ:

Ուսումնասիրությունն իրականացվել է Արցախի Մենքոպ Մաշտոց Համալսարանի Կովկասագիտության կենտրոնի «Աղրբեջանա-արցախյան հակամարտությունը և աշխարհաքաղաքական զարգացումները» գիտահետազոտական և վերլուծական թեմայի շրջանակներում: Սույն հոդվածը հրապարակման է պատրաստվել հիմք ընդունելով Արցախի Հանրապետության Արտաքին գործերի նախարարության հրապարակումները՝ այն համադրելով հրապարակի վրա առկա աշխատությունների և մասնագիտական վերլուծությունների հետ:

Աղրբեջանա-արցախյան հակամարտության ծագումը. Աղրբեջանա-արցախյան հակամարտությունը ծագել է 1918 թվականին, երբ Թուրքիայի անմիջական մասնակցությամբ արևելյան Անդրկովկասում ստեղծվել է «Աղրբեջան» անվամբ արհեստածին պետությունը:

Թուրքիայի համար այս արհեստածին պետության ստեղծումը պայմանավորված է մի շարք աշխարհաքաղաքական շարժառիթներով՝ մասնավորապես.

- հավակնություններ Բաքվի նավթի նկատմամբ,
- Անդրկովկասի միջոցով ներթափանցումը Հյուսիսային Կովկաս, Վոլգայի շրջան, Կենտրոնական Ասիա և արդյունքում՝ թյուրքական ցեղերի կողմից բնակեցված ընդարձակ տարածքների բռնակցումը Թուրքիային,
- Թուրքիայի հովանու ներքո պանիսլամական սունիական պետության ստեղծում, որի իրագործման հիմնական խոչընդոտն Իրանն էր, քանի որ վերջինս շիա մահմեդական երկիր էր, որը բաժանում էր Մերձավոր Արևելքի և Թուրքիայի սունի զանգվածը Կենտրոնական Ասիայի և հնդկապակիստանյան սունի զանգվածից:

Իրանը ոչնչացնելու համար առանցքային էր պատմական Ատրպատական կամ Ադրբեջան նահանգը, որը դարեր շարունակ հանդիսանում էր Իրանի հոգևոր-մշակութային և քաղաքական կենտրոնը: Անդրկովկասում ստեղծելով «Ադրբեջան» միավորը՝ Թուրքիան ձգտում էր «լեգիտիմացնել» և քողարկել իր աշխարհաքաղաքական նպատակները: Եթե գոյություն ուներ երկու Ադրբեջան, «տրամաբանական էր, որ նրանք պետք է միավորվեին», և այդպիսով բուն իրանական Ադրբեջանի բռնազավթումը կներկայացվեր որպես «բնական, պատմական, ազգային շարժում»:

Բացի այդ, անհրաժեշտ էր նաև հուսալի և հնարավորինս ընդարձակ ցամաքային կապ ապահովել նորաստեղծ Ադրբեջանի և Թուրքիայի միջև:

«Բնական է, որ նորաստեղծ Ադրբեջան պետությունը» սկսեց հավակնություններ ներկայացնել տարբեր ժողովուրդների

բնօրրան հանդիսացող տարածքների նկատմամբ, որպեսզի և՛ ընդլայնի իր տարածքը, և՛ ցամաքային սահման ունենա Թուրքիայի հետ: Այդ տարածքների թվում էր նաև Արցախը:¹

Այն պայմաններում, երբ Հայաստանին պարտադրվեց Բաթումի պայմանագիրը (1918 թվականի հունիսի 4),² որը Օսմանյան կայսրությունից կախյալ վիճակի մեջ դրեց նրան, Արցախը կարող էր ապավինել միայն սեփական ուժերին: 1918 թ. հուլիսի 22-26-ին Շուշիում գումարվեց Արցախի հայերի առաջին համագումարը, որն Արցախը հռչակեց ինքնուրույն վարչական ու քաղաքական միավոր և կազմեց կառավարություն: 1918 թ. հուլիսի 24-ին ընդունվեց կառավարության Հռչակագիրը,³ որտեղ ներկայացվում էին նոր կազմավորված պետական իշխանության նպատակներն ու խնդիրները: Հռչակագրում ընդգծվում էր բարեկամական վերաբերմունքն այլ ժողովուրդների դեմոկրատական ուժերի նկատմամբ և հռչակվում էր ազգերի ինքնորոշման իրավունքը՝ որպես Արցախի կառավարության գործունեության մեկնակետ: Բնակչությանն արտաքին վտանգից պաշտպանելու համար ստեղծվեցին ինքնապաշտպանական ուժեր:

1918 թ. սեպտեմբերի 15-ին Կովկասյան իսլամական բանակի կողմից Բաքվի գրավումից անմիջապես հետո, որին հետևեց

¹ Արցախյան հիմնախնդիրը և Արցախի Հանրապետության արտաքին քաղաքականություն: Փաստեր ու խորհուրդներ առանցքային գաղափարների և բանալի հասկացությունների վերաբերյալ, Դ.Կ. Բաբայանի խմբագրությամբ, Երևան 2022, էջ 36-38:

² Նավոյան Է., Բաթումի պայմանագիրը և Հայկական հարցը, Կանթեղ. Գիտական հոդվածների ժողովածու, Երևան, 2016, N 3, էջ 81-90:

³ Ավագյան Շ., Լեոնային Ղարաբաղ. Իրավական ասպեկտներ, երկրորդ հրատարակություն, Երևան 2010, էջ 9:

հայկական բնակչության ցեղասպանությունը,¹ ադրբեջանական կառավարությունը թուրքական զորքերի օգնությամբ փորձեց բռնագավթել Արցախը և ընդգրկել այն Ադրբեջանի կազմում: Այդ նպատակով թուրք զնդապետ Ջամիլ Ջավիդ Բեյի գլխավորությամբ թուրքական զորամասերից ձևավորվեց Ադրբեջանական առաջին դիվիզիան (Կովկասյան մահմեդական), որը սեպտեմբերի վերջին գրավեց Շուշին: Սակայն ռազմական գործողություններն Արցախի խորքերը՝ Վարանդա և Խաչեն, դեպի Ջրաբերդ և Մարտակերտ տեղափոխելու թուրքական զորքերի փորձերը կասեցվեցին տեղի հայկական ինքնապաշտպանական ջոկատների կողմից և ավարտվեցին լիակատար ձախողմամբ:

Առաջին համաշխարհային պատերազմում պարտություն կրելուց հետո Օսմանյան կայսրությունը շուտով հարկադրված էր 1918 թ. հոկտեմբերի 30-ին Լեմնոս կղզու Մուղրոս նավահանգստում ստորագրած Մուղրոսյան զինադադարի համաձայն դուրս բերել իր զորքերը Հարավային Կովկասից: Նրանց տեղը զբաղեցրեցին բրիտանական զորքերը:

Սկզբնական շրջանում բրիտանական հրամանատարությունը՝ ի դեմս բրիտանական զորքերի հրամանատար գեներալ Թոմսոնի, հրաժարվում էր ճանաչել ադրբեջանական կառավարությունը, որը, հրամանատարի կարծիքով, ստեղծվել էր օսմանյան խարդավանքների արդյունքում և չէր կարող հավակնել ներկայացնելու ժողովրդի կամքը: Այնուամենայնիվ, ցանկանալով ամրապնդել իր դիրքերը Ադրբեջանում,

¹ Avanesov H., Grigoryan A., Davtyan Y., Legal aspects of Azerbaijan's anti-Armenian policy, Science and Education Role in the State Development/ Mesrop Mashtots University, Dizak Plus, Stepanakert, 2022, p. 66.

բրիտանական հրամանատարությունը 1919 թ. հունվարի 15-ին Ջանգեզուրի և Ղարաբաղի բնակիչներին հայտնեց նախկին ռուսական Ելիզավետպոլի նահանգի Ջանգեզուր, Շուշի, Ջևանշիր, Ջրական/Մեխակավան Ջեբրայիլ գավառներում ադրբեջանական կառավարության կողմից բժիշկ Սուլթանովին ժամանակավոր գեներալ-նահանգապետ նշանակելու մասին՝ նշելով, որ նա վայելում է բրիտանական հրամանատարության աջակցությունը: Միաժամանակ բրիտանական ռազմական առաքելությունը պահանջեց ամբողջապես զինաթափել Արցախի հայ բնակչությանը:

Քանի որ Արցախի հայերը հրաժարվում էին ճանաչել Սուլթանովին, նրա իշխանությունը փաստացի տարածվում էր միայն մահմեդական բնակչության վրա, մինչդեռ հայերը շարունակում էին կառավարվել իրենց Ազգային խորհրդի կողմից:

1919 թ. փետրվարին տեղի է ունենում Արցախի հայոց 4-րդ համագումարը, որն ընտրում է նոր Ազգային խորհուրդ և մեկ անգամ ևս հաստատում, որ մարզը չի ընդունում Ադրբեջանի իշխանությունը: Համագումարը Շուշիում անգլիական ներկայացուցիչ մայոր Մաք-Մոգընին հայտնում է, թե «Ղարաբաղի հայության գերագույն լիազոր ներկայացուցիչները իրենց 4-րդ համագումարում միաձայն վճռել են չճանաչել Ադրբեջանի իշխանությունը»¹:

1919 թ. օգոստոսին կայացած արցախահայության 7-րդ համագումարում, Արցախի շուրջ Ադրբեջանի գորքերի կենտրոնացման և ռազմական ակնհայտ սպառնալիքների պայմաններում, որոշում է ընդունվում ժամանակավորապես՝ մինչև

¹ Յալանուզյան Մ., 1919-ի սկզբին Արցախը մենակ էր մնացել, <https://republic-mediamax.am/story/62/>.

Փարիզի խաղաղության վեհաժողովի որոշումը, ճանաչել Ադրբեջանի գերիշխանությունը: Սակայն, հաջորդ իսկ՝ 8-րդ համագումարում մերժվում է Ադրբեջանի սուվերենությունն Արցախի նկատմամբ վերջնականապես ճանաչելու պահանջը: Դրան հաջորդում է Ադրբեջանի գորքերի ներխուժումն Արցախ (1920 թ. մարտ) և Շուշի քաղաքի հրկիզումն ու ավելի քան 10 հազար հայերի կոտորածը Շուշիում: Արցախի ինքնապաշտպանական ուժերը դիմում են Հայաստանի Հանրապետության օգնությանը, իսկ 1920 թ. ապրիլին կայացած 9-րդ համագումարն Արցախը հռչակում է Հայաստանի Հանրապետության անբաժան մաս: Մի քանի օր անց Խորհրդային Ռուսաստանի գորքերն Ադրբեջանում հաստատում են խորհրդային իշխանություն, և փորձելով Ադրբեջանի միջոցով խորհրդային իշխանությունը հաստատել ողջ Անդրկովկասում, ձգտում են Արցախը ներառել խորհրդային Ադրբեջանի կազմում և ռազմական սպառնալիքով վերջնագիր է ներկայացվում Արցախում իր օրինական իշխանությունը հաստատել փորձող Հայաստանի Հանրապետությանը: 1920 թ. մայիսին՝ Արցախի հայերի 10-րդ համագումարում, որի պատվիրակների հիմնական մասը կոմունիստներ էին, Արցախը հռչակվում է խորհրդային, սակայն կրկին չի հաստատվում Խորհրդային Ադրբեջանի իշխանությունը: 1920 թ. աշնանը ռուսական խորհրդային գորքերը ճնշում են արցախահայության համաժողովրդական ապստամբությունը: Նոյեմբերի 30-ին՝ Հայաստանում ևս խորհրդային կարգեր հռչակվելու հաջորդ օրը, Ադրբեջանի խորհրդային կառավարությունը հատուկ հռչակագրով՝ 1920 թվականի դեկտեմբերի 1-ին Ադրբեջանական ՍՍՀ-ի Դեկրետով Հայաստանի հետ վիճելի համարվող Արցախը, Զանգեզուրը և

Նախիջևանը ճանաչում է Խորհրդային Հայաստանի անբաժան մասերը: Սակայն շատ շուտով Ադրբեջանը հետ է կանգնում իր այդ քայլից:¹

Անհերքելի փաստերը միանշանակ ապացուցում են, որ 1918-1920 թթ. Արցախի բնակչությունը չէր ճանաչում ադրբեջանական արհեստածին պետության իշխանությունը: Արցախի հայերի ազատ ինքնորոշման ձգտումը և հայկական պետության սահմաններում վերամիավորվելու նրանց կամքը դրսևորվեց անձնագրի ազգային-ազատագրական պայքարում և իրավաբանորեն հաստատված են նրա ներկայացուցչական մարմինների որոշումներում:

Ադրբեջանի նկրտումներն Արցախի նկատմամբ չեն ճանաչվել նաև միջազգային մակարդակով: Ազգերի լիզայի հինգերորդ կոմիտեն 1920 թ. դեկտեմբերի 1-ին իր երրորդ ենթակոմիտեի զեկույցի հիման վրա մերժեց Ազգերի լիգա ընդունվելու վերաբերյալ Ադրբեջանի խնդրանքը՝ հիմնավորելով իր որոշումը նրանով, որ Ադրբեջանը չունի հստակ սահմանված պետական սահմաններ:

Ապրիլին Հարավային Կովկաս է մտնում Կարմիր բանակը, և սկսվում է արցախյան հարցի նոր փուլ: 1920 թ. ապրիլի 28-ին Ադրբեջանում սովետական իշխանության հաստատումից հետո Կարմիր բանակը գրավում է Արցախը՝ հայտարարելով այն վիճելի տարածք:

Հայաստանում սովետական իշխանության հռչակումից

¹Մասնագիտական կարծիք Արցախյան հակամարտության և Ադրբեջանական Հանրապետության կողմից թույլ տրված միջազգային իրավունքի խախտումների վերաբերյալ, ք. Երևան, «27» հունիս 2017 թ., էջ 6-7, Ստեփանյան Խ., Արցախի խորհրդայնացումը, Գիտական Արցախ, №1, 2018, Երևան 2018, էջ 23:

հետո Խորհրդային Ադրբեջանի կառավարությունը նոյեմբերի 30-ին հանդես եկավ «Բոլորի՛ն, բոլորի՛ն, բոլորի՛ն» կոչով, որում Ադրբեջանի հեղկոմի նախագահ Նարիման Նարիմանովը և արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսար Միրզա Հուսեյնովը հայտարարեցին Հայաստանի հետ տարածքային վեճերը դադարեցնելու և Արցախը, Ջանգեզուրը և Նախիջևանը խորհրդային Հայաստանի բաղկացուցիչ մաս ճանաչելու մասին:

1921 թ. հունիսի 3-ին ՌԿ(Բ)Կ Կոմբյուրոն Նարիմանովի մասնակցությամբ միաձայն որոշեց. «Հայկական կառավարության հռչակագրում նշել Հայաստանին Արցախի պատկանելության մասին»: Համաձայն այս որոշման՝ Խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը 1921 թ. հունիսի 12-ին ընդունեց դեկրետ, որում վերջնականապես ձևակերպվում էր այդ տարածքների իրավաբանական պատկանելությունը խորհրդային Հայաստանին: Արցախն իր հետ վերամիավորելու մասին Հայաստանի կառավարության դեկրետի տեքստը հրապարակվեց նաև Բաքվում («Бакинский рабочий», 1921 թ. հունիսի 22) և չհարուցեց որևէ բողոք:

Ադրբեջանի 1920 թ. նոյեմբերի 30-ի հռչակագիրը սկզբունքորեն կարևոր կետ է Արցախյան հարցի զարգացման մեջ: Երկու սովետական հանրապետությունների միջև լիարժեք միջազգային համաձայնություն է կայացել՝ նրանց պատկան պետական մարմինների կողմից կամավոր պատրաստված հռչակագրերի տեսքով: Միջազգային-իրավական տեսակետից տեղի է ունեցել կամավոր ցեխիա՝ մի պետության (տվյալ դեպքում՝ Ադրբեջան) կողմից վիճելի տարածքի նկատմամբ հավակնություններից հրաժարում՝ հոգուտ մյուս պետության (տվյալ դեպքում՝ Հայաստան): Դա նշանակում էր, որ վիճելի տարածքներն այսուհետ իրավաբանորեն մտնում են հայկական պետության տարածքի մեջ, իսկ

բուն տարածքային վեճը սպառված է:

Արցախը և այլ հայկական տարածքների նկատմամբ հավակնություններից Ադրբեջանի իրավաբանական հրաժարումը պաշտոնապես հաստատվել է ՌՍՖՍՀ կառավարության կողմից. «Հունիսին (1921թ.) համաձայնագիր է կնքվում (Հայաստանի կողմից) Ադրբեջանի հետ՝ Արցախի վերաբերյալ, որը ներառվում է Սովետական Հայաստանի կազմի մեջ», նշված էր իշխանության բարձրագույն մարմնի՝ Սովետների XI Համագումարին ուղղված ՌՍՖՍՀ Արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսարիատի 1920-1921 թթ. տարեկան հաշվետվության մեջ:

Արցախի ընդգրկմամբ՝ Հայաստանի տարածքային կազմը հաստատված էր նաև Ազգերի լիգայի մի շարք պաշտոնական և ծառայողական փաստաթղթերում:

Սակայն ադրբեջանական ղեկավարությունն Ազգությունների գործերով ժողովրդական կոմիսար Իոսիֆ Ստալինի աջակցությամբ կրկին բարձրացնում է Արցախի պատկանելության հարցը՝ Անդրկովկասի հանրապետությունների ներքին սահմանների որոշման շուրջ քննարկումների շրջանակներում:

1921 թ. հուլիսի 4-ին տեղի է ունենում ՌԿ(բ)Կ ԿԿ Կովբյուրոյի նիստը, որը կրկին որոշում է կայացնում Արցախը Խորհրդային Հայաստանի կազմում ներառելու մասին: ՌԿ(բ)Կ ԿԿ Կովբյուրոյի նիստը որոշում է կայացնում. «Արցախը ներառել Հայաստանի ԽՍՀ կազմում, հանրաքվե անցկացնել միայն Արցախում»: Սակայն Նարիման Նարիմանովի պնդմամբ ՌԿ(բ)Կ ԿԿ Կովբյուրոն համաձայնում է Արցախի հարցը վերջնական որոշման համար տեղափոխել ՌԿ(բ)Կ ԿԿ:

Այնուհանդերձ, Արցախի հարցը չփոխանցվեց ՌԿ(բ)Կ ԿԿ դիտարկմանը: 1921 թ. հուլիսի 5-ին տեղի ունեցավ ՌԿ(բ)Կ ԿԿ

Կովբյուրոյի պլենումի ևս մեկ նիստ, որին որպէս ՌԿ(Բ)Կ ԿԿ անդամ մասնակցում էր Իոսիֆ Ստալինը: ՌԿ(Բ)Կ ԿԿ Կովբյուրոն չեղյալ է համարում նախորդ որոշումները և կայացնում հետևյալ որոշումը. «Ելնելով մահմեդականների ու հայերի միջև ազգային խաղաղության անհրաժեշտությունից և վերին ու ստորին Ղարաբաղի տնտեսական կապից, Ադրբեջանի հետ նրա մշտական կապից՝ Արցախը մտցնել ԱԽՍՀ կազմ՝ տրամադրելով նրան լայն մարզային ինքնավարություն՝ Շուշի վարչական կենտրոնով, որը մտնում է ինքնավար մարզի կազմի մեջ¹»:

1988 թվականին սկսվեց Արցախյան շարժումը, որի նպատակն էր պատմական արդարության վերականգնումը: Ադրբեջանը հայ ժողովրդի արդար պահանջին պատասխանեց ցեղասպանություններով և բռնի տեղահանություններով: Ադրբեջանի ցեղասպան ու զավթողական քաղաքականությունը զսպելու համար ձևավորվեցին կամավորական ջակատներ, որի հենքի վրա հետագայում կազմավորվեց հայկական բանակը: Այդ գործընթացն ընթանում է Արցախին պարտադրված պատերազմին զուգահեռ:

Ադրբեջանա-արցախյան հակամարտության կարգավորման գործընթացին առավել մանրամասն անդրադարձ է կատարվել հիմնախնդրով զբաղվող փորձագետների կողմից:

1994 թվականի մայիսին ստորագրված եռակողմ զինադադարը պարբերաբար խախտվել է Ադրբեջանի կողմից: 2014 թվականից սկսած լարվածությունը կտրուկ աճել է և 2016 թվականի ապրիլին վերաճել պատերազմի, որն ավարտվել է բանավոր պայմանավորվածությամբ:

¹ Հակամարտության ծագում. 1918-1921 թթ., <http://www.nkr.am/-/hy/azerbaijan-karabakh-conflict-history>.

Բնականաբար Ադրբեջանն, իր ձեռագրի համաձայն, Մոսկվայում ձեռք բերված բանավոր համաձայնությունը պատերազմի դադարեցման մասին խախտել է բազմիցս, որը 2020 թվականին վերածվեց լայնածավալ պատերազմի:

2020 թվականի սեպտեմբերի 27-ին, խախտելով միջազգային մի շարք իրավական նորմատիվ ակտեր, Ադրբեջանաթուրքաահաբեկչական տանդեմը լայնածավալ պատերազմ սկսեց Արցախի Հանրապետության դեմ, որի ընթացքում թիրախավորվեցին ՀՀ մի շարք բնակավայրեր ևս: Նոյեմբերի 9-ին ստորագրվեց եռակողմ հայտարարություն, որով նախատեսվում էր պատերազմական գործողությունների դադարեցում: Սակայն մինչ օրս պատերազմը չի դադարել: Այն վեր է ածվել սողացող պատերազմի:

Ադրբեջանի ռազմաքաղաքական դեկլարությունը տարբեր միջազգային հարթակներում հայտարարում է, որ հակամատուցությունը կարգավորված է և Արցախյան հիմնախնդիր այլևս գոյություն չունի: Սակայն իրականությունն այլ է. հակամարտությունը գոյություն ունի և այն լիարժեք կարգավորված չէ, քանի որ Արցախի մի շարք բնակավայրեր բռնազավթված են, խախտված է ինքնորոշման իրավունքը, անվտանգ տեղաշարժվելու իրավունքը և Ադրբեջանը չի կրել պատասխանատվություն իրականացրած բոլոր ռազմական հանցագործությունների և մշակութային ժառանգության յուրացման և ոչնչացման համար:

Ադրբեջանա-արցախյան հակամարտության կարգավորմանը սպառնացող վտանգերը

- Միջազգային ահաբեկչական կառույցների առկայություն - Արցախի դեմ սանձազերծած լայնածավալ ռազմական գործողությունների ընթացքում

Թուրքիայի և Ադրբեջանի կողմից ներգրավվել են վարձկան ահաբեկիչներ: Պատերազմի ավարտից հետո միջազգային ահաբեկչական կազմակերպությունները ոչ միայն չեն հեռացել տարածաշրջանից, այլ նրանց թիվը կտրուկ աճել է Արցախի Հանրապետության օկուպացված բնակավայրերում, որը ոչ միայն սպառնալիք է հակամարտության կարգավորմանը, այլ նաև՝ տարածաշրջանի անվտանգության ճարտարապետությանը:

▪ Հոգեբանական ահաբեկչություն - Ադրբեջանական օկուպացիոն զորքերը պարբերաբար թիրախավորում են ոչ միայն հայկական դիրքերը¹, այլ նաև՝ քաղաքացիական ենթակառուցվածքներ, խաղաղ բնակչությանը բարձրախոսներով կոչ են անում լքել իրենց բնակավայրերը: Այս ահաբեկչական գործողություններին գումարվեց նաև Արցախի շրջափակումը կեղծ բնապահպանների կողմից²:

¹ Արցախի Հանրապետության Ասկերանի, Մարտակերտի և Մարտունու շրջանների օկուպացված տարածքներում տեղակայված Ադրբեջանի ԶՈՒ ստորաբաժանումները մարտի 2-ին և մարտի 2-ի լույս 3-ի գիշերը խախտել են հրադադարը՝ կիրառելով հրաձգային զինատեսակներ: Հայկական կողմից տուժածներ չկան, Ադրբեջանի կողմից հրադադարի խախտում, ԱԳՆ հայտարարություն, ԱՀ և Ադրբեջանի ներկայացուցիչների հանդիպում. հրապարակվել է Կառավարության հերթական տեղեկագիրը, <https://arts-akhpress.am/arm/news/178128/adrbejani-koxmic-hradadari-khakhtum-agh-haytarutyun-ah-ev-adrbejani-nerkayacucichneri-handipum-hraparakvelekaravarutyun-ah-hertakan-texekagiry.html>: Մարտի 5-ին՝ ժամը 10:00-ի սահմաններում, Ստեփանակերտի և օկուպացված Շուշիի միջակայքում ադրբեջանական զինուժի դիվերսիոն խմբի հարձակման հետևանքով ՆԳՆ ոստիկանության անձնագրային և վիզաների վարչության ծառայողների շրջանում կա 3 զոհ և 1 վիրավոր:

² Բազմաթիվ անհերքելի ապացույթներ կան, որ ճանապարհը փակողները ոչ թե բնապահպաններ են, այլ՝ Թուրքիայի ու Ադրբեջանի հատուկ ծառայությունների աշխատակիցներ:

փակելով Արցախը Հայաստանին և աշխարհին կապող միակ ճանապարհը. շրջափակմանը զուգահեռ պարբերաբար խափանելով գազախողովակը, էլեկտրական ցանցը և կապի միջոցները, ինչը մի շարք հումանիտար խնդիրներ է առաջացրել:

- Հայատյաց քաղաքականությունը - Հայատյացությունը և հակահայկական ֆաշիզմն Ադրբեջանի ներքին և արտաքին քաղաքականության բաղկացուցիչ մասն են հանդիսանում: Տոդերիս հեղինակի և երևանյան փորձագետների հետազոտությունները փաստում են, որ 2020 թվականի 27-ին թուրքա-ադրբեջանաահաբեկչական տանդեմի կողմից սանձազերծած լայնածավալ պատերազմից հետո ոչ միայն չեն նվազել հայատյացության դրսևորումներն Ադրբեջանում, այլ կտրուկ աճել են:

- Ռազմատենչ հռետորաբանություն - Հանդիսանում է Ադրբեջանի հակահայկական քաղաքականության անբաժանելի մասը:

- Տարածքային պահանջներ - Ադրբեջանի ռազմաքաղաքական դեկավարությունը տարածքային հավակնություններ ունի ոչ միայն Արցախի նկատմամբ, այլ նաև՝ Հայաստանի Հանրապետության նկատմամբ: Այդ քաղաքականությունն առավել հավանական է դարձնում, որ լայնածավալ պատերազմի վերսկսումը:

Մարտահրավերները չեզոքացնող կամ նվազեցնող քայլեր.

- հակամարտության կարգավորմանը սպառնացող վտանգները չեզոքացնելու կամ նվազեցման համար անհրաժեշտ է բարձրացնել անվտագության ճարտարապետության մակարդակը.

- Ադրբեջանա-արցախյան հակամարտությանը տիրապետող մասնագետների պատրաստում.
- ուսումնական հաստատություններում Արցախի պատմության և Արցախի աշխարհագրության ներառում.
- վերլուծել տարածաշրջանում տիրող արդի իրավիճակը, վերհանել դրանից բխող մարտահրավերներն ու մշակել դրանց չեզոքացման ռազմավարություն.
- ազգային անվտանգության դոկտրինի մշակում՝ արդի զարգացումները հաշվի առնելով.
- Արցախյան հիմնախնդրով զբաղվող ներուժի համախմբում, ինչն առավել կնպաստի հակամարտության կարգավորմանը սպառնացող վտանգների գնահատման մեխանիզմների ստեղծմանը ու դրանց չեզոքացմանը միտված ճանապարհային քարտեզի մշակմանը:

Այսպիսով, Զանգեզուրի և ՀՀ այլ տարածքների նկատմամբ ադրբեջանաթուրքական զավթիչների նկրտումների վերագործարկումը 2020 թ. նոյեմբերի 9-ի եռակողմ հայտարարությունից հետո արդիական են դարձել [1918 թվականից մինչ օրս Սյունիքի և Արցախի - Հ.Ա.] նրանց էքսպանսիոնիստական քաղաքականության վերագնահատումը և անցյալի փորձով մեր հայրենիքի այդ միջնաբերդերը [Հ.Ա.] համառորեն պաշտպանելու կենսական անհրաժեշտության գիտակցումը¹ և հանրայնացումը:

Հոդվածում հրապարակայնորեն առկա փաստերի հիման վրա անդրադարձել ենք Ադրբեջանա-արցախյան հակամար-

¹ Արցախի և Զանգեզուրի հայ ազգաբնակչության զինված ինքնապաշտպանության պատմությունից (1918-1920 թթ.): Վավերագրեր և հուշագրություններ/Կազմ. Մ.Ա. Հարությունյան, ԿԳԿ տարեգիրք: Գիրք 15 Շուշի 2021, էջ 7:

տության նախորդած պատմական իրադարձություններին՝ արցախահայության համագումարներին ու այդ համագումարների ընթացքում կայացրած պատմական որոշումներին: Ուսումնասիրության մեջ քննարկել ենք նաև Արցախը Ադրբեջանին ապօրինի բռնակցելու հանգամանքը:

Հոդվածում մանրամասնորեն դիտարկել ենք նաև այն մարտահրավերները, որոնք սպառնում են Ադրբեջանա-արցախյան հակամարտության կարգավորման գործնթացին, ինչպես նաև մատնանշել ենք հստակ քայլեր՝ միտված այդ մարտահրավերների չեզոքացմանը կամ նվազեցմանը:

ОВИК АВАНЕСОВ

Руководитель центра Кавказоведения

Университета им. Месропа Маштоца,

директор издательства «Шуши»

hovikavanesow@gmail.com

ОПАСНОСТИ, УГРОЖАЮЩИЕ УРЕГУЛИРОВАНИЮ АЗЕРБАЙДЖАНО-АРЦАХСКОГО КОНФЛИКТА

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: азербайджано-Арцахский конфликт, психологический терроризм, армянофобская политика, воинственная риторика, террористы

В статье фактологически освещаются исторические события, предшествовавшие азербайджано-арцахскому конфликту, в частности, съезды армян Арцаха и исторические решения, принятые на этих съездах. В исследовании также рассматривается незаконное присоединение Арцаха к Азербайджану.

В статье подробно рассматриваются вызовы, угрожающие процессу урегулирования азербайджано-арцахского конфликта и обозначаются действия, направленные на нейтрализацию или снижение этих вызовов.

HOVIK AVANESOV

Mesrop Mashtots university,
head of the center Caucasus studies,
director of "Shushi" publishing house
hovikavanesow@gmail.com

DANGERS THREATENING THE SETTLEMENT OF THE AZERBAIJANI- ARTSAKH CONFLICT

SUMMARY

Keywords: Azerbaijan-Artsakh conflict, psychological terrorism, Armenophobic policy, bellicose rhetoric, terrorists

In the given article, the historical events preceding the Azerbaijani-Artsakh conflict are factually viewed, in particular, the congresses of the Armenians of Artsakh and the historical decisions made during those congresses. The research also discusses the illegitimate annexation of Artsakh to Azerbaijan.

The article gives a detailed look at the challenges that threaten the settlement process of the Azerbaijani-Artsakh conflict and indicates the measures aimed at neutralizing or lowering these challenges.

ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ
ՍՈՑԻԱԼ-ՀՈԳԵԲԱՆԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԻ ՇՈՒՐՋ

• Բանալի բառեր. պաշտպանություն, պետություն, աշխարհ, պատերազմ, կորուստ, սոցիալ-հոգեբանական խնդիրներ, հոգեվերականգնողական աշխատանքներ:

Բնության մեջ կենդանի էակները օժտված են տեսակի ինքնապահպանման բնագործ: Ազգերի և պետությունների պարագայում այն վերածվում է պատմականորեն հիմնավորված և ամրագրված ինքնապահպանման համակարգի, որի նպատակը ժողովրդի ինքնապահպանումն է: Դեռևս 17-րդ դարում անգլիացի փիլիսոփա Թ. Հոբսը գրել է. «Բնության առաջին և հիմնական օրենքն ասում է՝ անհրաժեշտ է ամենուրեք, որտեղ դա հնարավոր է, ձգտել խաղաղության: Եթե խաղաղության հասնել հնարավոր չէ, պետք է միջոցներ որոնել պատերազմ վարելու համար: Բնական իրավունքի առաջին հիմքը կայանում է նրանում, որպեսզի յուրաքանչյուրը իր հնարավորությունների սահմանում պահպանի իր կյանքն ու մարմինը»¹:

Բնության առաջին և հիմնական օրենքի պահանջներին համահունչ ձևավորվում են ազգ-պետությունների պաշտպանության մեխանիզմները՝ ռազմավարություններ, դոկտրիններ, օրենքներ, որոնց հիմքում ազգային շահը հետապնդող և ազգա-

¹ Гоббс Т., Сочинение в двух томах, т. 1, Москва, 1989, стр. 295.

յին անվտանգության ապահովմանն ուղղված պետական քաղաքականությունն է:

Այսպես, պետություն կազմակերպվածքն իրականացնում է իր ինքնիշխանության ապահովումը, տարածքային ամբողջականությունը, հանրության կառավարումը, ապահովում նրա կենսագործունեությունը, կայուն զարգացումը, տնտեսական, սոցիալական, ժողովրդագրական և այլ ոլորտների պահպանումն ու զարգացումը, կարգավորում է նաև տվյալ հանրության հարաբերություններն արտաքին աշխարհի հետ: Հետևապես, պաշտպանությանը կամ ագրեսիայի հետմղմանը պետք է պատրաստել թե երկիրը, թե պետությունը, թե տնտեսությունը, թե ժողովրդին՝ բնակչությանը, թե տարածքը:

Արդի հարափոփոխ աշխարհն անհանգիստ է ու պայթյունավտանգ, պետությունների համար ռազմական վտանգն այսօր հաստատուն մեծություն է, ուստի պաշտպանությանը պետության պատրաստումը օրախնդիր հարց է և կենսական անհրաժեշտություն: Պաշտպանության մասին ՀՀ օրենքով ամրագրված է. «Պաշտպանությունը պետության ինքնիշխանությունը, անկախությունը, տարածքային անձեռնմխելիությունը և անվտանգությունը, իր քաղաքացիների պաշտպանվածությունը ռազմական սպառնալիքներից ապահովելու նպատակով խաղաղ ժամանակ և ռազմական դրության պայմաններում քաղաքական, ռազմական, տնտեսական, տեղեկատվական, սոցիալական, իրավական և այլ բնույթի միջոցների կիրառման ու միջոցառումների իրականացման, ինչպես նաև ռազմական անվտանգության միջազգային երաշխիքների ապահովման մեխանիզմների կիրառման համալիր գործունեության համա-

կարգ է»¹:

Այսօր էականորեն փոխվել են պատերազմների բնույթը, արագությունը, տևողությունը և դրանցով էլ պայմանավորված՝ պետության պաշտպանության բնույթը: Ավելին, հաշվի առնելով զանգվածային կամ գերճշգրիտ խոցման զենքի զարգացումը կամ զինված հակամարտության ժամանակ միջուկային հարվածներով միմյանց կործանարար վնաս հասցնելու հնարավորությունը, միջպետական ընդդիմամարտություններում տեղի է ունեցել շեշտադրումների փոփոխություն՝ ռազմական միջոցներից ոչ ռազմական՝ տնտեսական, քաղաքական, դիվանագիտական, հոգեբանական, տեղեկատվական, կիբեռ և այլ միջոցների անցմամբ:

Անցյալի և ներկայիս պատերազմների գործիքարանը զգալիորեն փոխվել է: Քսանմեկերորդ դարի թվայնացված տեխնոլոգիաները հնարավորություն են տալիս անհամեմատ փոքր ռեսուրսներով մեծ վնաս հասցնել կամ կաթվածահար անել հակառակորդ ուժերը: Փոխվել է նաև տեղեկույթի տարածման արագությունը: Սոցիալական մեդիան, հատկապես սոցցանցերը, տարածվող տեղեկությոնը դարձրել են անհամեմատ արագընթաց և հասանելի՝ նաև տեղեկատվական հակազդեցության տեսանկյունից:

Որքան էլ այսօր այդ ոչ ռազմական գործողությունները փոխարինելու զան ռազմականին, միևնույն է, աշխարհում շարունակվում է սպառազինությունների մրցավազքը, ահագնացել է միջուկային բախման վտանգը: Այնպես որ, միջպետական հարցերը լուծելու նպատակը, ինչպես Կլաուզեմիցն է նշում, մնացել

¹ ՀՀ օրենքը պաշտպանության մասին, <http://www.irtek.am/views-/act.aspx?aid=-150214>

է նույնը՝ ստիպել հակառակորդին կատարել մեր կամքը¹: Այս համատեքստում պաշտպանությանը պետության պատրաստումը մեծապես կատարվում է մշտապես գործող կամ հնարավոր ռազմական վտանգի պայմաններում:

Արդի աշխարհում անփոփոխ են մնացել պատերազմ հասկացության վերաբերյալ սահմանումները: Այսպես՝ պատերազմը հասարակական-քաղաքական երևույթ է, որը կապված է պետությունների կամ ազգերի միջև հարաբերությունների բնույթի արմատական փոփոխության հետ: Իր ներքին բնույթով պատերազմը պետության և դրա իշխող վերնախավի քաղաքականության շարունակությունն է բռնի միջոցներով², մեկ այլ սահմանմամբ՝ պատերազմը պետությունների, ժողովուրդների, ազգությունների, սոցիալական խմբերի միջև սոցիալ-քաղաքական, տնտեսական, գաղափարախոսական, ինչպես նաև ազգային, կրոնական, տարածքային և այլ հակասությունները ռազմական բռնության միջոցով լուծելու ծայրահեղ ձևն է՝ քաղաքական, տնտեսական և այլ նպատակների հասնելու համար³:

Ռազմի պատմությունը բավականին օրինակներ ունի, *թե ինչպես պետք է հաշվարկել և պատրաստվել պատերազմին, և թե ինչպես չպետք է պատրաստվել պաշտպանությանը*: Այսպես, 1870 թ. Ֆրանսիայի խորհրդարանը քվեարկեց Պրուսիայի դեմ պատերազմ հայտարարելու օգտին և ռազմական գործողությունները սկսվեցին երեք օր անց: Գերմանացիներն իրականացրեցին զորահավաք շատ ավելի արագ, քան ֆրանսիա-

¹ Կլաուզեվից Կ., Պատերազմի մասին, 1832-1834, մաս 1, գլուխ 1, էջ 41:

² Война, <http://voina-i-mir.ru>

³ Պաշտպանական-անվտանգային տերմինների բացատրական հայերեն-ռուսերեն-անգլերեն, ռուսերեն-հայերեն, անգլերեն-հայերեն մեծ բառարան, Երևան, 2015, էջ 484:

ցիները և արագորեն ներխուժեցին հյուսիս-արևելյան Ֆրանսիա: Գերմանական զորքերը թվով անհամեմատ շատ էին, ավելի լավ վարժեցված և ավելի լավ էին օգտագործում ժամանակակից տեխնոլոգիաները, մասնավորապես՝ երկաթգիծը և հեռագիրը: Որպես արդյունք, Նապոլեոն Երրորդը կորցրեց իր թագը, ահռելի զինուժ, մարդկային կորուստը կազմեց 756 414 զինվոր և 300 000 խաղաղ բնակիչ: Ֆրանսիան կորցրեց նաև Էլզասն ու Լոթարինգիան: Գերմանիան միավորվեց և ստեղծվեց նոր հզոր պետություն: Ֆրանսիական փողերը դարձան ամուր հիմք գերմանական տնտեսության համար:

Այսպիսով՝ պաշտպանությանը պետության պատրաստման գլխավոր նպատակակետից է այն, որ պատերազմի անմիջական սպառնալիքի ծագման պահին պետությունը հասած կլինի իր համար ձեռնտու դիրքի, որը խելամիտ կերպով օգտագործելու դեպքում կապահովվի պատերազմի կանխում, զսպում կամ հաղթանակ: Չին ռազմական տեսաբան Սուն Ցզին իր «Երկ ռազմարվեստի մասին» աշխատության ութերորդ գլխում նշում է. «Պատերազմի վարման կանոնները պահանջում են հույսը չդնել այն բանի վրա, թե հակառակորդը չի գա, այլ հիմնվել նրան դիմավորելու մեր պատրաստվածության վրա, չիուսալ, թե նա չի հարձակվի, այլ հիմնվել այն բանի վրա, որ մենք անհնարին դարձնենք նրա հարձակումը»¹:

Ի դեպ, Սուն Ցզին ավելի քան երկու հազարամյակ առաջ նշել էր նաև պատերազմը վճռող և արդյունավետ պաշտպանությունը պայմանավորող կարևոր գործոնների մասին՝ զարգացած տնտեսություն, ենթակառուցվածքներ, գիտության ու

¹ Սուն Ցզին, Երկ ռազմարվեստի մասին, http://ararat-center.org/upload-/files/Razm_&_Anvtang_14.pdf

տեխնիկայի զարգացվածության մակարդակ, իրավական դաշտ: Պետությանը պաշտպանության պատրաստելիս հանգուցային ուղղությունների շրջանակում /տնտեսական, արտաքին և ներքին քաղաքական, գիտատեխնիկական/ առանցքային նշանակություն ունի բնակչության պատրաստումը, հատկապես՝ բնակչության բարոյահոգեբանական պատրաստումը:

Որպես կանոն, պատերազմները վաղ թե ուշ ավարտվում են, և բոլոր ժամանակներում նա ծանր փորձություն է բոլոր մարդկանց համար՝ և ռազմական գործողությունների մասնակիցների, և նրանց, որոնք չեն մասնակցել: Պատերազմից տուժում են և նրա ընթացքում, և ավարտից հետո, առավել հաճախ ողջ մնացածները դժվարությամբ են վերադառնում բնականոն կյանքի:

2020թ. սեպտեմբերի 27-ին Արցախի դեմ սանձազերծված պատերազմը ծանրագույններից էր՝ հետևանքների առումով: Պատերազմի առանձնահատկություններից էր նաև նրա ոչ կոնտակտային բնույթը, հրթիռահրետանային համակարգերի և անօդաչու թռչող սարքերի լայն կիրառումը: Պատերազմի հետևանքով Արցախը կորցրեց իր տարածքի ավելի քան 75%-ը, ռազմական ագրեսիայի օրերին ավելի քան 110 հազար արցախցիներ ստիպված էին լքել իրենց տները, 2022 մայիսի 1-ի դրությամբ՝ Ադրբեջանի օկուպացրած տարածքներից 16 հազար ներքին տեղահանված անձ վերադարձել է ԱՀ, ավելի քան 23 հազարը մնացել է ՀՀ-ում¹:

Պատերազմն էականորեն ազդեց և լուրջ բացասական հետևանքներ թողեց բնակչության հոգեհուզական և սոցիալական կարգավիճակի վրա: Նյութական ու մարդկային կորուստ-

¹ Արցախյան հիմնախնդիրը և Արցախի Հանրապետության արտաքին քաղաքականությունը, Ստեփանակերտ-Երևան, 2022, էջ 74:

ները, ընտանիքների անդամների հարկադիր բաժանումը, կենսապայմանների վատթարացումը, ֆիզիկական անվտանգության հետ կապված խնդիրները վտանգել են բնակչության և նրա առանձին անդամների ներուժի լիարժեք իրացումը:

Փաստ է, որ պատերազմի հոգեւոցիալական հետևանքները հնարավոր աղետալի հետևանքներ են ունենում: Ստեղծված իրավիճակում ամենադժվարը ներկա իրողության ընդունման փաստն էր: Վերջին երկու տարվա մեջ գրանցված սահմանային սադրանքները պարտադրել են մեզ սեփական հողում ապրել պատերազմի հետ և պատերազմի մեջ:

Պատերազմի հետ կապված և պատերազմի պատճառով առաջ եկած ամենատարբեր հոգեբանական խնդիրները բավականին յուրահատուկ դրսևորումներ ունեցան: «Սառեցված հակամարտության» կարգավիճակից անցումը նոր՝ նախկինին հակադիր իրողությանը, ամենաչսպասված ու դաժան հարվածն էր մի ամբողջ սերնդի, որն անձնագոհ նվիրումով էր կերտել այնքան փխրուն խաղաղությունը:

Մասնագիտական գրականության մեջ հստակ փաստված է, որ չհաղթահարված տրավմաները հիմնականում փոխանցվում են հաջորդ սերունդներին՝ դժվարացնելով նրանց կյանքի ուղին և տրավմայից ազատվելու կամ վերականգնվելու հավանականությունը: Այստեղ անգնահատելի են խնդրով զբաղվող այն կառույցների, կենտրոնների, հաստատությունների, անհատների ուղղակի և անմիջական գործունեությունը, որոնք նպատակաուղղված էին բնակչության լայն շրջաններին տրամադրվող հոգեվերականգնողական աշխատաքներին:

Մեր անձնական առանձնահատուկ երախտիքն ենք հայտնում Խ.Աբովյանի անվան Հայկական պետական մանկավար-

Ժական համալսարանի ակադեմիկոս Մկրտիչ Մազմանյանի անվան հոգեբանության ամբիոնին՝ մոտ չորս ամիս շարունակ կրթության ոլորտի անդամներին հետ իրականացրած խմբային վերականգնողական և վերապատրաստման դասընթացների համար: Ձեռք բերված գիտելիքները ուսանելի և կիրառելի են ամենօրյա կյանքում, առօրյա շփումներում, աշխատանքային գործընթացում:

Դիակոնիա բարեգործական հիմնադրամի կողմից իրականացված «Պատերազմից տուժածներին հոգեբանական աջակցության ծրագրի» շրջանակներում մեկ տարի շարունակ տասներկու հոգեբաններ Հայաստանում և Արցախում սպասարկել են ավելի քան հազար շահառուների: Կատարված աշխատանքներն ամփոփվել են հոկտեմբերի 21-22-ին ՀՊՄՀ-ում տեղի ունեցած «Պատերազմի սոցիալ-հոգեբանական հետևանքները» խորագրով միջազգային գիտաժողովի ընթացքում:

Այսպես, ռազմական գործողությունների ավարտից հետո իրականացրած հոգեվերականգնողական աշխատանքների արդյունքները ուրվագծում են բնակչության շրջանում հոգեւոցիալական խնդիրների միջին, և անգամ՝ միջինից ցածր մակարդակ: Պատերազմին մասնակցած անձանց ընտանիքների անդամների մոտ նկատելի էր անապահովության զգացում, պատերազմի վերսկսվելու վախ, հուզականության բարձր մակարդակ: Արցախում գտնվողների հիմնական խնդիրներն են՝ պատերազմը կրկնվելու վախը, ապագայի նկատմամբ անորոշությունը, տագնապային խանգարումները, կորուստը՝ կրկնակի կորուստի տրավման, հարմարման դժվարությունները: Տարիքային յուրաքանչյուր փուլում հոգեբանական խնդիրները, հատկապես հետտրավմատիկ սինդրոմի համախտանիշները,

տարբեր դրսևորումներ են ձեռք բերում¹:

Գրանցված արդյունքների առումով ուշագրավ է նաև արցա-խահայության սոցիալ-հոգեբանական վիճակի վերաբերյալ 2022թ. օգոստոսին ՌԴ խաղաղապահ առաքելության հոգեբանների կոցմից իրականացրած անանուն սոցիալարցումը²: Հարցաշարն ընդգրկում էր սոցիալ-հոգեբանական վիճակի առավել բնութագրական գործոնները՝ բավարարվածություն, ԼՂՀ տարածքում ապրելու պայմաններից և որակից; անվտանգություն՝ կյանքի և առողջության վրա արտաքին վտանգի բացակայությունը; խաղաղապահ առաքելության աջակցություն և ազդեցություն՝ խաղաղության պահպանումը; պատրաստակամություն՝ խաղաղ բնակչության պատրաստակամությունը իր հայրենիքը պաշտպանելու հարցում, հաղթանակի կամքը; խաղաղություն՝ հավատը հակամարտության դրական կամ բացասական ելքի վերաբերյալ: Հարցմանը մասնակցել են 58՝ 20-65 տարեկան կին և տղամարդ: Առանձին հարցով անդրադարձվել է հակամարտության լուծման հնարավոր տարբերակներին և գրանցվել են հետևյալ պատասխանները՝

- եթե ՌԴ ԼՂ վերցնի իր կազմ,
- եթե ՌԴ ԼՂ վերցնի իր կազմ ինքնավար տարածքով,
- եթե ԼՂ ճանաչվի այլ պետություններից,
- եթե արտաքին աշխարհին ուշադրություն դարձնի ԼՂ

¹ Ավագյան Ա., Սարգսյան Լ.Վ., Պատերազմից տուժածների հետ հոգեբանական ուղեկցման և հոգեվերականգնման հարցի շուրջ, «Պատերազմի սոցիալ-հոգեբանական հետևանքները» միջազգային գիտաժողովի նյութեր, Երևան, 2022, էջ 218-224:

² Ստարչենկո Գ., Ռուս խաղաղապահների ազդեցությունը Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության խաղաղ ազգաբնակչության սոցիալ-հոգեբանական վիճակի վրա, «Պատերազմի սոցիալ-հոգեբանական հետևանքները» միջազգային գիտաժողովի նյութեր, Երևան, 2022, էջ 266-272:

բնակչության հանդեպ Ադրբեջանի վարած հայատյաց քաղաքականությանը:

Այսպես, հարցվածների՝

- 75,9 % գտնում է, որ իրենց կյանքը վատացել է և առաջիկայում բարելավվելու պայման չկա. ռազմական գործողությունների վերսկսման մշտական առկախված վտանգի պատճառով բնակչությունը չի կարողանում լիարժեք իրականացնել ընտանիքի տնտեսական և սոցիալական զարգացման պլանավորում:

- 63,6 %-ն իրեն անվտանգ չի համարում;

- 95-100 %-ը միանշանակ դրական է գնահատում ԽԱ դերն ու ազդեցությունը տարածաշրջանում;

- 48,1 % համարում է, որ ԼՂ բանակը պատրաստ է վարելու ռազմական գործողություններ և պաշտպանություն: Կին թե տղամարդ պատրաստակամ են պաշտպանել իրենց հայրենիքը, սակայն 40,1 %-ը վստահ չէ ԶՈՒ պոտենցիալի վրա, 11,8 %-ը՝ պատրաստ չեն, որովհետև ժամանակակից պատերազմի զինատեսակներ չունեն կամ քիչ ունեն:

- 69,9 %-ը դժվարանում է պատասխանել, թե ինչով կավարտվի հակամարտությունը, համենայնդեպս բացասական ելքի մասին խոսք չկա:

Ընդհանուր առմամբ, բնակչության սոցիալ-հոգեբանական վիճակը գնահատվում է միջին, անգամ միջինից ցածր, գլխավոր խնդիրը դա ապագայի բացարձակ անորոշությունն է, անվտանգ վաղվա անվստահությունը: Բայց և, մասնագետները որպես ամփոփում եզրահանգել են, որ այնուամենայնիվ բնակչության ենթագիտակցության մեջ առկա է հավատը լավ ժամանակների վերաբերյալ և նրանք ձգտելու են դրան, միանշանակ, տարածաշրջանում որպես զսպիչ ուժ ունենալով ՌԴ խաղաղապահներին:

Անկասկած, արցախահայության սոցիալ-հոգեբանական

վիճակի այսչափ խորը շեշտադրված տվյալները խոսուն փաստ և ապացույց են պետության պաշտպանության ոչ ճիշտ կազմակերպմանը: Գնահատելով աշխարհում, մասնավորապես մեր տարածաշրջանում, տիրող իրավիճակը, նրա զարգացման միտումները, կենսական անհրաժեշտություն է վերանայել, հաշվարկել, վերականգնել պետական ռեսուրսները, ցայահանջ ունենալ պետության պաշտպանության պատրաստվածության համալիր ծրագիր, բնակչությանը նոր աղետից պաշտպանելու համար ժամ առաջ կանխել առկախված պատերազմի հնարավորությունը:

ЛЕНА СУЛЕЙМАНЯН

Университет «Месроп Маштоц»

sulejmananlena@gmail.com

О ЗАЩИТЕ ГОСУДАРСТВА И СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ПРОБЛЕМАХ НАСЕЛЕНИЯ

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: оборона, мир, государство, война, потери, социально-психологические проблемы, психо-реабилитационные работы.

Современный меняющийся мир неспокоен и взрывоопасен, военная опасность для государств постоянна, поэтому подготовка государства к обороне - актуальный вопрос и жизненная необходимость. В истории войн немало примеров того, как можно рассчитывать и готовиться к войне и как не готовиться к обороне. Развязанная 27 сентября 2020 года война против Арцаха была одной из тяжелейших по последствиям. Результаты психо-реабилитационных работ, проведенных после окончания военных

действий, показывают средний и даже ниже среднего уровень психосоциальных проблем населения. С точки зрения зарегистрированных результатов следует отметить также анонимный соцопрос, проведенный ассоциацией психологов российской миротворческой миссии в августе 2022 года о социально-психологическом состоянии армян Арцаха.

LENA SULEYMANYAN
«Mesrop Mashtots» University
sulejmananlena@gmail.com

ON THE PROTECTION OF THE STATE AND SOCIO- PSYCHOLOGICAL PROBLEMS OF THE POPULATION

SUMMARY

Keywords: defense, state, world, war, losses, socio-psychological problems, psycho-rehabilitation work.

The modern changing world is restless and explosive, the military danger for states is constant and therefore, the preparation of the state for defense is an urgent issue and a vital necessity. There are many examples in the history of wars of how to count and prepare for war and how not to prepare for defense. The war unleashed on September 27, 2020 against Artsakh was one of the most severe on behalf of its consequences. The results of psycho-rehabilitation work carried out after the end of hostilities show an average and even below average level of psychosocial problems of the population. From the point of view of the registered results, an anonymous opinion poll conducted by the Association of Psychologists of the Russian peacekeeping mission in August 2022 on the socio-psychological state of the Armenians of Artsakh should also be noted.

ԱՐՑԱԽՅԱՆ ՊԱՏՎԻՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԵԱՀԽ ՀՈՌՄԻ ՆԱԽԱՊԱՏՐԱՍՏԱԿԱՆ
ԲԱՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՆ

Բանալի բառեր՝ ԵԱՀԽ, Մինսկ, Հոռոմ, Լեոնային Ղարաբաղ, Շուշի, Լաչին, Թուրքիա, Ադրբեջան, պատվիրակություն, բանակցություններ:

1992 թ. հունվարի 30-ին Պրահայում կայացած Եվրոպայի անվտանգության և համագործակցության խորհրդակցության (ԵԱՀԽ) Խորհրդի երկրորդ հանդիպման շրջանակներում հաստատվեց Հայաստանի և Ադրբեջանի անդամակցությունը կառույցին: Փաստորեն դրանով Ղարաբաղյան հիմնահարցը միջազգայնացվեց: Որոշվեց Լեոնային Ղարաբաղի հարցի շուրջ խաղաղ համաժողով հրավիրել Մինսկում: Խորհրդաժողովին պետք է մասնակցեին 11 երկրներ և որպես շահագրգիռ կողմեր՝ Լեոնային Ղարաբաղի ընտրված և այլ ներկայացուցիչները: Հունիսի 21-ին նախատեսված Մինսկի խորհրդաժողովը, սակայն, այդպես էլ տեղի չունեցավ՝ տարածաշրջանում օր-օրի փոփոխվող իրավիճակի պատճառով: 1992 թ. մայիսի 8-14-ը ազատագրվեց Շուշին, ապա նաև Լաչինը: Ստեղծված իրավիճակում ադրբեջանական կողմը հայտարարեց, որ առանց 1992 թ. ապրիլի դրությամբ գործող ստատուս-քվոյի վերականգնման Մինսկի խորհրդաժողովի անցկացումն անհնար է:

Հակամարտ կողմերի միջև տարաձայնությունները հաղթահարելու և երկխոսությունը վերականգնելու նպատակով 1992 թ. հունիսի 1-5-ը Իտալիայի հրավերով Հռոմում տեղի ունեցավ Մինսկի խորհրդածողովի 11 մասնակից պետությունների հանդիպումը, որին հետևեցին ևս չորս հանդիպումներ (1992թ. հունիսի 15-20, հունիսի 29-ից հուլիսի 6-ը, հուլիսի 31-ից օգոստոսի 5-ը, սեպտեմբերի 7-10):

ԼՂՀ պատվիրակությունը չմասնակցեց առաջին երկու հանդիպումներին և Հռոմ ժամանեց միայն 3-րդ փուլի վերջում: Բանակցությունները ընթանում էին բուռն քննարկումներով և վեճերով: Թուրքիայի ներկայությունը, ռազմաճակատի փոփոխությունները, ինչպես նաև խորհրդածողովի անդամ երկրների շահերը դժվարացնում էին բանակցությունների ընթացքը: Լեռնային Ղարաբաղի պատվիրակության կարգավիճակի չհստակեցումը փակում էր Մինսկի խորհրդածողովի ճանապարհը:

Բանակցությունների հինգ փուլերի արդյունքում ակնհայտ դարձավ, որ Մինսկի խորհրդածողովը չի գումարվելու (և մինչ օրս չի կայացել):

Խորհրդային Միության փլուզումից հետո նախկին խորհրդային հանրապետությունները, որպես միջազգային իրավունքի ինքնիշխան սուբյեկտներ, մուտք գործեցին միջազգային հարաբերությունների բարդ համակարգ՝ հնարավորություն ստանալով դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատել այլ երկրների հետ և անդամակցել միջազգային տարբեր կառույցների ու կազմակերպությունների: Այսպես, 1992 թ. հունվարի 30-ին Պրահայում կայացած Եվրոպայի անվտանգության և համագործակցության խորհրդակցության Խորհրդի (1995 թ.

վերանվանվեց Եվրոպայի անվտանգության և համագործակցության կազմակերպություն (ԵԱՀԿ)) երկրորդ հանդիպման շրջանակներում հաստատվեց Հայաստանի և Ադրբեջանի անդամակցությունը կառույցին:¹ Փաստորեն դրանով Ղարաբաղյան հիմնահարցը միջազգայնացվեց: Նիստին մասնակցած Ռուսաստանի պատվիրակության ղեկավարի տեղակալ Յուրի Դերյուբինը հիշյալ փաստի առնչությամբ նկատեց, որ. «Լեռնային Ղարաբաղի ներկայիս կացությունն այլևս չի կարող դիտվել որպես Երևանի կամ Բաքվի ներքին գործ...»:² Հատկանշական է, որ հայկական կողմն էապես շահագրգռված էր հիմնախնդրի միջազգայնացմամբ: Ադրբեջանի կողմից իրականացվող ագրեսիայի, Հայաստանի ու Արցախի ամբողջական շրջափակման պայմաններում հիմնախնդրի միջազգայնացումը կարող էր միջազգային հանրության ուշադրությունը հրավիրել Արցախում ստեղծված հումանիտար ծանր իրավիճակի վրա, ինչպես նաև նպաստել հիմնախնդրի քաղաքական կարգավորմանը: Ինչ վերաբերում է Ադրբեջանին, ապա նա հիմնախնդիրը դիտարկում էր որպես իր ներքին գործ, ուստի միջազգային հանրության ներգրավումը չէր բխում Բաքվի շահերից:

1992 թ. փետրվարի 11-18-ը, ԵԱՀԿ գործող նախագահի հանձնարարությամբ կառույցի առաջին պատվիրակությունն այցելեց Հայաստան, Ադրբեջան և Արցախ և այցի արդյունքներով կազմեց Լեռնային Ղարաբաղում իրավիճակի վերաբերյալ միջանկյալ զեկույց: Այն քննարկման առարկա դարձավ 1992 թ. փետրվարի 27-28-ին Պրահայում և մարտի 13-14 ին Շելսին-

¹ Տե՛ս Մինսայան Ն., ԵԱՀԿ Մինսկի խումբ. 25-ամյա միջնորդական ձևաչափի արդյունավետությունը, 08 Ապրիլ, 2020, <https://www.lin.am>

² Տե՛ս Ուլուբաքյան Բ., Արցախյան զոյապայքարի տարեգրություն, Երևան, 1997, էջ 327:

թյան փաստի վերաբերյալ, մասնակիցները իրենց զարմանքն են արտահայտել: Ղարաբաղցիները հրաժարվել են մասնակցել ԵԱՀԽ-ի Հոտմում տեղի ունեցած խորհրդակցությանը, քանի որ հրավիրված էին «Ղարաբաղի հայկական համայնքի» կարգավիճակով:¹ ՀՀ ներկայացուցիչը բացատրել է, որ ԼՂՀ-ը նման ժողովին կմասնակցի միայն այն դեպքում՝ երբ իրեն ընդունեն իբրև իրավագոր կողմ, իր վճռական ձայնն ունեցող սուբյեկտ:²

Մ.Ռաֆայելլին հմուտ կերպով չվարվեց Լեոնային Ղարաբաղի ներկայացուցիչների մասնակցության հարցում, մի դեպքում հրավիրելով դիտորդների կարգավիճակով, մյուս դեպքում ասելով, որ նրանք որոշումների ընդունմանը մասնակցելու իրավունք ունեն: Բացի դրանից իտալացիները չօգտագործեցին ԵԱՀԽ-ի փաստաթղթերում գոյություն ունեցող ձևակերպումը Լեոնային Ղարաբաղի ներկայացուցիչների վերաբերյալ: Արդյունքում Լեոնային Ղարաբաղի ներկայացուցիչների բացակայությունը մեծ դժվարություններ առաջացրեց Հայաստանի պատվիրակության համար: Պատվիրակության ղեկավար Ք. Տեր-Ստեփանյանը այդ առիթով գրել էր. «Երբ մեզ ներկայացրեցին իտալական նախագահության ու անդամների աշխատանքային փաստաթուղթը, որտեղ երկու կետ վերաբերվում էին Շուշիին ու Լաչինին, Լեոնային Ղարաբաղի ներկայացուցիչների բացակայության պայմաններում մենք չէինք կարող քննարկել այդ

¹ Տե՛ս Աղաջանյան Մ., Ասատրյան Է., Մինասյան Ս., Ադրբեջանն ընդեմ ղարաբաղի ժողովրդի, ագրեսիայի իրավաբաղադրական հետևանքները և դրանց ազդեցությունը տարածաշրջանային անվտանգության հեռանկարների վրա, Երևան, 2007, էջ 235:

² Տե՛ս Ուլուբաբայան Բ., Արցախյան գոյապայքարի տարեգրություն, էջ 442:

հարցը»:¹ Բանակցությունների առաջին փուլի ընթացքում Մինսկի խումբը փաստաթուղթ է պատրաստել, որը նախատեսում էր ռազմական կազմավորումների դուրսբերում Լաչինից և Շուշիից:² Փաստաթղթում մասնավորապես նշված էր.

1. *Լաչինի մասին*

ա) Լաչինից գորքի դուրս բերումը: Լաչինից և Լաչինի հանդեպ ռազմական գործողություններ չվարելու երաշխիքներ

բ) Ազատ մուտք հումանիտար միջանցքների համար

գ) Այլ տեսակի օգնություններ

դ) Բռնագաղթվածների վերադարձ

ե) Միջազգային վերահսկողության սահմանում

2. *Շուշիի մասին*

ա) Շուշիից գորքի դուրս բերում

բ) Շուշիից և Շուշիի դեմ ռազմական գործողություններ չվարելու երաշխիքներ

գ) Բռնագաղթվածների վերադարձ

դ) Միջազգային վերահսկողության սահմանում:³

Նման պայմաններում հայկական կողմը վետո դրեց փաստաթղթի վրա: Որոշվեց նոր ժողով հրավիրել Հոռմում հունիսի 15-ին:

Այս իրավիճակում հունիսի 8-ին Հելսինկիում գումարվեց ԵԱՀԽ-ի ավագ պաշտոնատար անձանց ժողովը: Մի շարք պատվիրակություններ (Եվրոհամայնքի, ԱՄՆ-ի, Իտալիայի, Ռուսաստանի և այլն) շատ ցավում էին, որ Լեռնային Ղարաբաղի ներկայացուցիչները բացակա են և պահանջում

¹ St' u Архив МИД НКР, папка Минский процесс 1992 г., №5, док. 16, с. 2.

² St' u Маммадов И., Мусаев Т., Армяно-азербайджанский конфликт: история, право, посредничество, Тула, 2006, стр. 116.

³ St' u Архив МИД НКР, папка Минский процесс 1992 г. №5, док. 16, с. 2-3.

էին, որ հաջորդ ժողովին նրանք անպայման ներկա լինեն:¹ Հունիսի 11-ին հայկական կողմին տեղեկացրին, որ Մ. Ռաֆայելյին և Գ.Պետրոսյանը պետք է հանդիպեն Մոսկվայում քննարկելու համար Լեռնային Ղարաբաղի մասնակցության հարցը:²

1992 թ. հունիսի 12-ին Մոսկվայում՝ Իտալիայի դեսպանատանը, Մինսկի խորհրդաժողովի նախագահ Մարիո Ռաֆայելյին ընդունում է ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի պատվիրակությանը՝ նախագահի պաշտոնակատար Գեորգի Պետրոսյանի գլխավորությամբ: Նպատակը մեկն էր. համոզել դարաբայան պատվիրակությանը՝ մասնակցելու Հոռմի հաջորդ նիստ(եր)ին:³

Հանդիպման ժամանակ Գեորգի Պետրոսյանը մտահոգություն հայտնեց հրավերի ձևի և տոնի վերաբերյալ. «... Մեզ մի քանի տեքստ են ուղարկել, որոնցում մեզ դիտարկում են որպես դիտորդ, համայնքի ներկայացուցիչ կամ էլ որպես ընտրված ներկայացուցիչներ: Ահա այստեղից էլ սկսվում է միմյանց չհասկանալը, թյուրըմբռնումը ...: Մենք պետություն ենք կառուցում, խորհրդարան ենք ստեղծել, մենք այսօր պատերազմի մեջ ենք Ադրբեյջանի հետ, որն ագրեսոր է, մենք չենք կարող ներկայանալ որպես համայնք...»:⁴ Ի պատասխան Մարիո Ռաֆայելյին ընդգծեց. «Ղարաբաղի հարցով խորհրդաժողովը կազմված է 11 երկրների

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 4:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 5:

³ Հակոբյան Թ., Արցախյան օրագիր, Կանաչ ու սև, 2020-ի հայկական աղետը, չորրորդ հրատարակություն, Երևան, 2021, էջ 197:

⁴ Բաղդասարյան Գ., Գնալ, թե չգնալ Հոռմ կամ՝ բոլոր ճանապարհները չէ, որ Հոռմ էին տանում, թիվ 5, Անալիտիկոն, Ստեփանակերտ, մայիս, 2009, էջ 16:

ներկայացուցիչներից, որոնց հետ պայմանավորվածությամբ որոշվել է հրավիրել Լեոնային Ղարաբաղի ընտրված ներկայացուցիչներին ...: Մենք չենք կարող ձեզ հրավիրել ուրիշ պետությունների նման ...: Այն փաստը, որ ես հիմա հանդիպում եմ ընտրված ներկայացուցիչների հետ, արդեն իսկ նշանակում է, որ ես ճանաչում եմ նրանց, բայց սա ինքնաբերաբար չի նշանակում, որ նման բան անելով՝ ես ձեզ միջազգային կարգավիճակ եմ տալիս...»:՝ Մարիո Ռաֆայելլին առաջարկեց, որ Մինսկի խորհրդածոդովը իր աշխատանքները սկսի լիազումար (պլենար) նիստով, որին նախագահողի կողմից կհրավիրվի Լեոնային Ղարաբաղի պատվիրակությունը, բայց ոչ որպես դիտորդ, այլ որպես շահագրգիռ կողմ. «Ձեր ներկայությունը կազդի աշխատանքների ընթացքի վրա, առաջարկություններ կանեք նախագահողի միջոցով ... Դուք կարող եք նստել իմ կողքին: Խորհրդածոդովի աշխատանքի 90 տոկոսը ոչ թե լիազումար նիստում է լինելու, այլ աշխատանքային խմբերում ... Ակնհայտ է, որ այս խմբերում (ձեզ վերաբերող) կարող եք մասնակցել մյուսներին հավասար: Սա շատ կարևոր է, քանի որ այդտեղ են փաստաթղթեր պատրաստվելու, և, քանի որ կոնսենսուսով ենք աշխատում, դուք հնարավորություն կունենաք մի կողմ չմնալ որոշումների ընդունումից ... Ձեր մասնակցությունը խիստ նպատակահարմար կլինեք»:՝ Գեորգի Պետրոսյանը ընդգծեց, որ հակամարտությունը չի ընկալում որպես Հայաստանի ու Ադրբեյջանի միջև բախում, այլ հակամարտություն է ազատության ձգտող ԼՂ-ի ու ագրեսոր Ադրբեյջանի միջև և, որ հանրաքվեից հետո

¹ Նույն տեղում, էջ16:

² Նույն տեղում, էջ17:

իրենք չեն կարող որպես դիտորդ կամ համայնքի ներկայացուցիչներ ներկայանալ խորհրդաժողովին: Մարիո Ռաֆայելլին շեշտեց. «Կա երկու հստակ ուղի... առաջինը ռազմական ուղին է: Այդ ուղին միայն վատ բանի կհասցնի: Մյուս ուղին է՝ նստել բանակցությունների սեղանի շուրջ: Սա լավագույն ուղին է ձեր կարծիքի ճանաչման համար: Եթե բացակայեք, ապա ձեզ կմեղադրեն, որ դուք ուզում եք խոչընդոտել բանակցային գործընթացը: Հետևանքները վատ կլինեն...»:¹ Դրան ի պատասխան Գեորգի Պետրոսյանը ասաց, որ կմասնակցեն այն դեպքում. «Եթե վճռական ձայն ունենանք մեր ճակատագիրը լուծելիս, հակառակ դեպքում առանց մեզ կընդունվի որոշում, որն անցանկալի ու անհեռանկարային է»:² Հանդիպմանը ներկա գտնվող պատվիրակության անդամ Համլետ Գրիգորյանը հարցրեց ղարաբաղաբնակ աղբյուրների հրավերի տարբերության մասին: Մարիո Ռաֆայելլին պատասխանեց. «Ձեր եւ ԼՂ աղբյուրների հրավերները համապատասխանում են ընդունված փաստաթղթին... ԵԱՀԽ Նախարարների խորհուրդը, բոլոր նախարարները համաձայն են, որ խորհրդաժողովն ունենա 11 անդամ-երկրներ, եւ որ ԼՂ ընտրված և այլ ներկայացուցիչները նախագահողի կողմից հրավիրվեն որպես շահագրգիռ կողմեր: Այս մոտեցումն է տարբերում ձեզ ԼՂ-ի աղբյուրներից, որովհետեւ ընտրված ներկայացուցիչները միայն դուք եք. Հենց այս տարբերակումն էլ ընդգծում է, որ դուք ունեք հստակ կարգավիճակ: Ասել՝ ընտրված ներկայացուցիչներ, նշանա-

¹ Բաղդասարյան Գ., Գնալ, թե չգնալ Հոռոմ կամ՝ բոլոր ճանապարհները չէ, որ Հոռոմ էին տանում, էջ 17:

² Նույն տեղում, էջ 18:

կում է ընդունել, որ եղել են ընտրություններ...»:¹

Մարիո Սիկան առաջին անգամ մասնակցելով խոսակցությանը հարցրեց 3 տարբեր հրավերների մասին (դիտորդ, համայնք, ընտրված եւ այլ ներկայացուցիչներ) և

ասաց, որ ըստ իրենց՝ 3-րդ տարբերակն է ճիշտը, ինչը ընդունել են մյուսների հետ համաձայնության գալով: Գեորգի Պետրոսյանի հարցին, թե մենք վետոյի իրավունք ունե՞նք, Մարիո Սիկան պատասխանեց. «Այո, բայց չի կարելի այս մասին «աղաղակել»»:²

Քննարկվել է նաև ԼՂ ադրբեջանցիների և հայերի աշխատանքային խմբերում վճռորոշ ձայնի իրավունքի հարցը: Գեորգի Պետրոսյանը գտնում էր, որ այն հավասար չպետք է լինի: Ըստ Մարիո Ռաֆաելլի. «Ամեն մեկը որոշակի կշիռ ունի: Չի լինի, որ մեկը շատ կշիռ ունենա, մյուսը՝ ոչ մի ... Ձևի տեսանկյունից 2 կողմերն էլ միևնույն տեսակարար կշիռն ունեն: Բայց մեծամասնության տեսակարար կշիռն ավելի մեծ է: Սակայն, չեմ կարող ասել, թե կշիռ չի ունենա ադրբեջանցի փոքրամասնության կարծիքը... »:³

Վերջում Մարիո Սիկան ընդգծեց, որ. «Հոռմում նպատակ կա ճշտել խորհրդածոդովի հետ կապված որոշ հանգամանքներ ...: Հոռմ գալով չի նշանակում, որ հարցը լուծված է ... Կարող եք գալ Հոռմ և ներկայացնել ձեր առաջարկությունները Մինսկի համար: Եթե դժգոհ լինեք Հոռմից՝ կարող եք չգալ Մինսկ»:⁴

Գեորգի Պետրոսյանը, շնորհակալություն հայտնելով

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում, էջ 19:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում, էջ 20:

հանդիպման համար, հավաստիացրեց, որ հարցը կքննարկեն խորհրդարանում ու որոշում կընդունեն՝ հաշվի առնելով գործընկերների կարծիքները և անպայման տեղյակ կալահեն նրանց:¹

Հոռմ պատվիրակություն ուղարկելու իրավասությունը Գերագույն խորհրդին էր: Հունիսի 28-ին Լեոնային Ղարաբաղի Գերագույն խորհրդը որոշեց մերժել իր մասնակցությունը Հոռմեական հանդիպմանը՝ բերելով 3 պատճառ.

1. Լեոնային Ղարաբաղի իշխանությունները պաշտոնական հրավեր չեն ստացել, որը կբացատրեր իրենց մասնակիցների կարգավիճակը: Միակ հրավերը, որ ստացվել է, հասցեագրված է եղել «Ստեփանակերտի ներկայացուցիչներին»:

2. Հոռմեական խորհրդակցության հերթական փուլի նախօրեին զանգվածային հարձակումներ իրականացնելով՝ Ադրբեյջանը փաստացի փորձում է սաբոտաժի ենթարկել Լեոնային Ղարաբաղի ներկայացուցիչների մասնակցության հնրավորությունը:

3. Հիմք ընդունելով Լեոնային Ղարաբաղի հակամարտության կարգավորման, Ադրբեյջանի տարածքային ամբողջականության և սահմանադրական կառույցի անխախտելիության մասին թեզը, ԵԱՀԽ գործընթացը փաստորեն կանխորոշում է խաղաղ բանակցությունների արդյունքները՝ նախքան Լեոնային Ղարաբաղի փաստարկների քննարկումը:²

Սակայն 1992 թ. հուլիսի 1-ին ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի նախագահությունը որոշել է ԼՂՀ պատվիրակություն ուղարկել Հոռմ՝ մասնակցելու ԵԱՀԽ-ի շրջանակներում նախապատրաս-

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 20:

² Տե՛ս Бальян Г., Нагорный Карабах, Ереван, 1994, с. 60.

տական հանդիպմանը:¹ Վարչապետ Օլեգ Նսայանը հիշում է. «Կառավարությունը դիմեց Գերագույն խորհրդին՝ գիտակցելով, որ բանակցությունները դժվար թե արդյունքներ տան, բայց հաշվի առնելով, որ պատերազմական գործողությունների ծավալումը կարող է վերագրվել դարաբաղյան կողմի՝ բանակցություններից խուսափելու հանգամանքին, կառավարությունն առաջարկեց ևս մեկ անգամ քննարկել: Գերագույն խորհուրդը 5 «կողմ» և 4 «դեմ» ձայներով որոշում ընդունեց պատվիրակություն ուղարկել Հոռոմ»:² Պատվիրակության ղեկավար է նշանակվել Բորիս Արուշանյանը, իսկ անդամներ՝ Ռոբերտ Քոչարյանը և Հրանտ Խաչատրյանը: Մինչև Հոռոմ մեկնելը արցախյան պատվիրակությունը մի քանի հանդիպումներ է անցկացրել Երևանում: Նրանց ընդունեց նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանն ու ասաց. «Իրավիճակը կրիտիկական է, մեզ մեղադրում են ագրեսիայի մեջ, պատժամիջոցներ են կիրառվում Հայաստանի դեմ: Մի խոսքով աղետ է: Խնդրում եմ, փորձեք այնտեղ զիջող լինել, եթե հնարավոր է, ստորագրեք թղթերը»:³ ԼՂ պատվիրակության անդամները պատասխանել են, որ չեն կարող ստորագրել մի փաստաթուղթ, որը կարող է հակասել Արցախի շահերին և պատրաստ են հրաժարվել Հոռոմ մեկնելուց: Ինչին ի պատասխան Լևոն Տեր-Պետրոսյանն ու ասաց, որ գնացեք, պարզապես իմացեք իմ կարծիքը...:

Այնուհետև տեղի ունեցավ հանդիպում Խոսրով Հարությունյանի հետ, ով խորհուրդներ և տեղեկություններ տվեց Մինսկի խմբի աշխատանքի սկզբունքների, երկիրների

¹ Տե՛ս Внешние связи, <http://www.nankr.am>

² Տե՛ս Հակոբյան Թ., Արցախյան օրագիր, Կանաչ ու սև, 2020-ի հայկական աղետը, չորրորդ հրատարակություն, Երևան, 2021թ., էջ 199:

³ Տե՛ս Անիվ, №1, 29.07.2009թ., m.aniv.ru

դիրքորոշումների վերաբերյալ: Հանդիպում տեղի ունեցավ նաև ՀՀ արտաքին գործերի նախարարության մի քանի աշխատակիցների հետ, այնուհետև պատվիրակությանը ընդունեց ՀՀ այն ժամանակվա արտաքին գործերի նախարար Բաֆֆի Հովհաննիսյանը:

ԼՂ պատվիրակությունը հուլիսի 3-ին հասավ Հոռոմ և հաջորդ օրը իմացավ, որ թշնամին գրավել է Մարտակերտը, ինչը ավելի վատթարացրեց հայկական կողմի դիրքերը բանակցային գործընթացում: Հոռոմ ժամանելուն պես ԼՂ պատվիրակությունը հանդիպեց հայկական պատվիրակության ղեկավար Քրիստիան Տեր-Ստեփանյանի, ինչպես նաև Բոստոնից Սուրեն Զոլյանի, Խաչատուր Բեգիրջյանի և Մաթևոս (Մեթյու) Տեր-Մանվելյանի հետ: Մշակվեց ադրբեջանական հարձակման և Մարտակերտի գրավման մասին հայտարարության տեքստը: ԼՂՀ պատվիրակությունը տեղեկացավ, որ բանակցություններում քննարկվում են Շուշիից և Լաչինից հայկական ուժերի դուրսբերման, այսպես կոչված, ժամանակացույցերը: Բորիս Առուշանյանը հիշում է. «Մենք ապշած էինք ու ուղղակի շոկի մեջ էինք ...: Մենք Ստեփանակերտում պատկերացում չունեինք, որ այստեղ նման փաստաթղթեր են քննարկվում»:¹

ԼՂՀ պատվիրակությունը երեք առաջարկ էր պատրաստել. հրաժարվել մեր գործերի դուրս բերման ժամանակացույցի քննարկումից, ԼՂ պատվիրակությունը պետք է ունենա բոլոր մասնակիցների կողմից ճանաչված որոշակի կարգավիճակ և մոտեցումը պետք է լինի համապարփակ: Այսինքն՝ ոչ մի հարց առանձին չի քննարկվում կամ լուծվում: Հայկական պատվիրակության անդամները գտնում էին, որ չեն համաձայնվելու,

¹ Տե՛ս Անիվ, №1, 29. 07. 2009թ., m.aniv.ru.

ինչին Բորիս Առուշանյանը ասաց. «Եթե չհամաձայնվեն, մենք չենք մասնակցի բանակցություններին ...»:¹

Լեոնային Ղարաբաղի հանրապետության պատվիրակության Հոռմ ժամանելուց հետո հարց բարձրացավ ժողովին նրանց մասնակցության մասին: Շատ շուտով պարզ դարձավ, որ Լեոնային Ղարաբաղի պատվիրակության մասնակցությունը աշխատանքային խմբերին նշանակում է կարգավիճակի ճշտում:²

Աշխատանքների կարգը հետևյալն էր՝ լիազումար նիստերին մասնակցում են միայն Մինսկի խմբի անդամները, իսկ աշխատանքային հանդիպումներին և խորհրդակցություններին մասնակցում են բոլորը: Բանակցությունները ընթանում էին բուռն քննարկումներով և վեճերով: ԼՂ պատվիրակությունը փաստարկներով փորձեց համոզել, որ գորքերի դուրսբերման ժամանակացույցը չի կարող դիտարկվել, երբ մարտեր են ընթանում Ստեփանակերտից 15 կմ հեռավորության վրա: Այս հարցով առանձին հանդիպումներ են տեղի ունեցել ամերիկացիների, ռուսների և այլ պատվիրակությունների, բացառությամբ, իհարկե, ադրբեջանցիների: Առաջին հերթին համոզվեցին ամերիկացիները: Ճիշտ է, ադրբեջանական պատվիրակությունը սկսեց աղմկել ու բղավել, հետո, ըստ երևույթին, թուրքական պատվիրակությունը նրանց բացատրել է, որ իմաստ չունի, պետք է համաձայնվեն: Ադրբեջանացիները զիջեցին, բայց չցանկացան զիջել ԼՂՀ պատվիրակության կարգավիճակի հարցում: Մնացած պատվիրակությունները համաձայնվեցին, սակայն մեկ վերապահումով՝ քանի որ ԼՂ չճանաչված հանրապետություն է, նրանք չէին կարող պաշտոնապես

¹ Տե՛ս նույն տեղում:

² Տե՛ս Архив МИД НКР, папка Минский процесс 1992, №5, док. 50, с. 8.

արձանագրել փաստաթղթերում, որ Ղարաբաղի պատվիրակությունն ունի Ադրբեջանին հավասար կարգավիճակ և այլ կերպ են վարվել լիազումար նիստերի մակարդակը հավասարեցրել են աշխատանքայինի մակարդակին: Լիազումար նիստեր չեն լինելու, այլ միայն աշխատանքային: Լիազումարը կլինի այն դեպքում, երբ բոլոր կողմերի միջև պայմանավորվածություն ձեռք բերվի: Այսինքն՝ պայմաններ ստեղծվեցին, որ ԼՂՀ պատվիրակությունը բարձրանա կարգավիճակով և մասնակցի բանակցություններին:¹

Հայկական պատվիրակությունը առաջ քաշեց Լեռնային Ղարաբաղի մասնակցության կարգավիճակի հետևալ տարբերակը՝ չպետք է հավասարություն դնել պետական կառույց ներկայացնող օրինական ներկայացուցիչների և ադրբեջանական համայնքի միջև: «Մենք առաջարկում էինք, որպեսզի «ընտրված ներկայացուցիչները», այսինքն Լեռնային Ղարաբաղի ընտրված օրինական իշխանությունները, ունենան որոշիչ դեր բանակցություններում, իսկ «այլ ներկայացուցիչները»՝ ներկայացնեն Լեռնային Ղարաբաղի հայ, ադրբեջանական և այլ համայնքները և ունենան միայն դիտորդի կարգավիճակ»,² ինչին իտալական նախագահությունը ասաց, որ չի կարելի այլ կերպ մեկնաբանել ԵԱՀԽ մարտի 24-ի փաստաթղթի ձևակերպումը: Մինսկի խմբի երկրների մեծամասնությունը պաշտպանեց այս տեսակետը:

Թուրքիայի ներկայությունը, ռազմաճակատի իրադարձությունները, ինչպես նաև խորհրդածողովի անդամ երկրների շահերի հակասությունները դժվարացնում էին բանակցություն-

¹ Տե՛ս Անիվ, №1, 29.07. 2009, m.aniv.ru

² Տե՛ս Архив МИД НКР, папка Минский процесс 1992, №5, док. 50, с. 8.

ների ընթացքը: Լեոնային Ղարաբաղի պատվիրակության հարցի չլուծումը փակում էր Մինսկի խորհրդաժողովի ճանապարհը: Հուլիսի 5-ին հայկական պատվիրակությունը լքել է ԵԱՀԽ 11 երկրների՝ Ղարաբաղի հարցով նիստը, քանի որ այս համաժողովը չի դատապարտել Ադրբեջանի ագրեսիան Լեոնային Ղարաբաղում և թույլ չի տվել ԼՂՀ պարվիրակությանը համաժողովում հանդես գալ Շահումյանի և Մարտակերտի շրջաններում Ադրբեջանի ագրեսիայի մասին հայտարարությամբ:¹

Հայկական պատվիրակության մասնակցությունը Հոռմի ժողովի աշխատանքներին ընդհատելուց առաջ Հայաստանի պատվիրակության ղեկավար Քրիստիան Տեր-Ստեփանյանը հայտարարություն արեց, որում մասնավորապես նշված էր. «Պարոն նախագահ, ես կցանկանայի նախ և առաջ մեր վրդովմունքը հայտնել Լեոնային Ղարաբաղի ընտրված ներկայացուցիչներին ժողովին մասնակցելու վրա արգելք դնելու մասին ... Լեոնային Ղարաբաղի ներկայացուցիչներին մեր ժողովին մասնակցել թույլ չտալը, չի նպաստի ԵԱՀԽ-ի վարկի պահպանմանը Լեոնային Ղարաբաղի Հանրապետությունում և, նաև հարվածի տակ է դնում Մինսկի խորհրդաժողովի գումարումը: Լեոնային Ղարաբաղի հանդեպ ադրբեջանական ագրեսիայի պայմաններում, Հայաստանը ամեն ինչ արեց, որպեսզի երկխոսություն հաստատվի Լեոնային Ղարաբաղի և Բաքվի ղեկավարների միջև ... Հռոմում Լեոնային Ղարաբաղի ներկայացուցիչների ներկայությունը կարող է մի այնպիսի երկխոսության հնարավորություն լինել, բայց Ադրբեջանի սխտեմատիկ խանգարիչ դիրքորոշումը մեր ժողովների ընթացքում,

¹ Տե՛ս Арутюнян В., События в Нагорном Карабахе, ч. 4, Ереван, 1994, с. 148.

թույլ չի տալիս նրանց ներկայացուցիչներին օգտվելու խոսքի իրենց իրավունքից: Շատ ցավալի է, որ մեր խումբը, հաշվի առնելով այն դրաման, որ տեղի է ունենում հիմա Լեռնային Ղարաբաղում, չկարողացավ միջոց գտնել նրանց լսելու և նրանց տեսակետին ծանոթանալու համար ...»:¹ Հայտարարության մեջ խոսվում էր նաև Լեռնային Ղարաբաղի ողբերգական իրավիճակի, մասնավորապես Մարտակերտի շրջանի մասին:

Հայկական պատվիրակության հետ համաժողովը լքել է նաև ԼՂՀ պատվիրակությունը ի նշան բողոքի այն բանի, որ ԵԱՀԽ-ն չի դատապարտել ադրբեջանական ագրեսիան և չի որոշել ԼՂՀ կարգավիճակը բանակցային գործընթացում:² Միաժամանակ ԼՂՀ պատվիրակությունը մեծ աշխատանք է կատարել: Նա Խտալիայի ԱԳՆ-ում հանդիպումներ է ունեցել համաժողովի անդամների, լրագրողների հետ, նրանց ներկայացրել ԼՂՀ-ում տիրող իրական վիճակը, Ադրբեջանի և ԼՂՀ-ի միջև հակամարտության պատճառները և այդ հակամարտության կարգավորման ուղիները:³

Հուլիսի 31-ին Հռոմում սկսվեց Մինսկի մեծ խորհրդաժողովը նախապատրաստելուն նվիրված բանակցությունների հաջորդ փուլը: Առանձնապես շատ բան չէր էլ սպասվում, որովհետև նախապես հայտնի էր, որ Հայաստանի և Ադրբեջանի պատվիրակությունները տրամադրված չեն փոխզիջումների գնալու: Հուլիսի 31-ին ԼՂՀ պատվիրակությունը «Լեռնային Ղարաբաղի ընտրված ներկայացուցիչներին» կարգավիճակով ժամանել է Հռոմ մասնակցելու ԵԱՀԽ Մինսկի խմբի 4-րդ փուլի

¹ Архив МИД НКР, папка Минский процесс 1992, №5, док. 17, с. 1.

² Տե՛ս Մանասյան Ա., Կարաբաղյան կոնֆլիկտ: Կլիկայային հասկացումներ և քրոնիկա, Երևան, 2005, ժող.138.

³ Տե՛ս Արությունյան Վ., Տեղիքներ և Մարտակերտում, ժող. 4, ժող. 148.

հանդիպմանը:¹ ԼՂՀ պատվիրակությունը (Բ.Առուշանյան, Գ.-Խաչատրյան) Հոռոմ է մեկնել Ռաֆայելլիից նամակ հրավեր ստանալուց հետո՝ որպես ժողովրդի կողմից ընտրված իշխանության պատվիրակություն: Սա իրականում ԵԱՀԽ-ի կողմից ԼՂՀ կարգավիճակի անուղղակի ճանաչում է:² Օգոստոսի 2-ին Հոռոմի ԵԱՀԽ խորհրդածողովում Մարիո Ռաֆայելլին ելույթի համար խոսք է տվել ԼՂՀ պատվիրակության ղեկավար Բորիս Առուշանյանին: Այդպես էլ ներկայացրել է՝ Լեոնային Ղարաբաղի Հանրապետության պատվիրակության ղեկավար ... Եվ դրանից էլ աղբյուրական պատվիրակության անդամները դահլիճը թողել, հեռացել են: Նրանց հետևից էլ Թուրքիայի պատվիրակներն են հեռացել: Եվ հետո խորհրդածողովի մասնակիցներից մեկը նշել է, թե ԼՂՀ պատվիրակության ղեկավարին ելույթի հրավերելով Ռաֆայելլին փաստորեն ժանաչեց ԼՂՀ-ը:³

Լեոնային Ղարաբաղի Հանրապետության պատվիրակությունը (Լեոնային Ղարաբաղի ընտրված ներկայացուցիչներ) օգոստոսի 2-ին հայտարարություն է արել, որում մասնավորապես ասված է. «Լեոնային Ղարաբաղի Հանրապետության պատվիրակությունը շնորհակալություն է հայտնում ԵԱՀԽ Մինսկի կոնֆերանսի նախագահ Մարիո Ռաֆայելլին՝ որպես Լեոնային Ղարաբաղի «ընտրված ներկայացուցիչներ» Մինսկի խմբի նախնական արտակարգ նիստին մասնակցելու հրավերի համար:

Պատվիրակությունը շնորհակալություն է հայտնում Մինսկի խմբի մասնակիցներին, ովքեր դատապարտել են զինված

¹ St' u Манасян А., Карабахский конфликт: ключевые понятия и хроника, с. 139.

² St' u Арутюнян В., События в Нагорном Карабахе, ч. 4, стр. 156.

³ St' u Ուլուքաբաջյան Բ., Արցախյան գոյապայքարի տարեգրություն, էջ 447-448:

հակամարտությունը Լեոնային Ղարաբաղի հյուսիսում և այդ շրջանի բնակավայրերի օկուպացիան: ԼՂՀ պատվիրակություններ տեղեկացնում է, որ ադրբեջանական ազգային բանակի ագրեսիան և բարբարոսական գործողությունները շարունակվում են առ այսօր: Ռմբակոծություններ են իրականացվում Ստեփանակերտ քաղաքի բնակելի թաղամասերի և գյուղերի վրա: Զոհվում են խաղաղ բնակիչներ, կանայք և երեխաներ:

Զնայած Մինսկի կոնֆերանսը խափանելուն ուղղված Ադրբեջանի ղեկավարության նպատակային քայլերին, Լեոնային Ղարաբաղի Հանրապետության Գերագույն խորհուրդը որոշել է պատվիրակություն ուղարկել Հոռոմ՝ մասնակցելու Մինսկի խմբի նախապատրաստական հանդիպմանը: Բնակչության հայկական հատվածի ներկայացուցիչը ճանապարհին է:

Մենք այստեղ ներկայացնում ենք անկախ պետություն, որի ժողովուրդն իրացրել է ինքնորոշման իր իրավունքը հանրաքվեի միջոցով, միջազգային դիտորդների ներկայությամբ և արդեն հինգերորդ տարին է՝ պաշտպանում է իր ազատությունն ու անկախությունը:

1992 թ. մարտի 24-ի ԵԱՀԽ-ի բարձրաստիճան պաշտոնյաների կոմիտեի (ԿԿԺԴ) մանդատի շրջանակներում ընթացակարգերին մասնակցելու մեր համաձայնությունը չի նշանակում, որ մենք համաձայն ենք նրա հետ: Մեր կարծիքով, հակամարտող յուրաքանչյուր կողմ պետք է ձայնի իրավունք ունենա:

Նախագահ Մարիո Ռաֆայելլիի պատասխանները ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի նախագահի պաշտոնակատար Գեորգի Պետրոսյանի այս տարվա հուլիսի 20-ի նամակով բարձրացված հարցերին մեզ չեն բավարարում, քանի որ դրանք վետոյի իրավունք չեն պարունակում ընտրված ԼՂՀ ներկայացուցիչներ:

րի համար...

Հռոմի հանդիպման ժամանակ աշխատանքային խմբի շրջանակներից դուրս գալը մեր կողմից կդիտվի որպես ձեռք բերված պայմանավորվածությունների խախտում և ԼՂՀ-ն իրեն իրավունք է վերապահում հրաժարվել ԵԱՀԽ Մինսկի խմբում հետագա աշխատանքից: Կարծում ենք, որ անհրաժեշտ է արձանագրություններում և այլ փաստաթղթերում նշել, որ մենք ԼՂՀ «ընտրված ներկայացուցիչներ ենք»:¹

Հռոմի հանդիպմանը և Մինսկի կոնֆերանսին հրավիրված ԼՂՀ բնակչության հայկական, ադրբեջանական, հունական և ռուսական հատվածի ներկայացուցիչները պետք է ընդգրկվեն աշխատանքային խմբերում միայն այն հարցերի շուրջ, որոնք չեն շոշոփում ԼՂՀ ազգային շահերը, մտնում են իրենց իրավասությունների և շահերի շրջանակ:

ԼՂՀ պատվիրակությունը կարծում է, որ Հռոմի հանդիպումը պետք է սահմանափակվի միայն կազմակերպչական հարցերի քննարկմամբ, ինչպիսիք են՝ Մինսկի կոնֆերանսում ԼՂՀ պատվիրակության կարգավիճակը, աշխատանքային խմբերում պատրաստած լիազումար նիստերի փաստաթղթերի քննարկման կարգը, համաժողովի օրակարգը:

Սխալ ենք համարում ԼՂ միայն որոշ ասպեկտներ շոշափող ցանկացած փաստաթղթի քննարկում, ինչպիսին է, օրինակ, 1992թ. հուլիսի 31-ի Մինսկի խմբի ութ երկրների «Համատեղ առաջարկները», քանի որ մեր կարծիքով նախ պետք է ձևակերպել Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդիրը, ապա առաջարկել լուծման ուղիներ և համապատասխան միջոցներ:

Մեր կարծիքով, հակամարտող կողմերը պետք է առանց նա-

¹ Ст'я Архив МИД НКР, папка Минский процесс 1992, №5, док. 37, с. 1-3.

խապայմանների գնան Մինսկի համաժողովին:

Լաչինի միջանցքի վերադարձն Ադրբեջանին մինչև՝ կրակի դադարեցման շուրջ կայուն պայմանավորվածությունների հասնելը, բնակչության անվտանգության ապահովումը, երկաթուղային տրանսպորտի շրջափակման վերացումը, էներգո-հաղորդակցության, վերջապես ԼՂՀ կարգավիճակի ճանաչումը վտանգավոր է մեզ համար: Լեռնային Ղարաբաղի հյուսիսում, արևելքում և հարավում շարունակվող պատերազմի պայմաններում Լաչինի վերադարձի հարցի բարձրացումը ԼՂՀ համար անբարոյական է և անընդունելի: Միջանցքը բացվել է ԼՂՀ ինքնապաշտպանական ուժերի կողմից և վերահսկվում է նրանց կողմից:

ԼՂՀ պատվիրակությունը հույսով է, որ մեր պահանջները, դիտողություններն ու բարեմաղթանքները նկատի կառնվեն Հռոմի հանդիպմանը մասնակցող երկրների պատվիրակությունների կողմից՝ Մինսկի համաժողովի նախապատրաստման ժամանակ»:¹

Հռոմի բանակցությունների չորրորդ փուլի վերջում անհնար էր ծրագրել Մինսկի խմբի մեկ այլ պաշտոնական հանդիպում, քանի որ չէր երաշխավորվում Լեռնային Ղարաբաղի պատվիրակության մասնակցությունը: Լեռնային Ղարաբաղի պատվիրակությունը պնդում էր, որ նրա անդամները ճանաչվեն որպես «ընտրված» ներկայացուցիչներ, իսկ Ադրբեջանի ներկայացուցիչը՝ Լեռնային Ղարաբաղից, ճանաչվի որպես «այլ» ներկայացուցիչ, ըստ այն բանաձևի («Լեռնային Ղարաբաղի ընտրված և այլ ներկայացուցիչներ»), որն արտահայտված էր ԵԱՀԽ-ի նախարարների խորհրդի մարտի 24-ի որոշման մեջ: Ադրբեջանա-

¹ Նույն տեղում:

կան և թուրքական ընդդիմության պատճառով առ այն, որ տարբերություն չորվի Լեռնային Ղարաբաղի ներկայացուցիչների միջև, Մինսկի խմբի մյուս պետությունները ևս չցանկացան պաշտոնապես ընդունել նման տարբերակում:¹

1992թ.օգոստոսի 4-ին Ղարաբաղի պատվիրակությունը լքեց բանակցությունները, «քանի որ նրանք ձգտում էին իրենց մշուշոտ ձևակերպումներով գնալ Մինսկ և Ղարաբաղի վերաբերյալ խորհրդածոդովում Ղարաբաղին ոչինչ չտվող առաջարկություն անել»,² նաև այն բանի, որ Ռաֆայելին նրանց ներկայացրել էր ընդամենը շահագրգիռ կողմ:³

1992 թ. օգոստոսի 5-ին ԵԱՀԽ-ի 11 երկրների Ղարաբաղի հարցով Հռոմի կոնֆերանսը ավարտեց իր աշխատանքն առանց արդյունքի: Ընդունվեց երկու կետից բաղկացած բանաձև.

1.Մինսկի կոնֆերանսի նախագահ Մ.Ռաֆայելին օգոստոսին կայցելի Բաքու, Երևան, Ստեփանակերտ՝ հրադադարի շուրջ համաձայնության գալու նպատակով:

2.1992 թ. սեպտեմբերին Հռոմում անցկացնել ԵԱՀԽ-ի 11 երկրների և Ղարաբաղի ներկայացուցիչների նոր հանդիպում՝ Ղարաբաղի հարցով Մինսկի կոնֆերանսը նախապատրաստելու համար:⁴

1992 թ. սեպտեմբերի սկզբին ԼՂՀ պատվիրակությունը, որի կազմում էին նախարարների խորհուրդի նախագահի առաջին տեղակալ Բ. Առուշանյանը (ղեկավար), ԼՂՀ Գերագույն խորհուրդի նախագահության անդամ Գ.Խաչատրյանը, Հայաստա-

¹ Տե՛ս Архив МИД НКР, папка Минский процесс 1992, №5, док. 66, с. 1.

² Տե՛ս Арутюнян В., События в Нагорном Карабахе, часть 4, с. 157.

³ Տե՛ս Հակոբյան Թ., Արցախյան օրագիր, Կանաչ ու սև, 2020-ի հայկական աղետը, չորրորդ հրատարակություն, Երևան, 2021, էջ 200:

⁴ Տե՛ս Арутюнян В., События в Нагорном Карабахе, ч. 4, с. 157.

նում ԼՂՀ մշտական ներկայացուցիչ Մ.Սարգսյանը և պարվիրակության խորհրդական, միջազգային հարաբերությունների պրոֆեսոր Յու. Բարսեղովը մեկնել են Հոռմ՝ Լեոնային Ղարաբաղի հարցով Մինսկի կոնֆերանսի նախապատրաստման շուրջ հանդիպմանը:¹ Հանդիպումը Հոռմում կայացել է 1992թ. սեպտեմբերի 7-10-ը: Որևէ պաշտոնական հանդիպում հրավիրելու անհնարինության պատճառով այն կրել է ոչ պաշտոնական բնույթ:

Սկզբնական նպատակն էր լուծել Լեոնային Ղարաբաղի մասնակցության հարցը, որպիսզի հնարավոր լինի շարունակել պաշտոնական հանդիպումները, բայց քանի որ Ադրբեջանը բավարար պատասխան չէր տվել նախագահությանը զինադադարի՝ Մինսկի կոչի առնչությամբ, զինադադարը դարձավ ոչ պաշտոնական քննարկման առարկա: Ադրբեջանը չփոխեց իր դիրքորոշումը զինադադարի մասին Մինսկի խմբի կոչի նկատմամբ: Նա պնդեց, որ Ալմա-Աթայի հուշագիրը և Իջևանի արձանագրությունը պարունակում են ճիշտ պատասխանը կոչին և, քանի դեռ Հայաստանի կողմից գրավված կմնան Շուշին ու Լաչինը, և Հայաստանի եկսպեդիցիոն ուժերը կմնան Լեոնային Ղարաբաղում, նա չի կարող իրականացնել զինադադար Լեոնային Ղարաբաղում:²

Լեոնային Ղարաբաղի պատվիրակության մասնակցության կարգավիճակի վերաբերյալ հնարավոր չեղավ որևէ համաձայնություն ձեռք բերել: Նկատի առնելով զինադադարի և Լեոնային Ղարաբաղի ներկայացուցչության կարգավիճակի հարցի շուրջ ստեղծված փակուղին, պաշտոնական ժողով

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 171:

² Տե՛ս Архив МИД НКР, папка Минский процесс 1992, №5, док. 66, с. 1-2.

հրավիրելու ոչ մի նոր ժամկետ չորոշվեց: Իր կողմից նախագահությունը հայտարարեց, որ նա կշարունակի պահանջել Ադրբեջանից բավարար պատասխան Մինսկի խմբի կոչի վերաբերյալ և քննել ԵԱՀԽ-ի բանակցություններում Լեոնային Ղարաբաղի մասնակցության կարգավիճակի փակուղուց դուրս գալու հնրավորությունները: Ոչ պաշտոնական հանդիպմանը զուգահեռ, առանձին խորհրդակցությունների ժամանակ, մի քանի երկրների ռազմական փորձագետներ աշխատեցին փաստաթղթի նախագծի վրա, որը վերաբերվում էր Լեոնային Ղարաբաղի դիտորդների առաքելությանը: Այս փաստաթղթի նախագիծը, սակայն ոչ պաշտոնական հանդիպման մասնակիցներին չբաժանվեց:¹

Սեպտեմբերի 7-ին իտալիայի արտգործնախարարության դեսպան Սիկան խորհրդակցելու նպատակով առանձին հանդիպումներ է ունեցել զանազան պատվիրակությունների հետ, ներառյալ Հայաստանի, Լեոնային Ղարաբաղի և Ադրբեջանի պատվիրակությունները (Մարիո Ռաֆայելլին չի մասնակցել այս հանդիպմանը կամ որևէ այլ ոչ պաշտոնական հանդիպման աշխատանքներին): Սեպտեմբերի 7-ին Հայաստանի պատվիրակության հետ կայացած խորհրդակցության ժամանակ դեսպան Սիկան նշեց, որ Ալմա-Աթայի հուշագիրը դժվարություններ պատճառեց Մինսկի խմբին, քանի որ Ալմա-Աթայի գործընթացը ազերիներին հնարավորություն է տվել խուսափելու զինադադարից Լեոնային Ղարաբաղում, որոնք ասում էին, որ իրենք արդեն արձագանքել են Մինսկի խմբի կոչին Ալմա-Աթայում ձեռք բերված համաձայնությամբ:²

¹ Տե՛ս Архив МИД НКР, папка Минский процесс 1992, №5, док. 66, с. 2.

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 2-3:

Սեպտեմբերի 8-ին հանդիպման բացմանը դեսպան Սիկան ամփոփեց տարածաշրջանի կատարած այցի արդյունքները: Այցի նպատակն էր տարածաշրջանի կողմերին անձամբ հանձնել Մինսկի խմբի կոչը, որն ուներ երկու առանձնահատկություն: Առաջին՝ այն չեզոք էր, երկրորդ՝ առանձնահատկությունն այն էր, որ զինադադարը պետք է իրականացվեր առանց որևէ նախապայմանների, այսինքն՝ առանց որևէ կողմի զինված ուժերի դուրս բերման:¹ Նախագահությունը ասաց, որ Հայաստանը և Լեռնային Ղարաբաղը առանց որևէ դժվարության համաձայնել են բանաձևին: Ադրբեջանը ամեն կերպ փորձում էր խուսափել կամ հստակ պատասխան չտալ զինադադարի վերաբերյալ: Անգամ սեպտեմբերի 5-ին նախագահ Էլչիբեյը մերժել էր ռազմական գործողությունների անվերապահ դադարեցումը Լեռնային Ղարաբաղում: Ադրբեջանի նման դիրքորոշման պայմաններում նախագահությունը չկարողացավ հայտարարել ռազմական գործողությունների դադարեցում:

Կոնֆերանսի երկրորդ օրվա մեծ մասը նվիրված էր նախնական դիտորդների առաքելության համար հրահանգների մոտավոր դրույթներին: Քանի որ պաշտոնական հանդիպում չկար, նախագահությունը պարզապես ուզում էր իմանալ փաստաթղթի վերաբերյալ տարբեր պատվիրակությունների մեկնաբանությունները: Միակ հույսն այն էր, որ, եթե Ադրբեջանից կոչի վերաբերյալ պատասխան ստացվեր, նախագահությունը կօգտվեր ավագ պաշտոնյանների հանձնախմբի առաջիկա շաբաթվա ժողովից՝ անհրաժեշտ համաձայնություն ստանալու, որպեսզի նախնական դիտորդների առաքելությունը կազմա-

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 4:

կերպվեր հնրավորին չափ շուտ:¹

Հայաստանի և Լեոնային Ղարաբաղի պատվիրակությունների համար առաջնային է այն, որ ցանկացած վերջնական փաստաթուղթ հնրավորություն տա ստանալու Լեոնային Ղարաբաղի համաձայնությունը առաքելության գործունեության և նրա ծավալման տարածքների վերաբերյալ: Հայաստանի և Լեոնային Ղարաբաղի պատվիրակությունները նաև պնդեցին, որ Նախնական դիտորդների առաքելությունը վերահսկի ծանր հրետանին և օդային ուժակոծումները: Մասնավորապես Լեոնային Ղարաբաղի պատվիրակությունը ուներ հետևյալ դիրքորոշումը՝

1.Լեոնային Ղարաբաղը տեղյակ չէր և չէր մասնակցել Ալմա-Աթայի հանդիպմանը: Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև համաձայնությունը չի կարող լուծել Ղարաբաղի խնդիրը: Այսպիսի համաձայնություններ պետք է կնքվեն միայն Լեոնային Ղարաբաղի ներկայացուցիչների մասնակցությամբ:

2.Եթե հաստատվի զինադադար, Լեոնային Ղարաբաղը պետք է մասնակցի վերահսկողական առաքելության վերաբերյալ որոշման կայացմանը: Նախնական վերահսկողական առաքելությունը պետք է աշխատանքները կենտրոնացնի ծանր հրետանու և ռազմական ավիացիայի վերահսկման վրա:

3. Լեոնային Ղարաբաղը չի մասնակցի Մինսկի խմբի պաշտոնական հանդիպումներին այնքան ժամանակ, մինչև իր պատվիրակությունը չընկալվի որպես «Լեոնային Ղարաբաղի ընտրված ներկայացուցիչներ»:²

Ոչ պաշտոնական հանդիպման վերջին օրը, սեպտեմբերի

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 6-7:

² Архив МИД НКР, папка Минский процесс 1992, №5, документ 66, с. 11.

10-ին, հիմնականում քննարկվեց Մինսկի գործնթացին Լեռնային Ղարաբաղի մասնակցության հարցը: Պարզ էր, որ այդ հարցում որևէ կոնսենսուս հնարավոր չէր: Կարճ ընդմիջման ժամանակ նախագահությունը և դեսպան Մարեսկան գերմանական պատվիրակության հավանությամբ փորձեցին պարզել, թե արդյոք հնարավոր է, որ նախագահությունը կամ 8 «չեզոք» երկրները հայտարարություն անեն, որով իրենք կճանաչեն Լեռնային Ղարաբաղի ներկայացուցիչներին՝ որպես ընտրված ներկայացուցիչներ՝ ըստ ԵԱՀԽ բանաձևի: Սակայն գործույթաթուրքական ընդդիմությունը պարտադրեց նախագահությանն ու Միացյալ Նահանգներին հրաժարվել այդ փորձից:¹

Լեռնային Ղարաբաղի շուրջ հռոմեական-մինսկյան գործնթացի ձախողման մեղքը ՀՀ և ԱՀ պատվիրակությունները բարդել են ադրբեջանական պատվիրակության վրա, որը որպես զինադադարի բանակցությունների նախապայման պահանջում էր հանձնել Շուշին և Լաչինի միջանցքը: Ադրբեջանական պատվիրակությանը այդ հարցում շատ է օգնել թուրքական պատվիրակությունը: Նրանք դեմ են արտահայտվել նաև Լեռնային Ղարաբաղի պատվիրակության կարգավիճակի որոշմանը: Նման պայմաններում ՀՀ և ԱՀ ներկայացուցիչները հայտարարեցին, որ դժվար թե իմաստ ունենա շարունակել գործընթացը ԵԱՀԽ-ի շրջանակներում և առաջարկվեց, որ Ղարաբաղի խնդրով այսուհետ զբաղվեն այլ միջազգային կազմակերպություններ՝ ՄԱԿ-ը, ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհուրդը:²

Այսպիսով՝ Հռոմում բանակցությունների հինգ փուլերի արդյունքում հայտնի դարձավ, որ հակամարտող կողմերի

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 7:

² Арутюнян В., События в Нагорном Карабахе, часть 4, с. 171.

միջև առկա տարաձայնությունների պատճառով Մինսկի խորհրդածոդովը չի գումարվելու: Հարկ է միաժամանակ ընդգծել նաև, որ բանակցությունները արդյունք չտվեցին հատկապես այն պատճառով, որ հանդիպումները խիստ ժամանակավրեպ էին, քանի որ դրանց ընթացքում քննարկվող հարցերը հակամարտության գոտում տեղի ունեցող գործընթացներին չէին համապատասխանում:

ВАЧИК ДАНИЕЛЯН

Соискатель кафедры истории АрГУ

vachikdan@gmail.com

УЧАСТИЕ АРЦАХСКОЙ ДЕЛЕГАЦИИ В РИМСКИХ ПОДГОТОВИТЕЛЬНЫХ ПЕРЕГОВОРАХ ОБСЕ.

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: ОБСЕ, Минск, Рим, Нагорный Карабах, Шуши, Лачин, Турция, Азербайджан, делегация, переговоры.

30 января 1992г. в рамках второго заседания Совета Совецание по безопасности и сотрудничеству в Европе (СБСЕ), состоявшегося в Праге, было подтверждено членство Армении и Азербайджана в структуре. Фактически этим карабахский вопрос интернационализировался. Было принято решение созвать мирную конференцию по нагорно-карабахскому вопросу в Минске. В конференции должны были участвовать 11 страны и «избранные и другие представители Нагорного Карабаха» в качестве заинтересованных сторон. Однако намеченная на 21 июня Минская конференция не состоялась из-за ежедневно меняющейся ситуации в регионе. 8-14 мая 1992г. был освобожден Шуши, затем и Лачин. В создавшейся ситуации азербайджанская сторона заявила, что проведение Минской

конференции невозможно без восстановления существующего статус-кво по состоянию на апрель 1992 г.

Для преодоления разногласий и возобновления диалога между конфликтующими сторонами, по приглашению Италии, в Риме 1-5 июня 1992 года состоялась встреча 11 государств-участников Минской конференции, за которой последовали еще четыре встречи (15-20 июня, 29 июня - 6 июля, 31 июля - 5 августа, 7-10 сентября 1992 г.).

Делегация НКР не участвовала в первых двух встречах и прибыла в Рим только по окончании 3-го тура. Переговоры проходили в бурных дискуссиях и спорах. Присутствие Турции, перемены на военном фронте, а также интересы стран-участниц конференции осложняли переговорный процесс. Неурегулированный статус делегации Нагорного Карабаха преграждал путь на Минскую конференцию.

По итогам пяти раундов переговоров стало ясно, что Минская конференция не будет созвана (и не проводилась до сих пор).

VACHIK DANIELYAN
Applicant of the
Department of History of ArSU
vachikdan@gmail.com

PARTICIPATION OF THE ARTSAKH DELEGATION IN THE ROME PREPARATORY TALKS OF THE CSCE.

SUMMARY

Keywords: CSCE, Minsk, Rome, Nagorno-Karabakh, Shushi, Lachin, Turkey, Azerbaijan, delegation, negotiations.

January 30, 1992 Within the framework of the second meeting

of the Council of the Conference on Security and Cooperation in Europe (CSCE), held in Prague, the membership of Armenia and Azerbaijan in the structure was confirmed. In fact, this internationalized the Karabakh issue. It was decided to convene a peace conference on the Nagorno-Karabakh issue in Minsk. The conference was to be attended by 11 countries and "elected and other representatives of Nagorno-Karabakh" as interested parties. However, the Minsk conference scheduled for June 21 did not take place due to the daily changing situation in the region. May 8-14, 1992 Shushi was liberated, then Lachin. In this situation, the Azerbaijani side stated that it was impossible to hold the Minsk Conference without restoring the existing status quo as of April 1992.

In order to overcome the disagreement between the conflicting sides and to restore the dialogue, a meeting of 11 Minsk conference participating states was held in Rome on June 1-5, 1992, on the invitation of Italy, followed by four other meetings (June 15-20, June 29 - July 6, July 31-August 5 and September 7-10 in 1992).

The NKR delegation did not participate in the first two meetings and arrived in Rome only after the end of the 3rd round. Negotiations were held in stormy discussions and disputes. The presence of Turkey, changes on the military front, as well as the interests of the countries participating in the conference complicated the negotiation process. The unsettled status of the Nagorno-Karabakh delegation blocked the way to the Minsk Conference.

After five rounds of negotiations, it became clear that the Minsk Conference would not be convened (and has not been held so far).

ՏԻԳՐԱՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆ
տ.գ.թ., դոցենտ, իրավաբան,
ԱՀ ԱԺ աշխատակազմի գլխավոր մասնագետ,
t_hakobyan@mail.ru

ԱՐՑԱԽԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ 2020 ԹՎԱԿԱՆԻ
ՊԵՏԱԿԱՆ ԲՅՈՒՋԵԻ ԵԿԱՄՏԱՅԻՆ ՄԱՍԻ
ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ

Բանալի բառեր. կորոնավիրուս, պատերազմ, անկում, պետական բյուջե, եկամուտների հավաքագրում, թերակատարում, արտաբյուջետային եկամուտներ, բյուջետային վարկ:

Արցախի Հանրապետության 2020 թվականի սոցիալ-տնտեսական քաղաքականությունը նպատակաուղղված էր մակրոտնտեսական կայունության ապահովմանը, տնտեսական աճի բարձր տեմպերի պահպանմանը: Սակայն տեղի ունեցած աղետալի արհավիրքները (կորոնավիրուսի համավարակը և սեպտեմբերի 27-ին Ադրբեյջանի կողմից սանձազերծած պատերազմը) ծանր հարված և վնասներ հասցրին երկրի բնականոն զարգացմանը՝ պատճառելով մարդկային, տարածքային, քաղաքական և տնտեսական անդառնալի կորուստներ: Ըստ ԱՀ ԱՎԾ տվյալների՝ տնտեսության գրեթե բոլոր ճյուղերում արձանագրվեց անկում, որի արդյունքում հաշվետու տարվա համախառն ներքին արդյունքը (այսուհետ՝ ՀՆԱ) իրական արտահայտությամբ նվազեց 22.4 տոկոսով¹: Ըստ Կառավարության

¹ <https://stat-nkr.am>

պետական բյուջեի կատարման մասին հաշվետվության՝ անվանական արտահայտությամբ ՀՆԱ-ն կազմեց 270.9 մլրդ ՀՀ դրամ (2019 թվականին՝ 342.5 մլրդ ՀՀ դրամ): Մեկ շնչին ընկնող ՀՆԱ-ն կազմեց 1,820.1 հազար ՀՀ դրամ կամ 3,722.0 ԱՄՆ դոլար՝ նախորդ տարվա 2,307.6 հազար ՀՀ դրամի կամ 4,803.0 ԱՄՆ դոլարի դիմաց: Մեկ աշխատողի միջին ամսական անվանական աշխատավարձը 2020 թվականին կազմեց 188,960.0 ՀՀ դրամ՝ 2019 թվականի համեմատ աճելով 7.7 տոկոսով:

2020 թվականին գյուղատնտեսության համախառն արտադրանքը կազմեց 56.5 մլրդ ՀՀ դրամ՝ իրական արտահայտությամբ նվազելով 21.7 տոկոսի չափով, արդյունաբերական արտադրանքի ծավալը կազմեց 103.2 մլրդ ՀՀ դրամ՝ 2019 թվականի համեմատ իրական արտահայտությամբ նվազելով 36.3 տոկոսով, իսկ ֆինանսավորման բոլոր աղբյուրների հաշվին իրականացված կապիտալ շինարարության ծավալը կազմեց 50.3 մլրդ ՀՀ դրամ, որը նախորդ տարվա համեմատ նվազեց 22.2 տոկոսով:

Հաշվետու տարում առևտրի շրջանառության ծավալը կազմեց 92.1 մլրդ ՀՀ դրամ՝ 2019 թվականի համեմատ նվազելով 31.9 տոկոսով, բնակչությանը մատուցված ծառայությունների ծավալը՝ 75.1 մլրդ ՀՀ դրամ՝ 2019 թվականի համեմատ նվազելով 3.9 տոկոսով: Արցախի Հանրապետության արտաքին առևտրաշրջանառության ծավալը 2020 թվականին կազմեց 417.8 մլն ԱՄՆ դոլար՝ 2019 թվականի համեմատ նվազելով 36.3 տոկոսով, ընդ որում ներմուծման ծավալները նվազեցին 24.7 տոկոսով՝ կազմելով 280.8 մլն ԱՄՆ դոլար, իսկ արտահանման ծավալները՝ 51.6 տոկոսով և կազմեցին 137.0 մլն ԱՄՆ դոլար: Հաշվետու տարում Արցախի

Հանրապետության տարածք ապրանքանյութական արժեքների ներմուծման ծավալները կազմեցին 107,556.0 մլն ՀՀ դրամ՝ նախորդ տարվա 144,777.6 մլն ՀՀ դրամի դիմաց, իսկ արտահանման ծավալները՝ 61,872.7 մլն ՀՀ դրամ՝ նախորդ տարվա 122,750.8 մլն ՀՀ դրամի դիմաց (2020 թվականի հոկտեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին հանրապետության տարածք ներմուծման և արտահանման գործարքների լիարժեք հաշվառում չի իրականացվել): 2020 թվականին 1 ԱՄՆ դոլարի միջին փոխարժեքը կազմեց 489.01 ՀՀ դրամ (2019 թվականին՝ 480.45 ՀՀ դրամ), 1 եվրոյինը՝ 558.30 ՀՀ դրամ (2019 թվականին՝ 538.0 ՀՀ դրամ): 2021 թվականի հունվարի 1-ի դրությամբ առևտրային բանկերի վարկային ներդրումները կազմեցին 192.6 մլրդ ՀՀ դրամ՝ նախորդ տարվա համեմատ աճելով 0.4 տոկոսով, բանկերում բնակչությունից ներգրավված ավանդների գումարը 2019 թվականի 76.0 մլրդ ՀՀ դրամի դիմաց կազմեց 73.9 մլրդ ՀՀ դրամ (2.8 տոկոսով պակաս): Սպառողական գների ինդեքսը 2020 թվականին նախորդ տարվա դեկտեմբերի համեմատ կազմեց 102.7 տոկոս: 2020 թվականի պետական բյուջեի ընդհանուր եկամուտները կազմեցին 124,622,757.6 հազար ՀՀ դրամ ճշտված պլանի 126,986,527.3 հազար ՀՀ դրամի դիմաց կամ կատարվեց 98.1 տոկոսով: Առաջին հալացքից գրեթե ամեն ինչ ընթացել է նախանշված հունով՝ հաշվի առնելով վերոնշյալ խիստ բացասական գործոնները, բայց անհրաժեշտ է ընդգծել, որ այդպիսի ցուցանիշ ապահովվել է բյուջետային վարկի ավելի քան 5 մլրդ ՀՀ դրամի գերակատարման հաշվին:

2020 թվականին հարկային եկամուտների և պետական տուրքի մասով բյուջե մուտքագրվեց 47,781.1 մլն ՀՀ դրամ՝

55,969.9 մլն ՀՀ դրամ պլանային ցուցանիշը թերակատարելով 14.6%-ով կամ 8,188.8 մլն ՀՀ դրամով: Նախորդ տարվա համեմատ հարկային եկամուտների և պետական տուրքի գծով մուտքերը նվազեցին 19.3%-ով կամ 11,450.6 մլն դրամով: 2020 թվականի Արցախի Հանրապետության պետական բյուջեի սեփական եկամուտները կազմեցին 49,498,718.4 հազար ՀՀ դրամ (ներառյալ գործատուի մոտ եկամտային հարկից կատարված ծախսերի գումարը՝ 540,794.9 հազար ՀՀ դրամ) կամ նույն ժամանակահատվածի ծրագրավորված ցուցանիշի 86.9 տոկոսը:

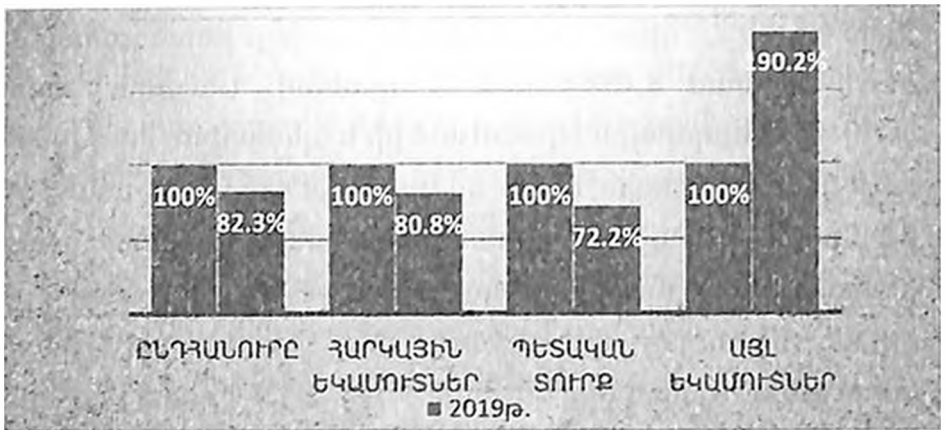
Աղյուսակ 1. 2020թ ԱՀ պետական բյուջեի սեփական եկամուտների աճը/նվազումը պլանային առաջադրանքների նկատմամբ՝ արտահայտված տոկոսներով*

	Ընդհանուր	Հարկային եկամուտներ	Պետական տուրք	Այլ եկամուտներ
աճը/ նվազումը (+/-)	- 86.9	- 85.5	- 75.6	+ 177.6

*Աղբյուրը՝ սեփական հետազոտություն

2019 թվականի համեմատ 2020 թվականի պետական բյուջեի եկամուտները նվազեցին 17.7 տոկոսով կամ 10,636,291.2 հազար ՀՀ դրամով:

Հարկային եկամուտների և պետական տուրքի գծով մուտքերը կազմեցին 47,781,111.8 հազար ՀՀ դրամ, որը կազմեց պլանավորված ցուցանիշի 85.4 տոկոսը կամ 8,188,827.3 հազար ՀՀ դրամով պակաս, ընդ որում՝ 2019 թվականի համեմատ այդ ցուցանիշը նվազեց է 19.3 տոկոսով կամ 11,450,639.2 հազար ՀՀ դրամով:



Գծանկար 1. ԱՀ պետական բյուջեի եկամուտների համեմատականը*

*Աղբյուրը՝ սեփական հետազոտություն

2020 թվականի Արցախի Հանրապետության պետական բյուջեի եկամուտների 47,781,111.8 հազար ՀՀ դրամը կամ 96.5 տոկոսը բաժին է ընկել հարկային եկամուտներին և պետական տուրքին: Պետական բյուջեի այլ եկամուտները կազմեցին 1,717,606.6 հազար ՀՀ դրամ՝ նախորդ տարվա 903,258.6 հազար ՀՀ դրամի դիմաց:

Աղյուսակ 2. Արցախի Հանրապետության պետական բյուջեի եկամուտների կառուցվածքը, %-ով*

Տարեթիվ	Հարկային եկամուտներ	Պետական տուրք	Այլ եկամուտներ
2019	97.1	1.4	1.5
2020	95.3	1.2	3.5

*Աղբյուրը՝ սեփական հետազոտություն

Հարկային եկամուտների գծով 2020 թվականին Արցախի Հանրապետության պետական բյուջեի մուտքերը պլանավո-

րած 55,177,803.0 հազար ՀՀ դրամի դիմաց կազմեց 47,182,513.7 հազար ՀՀ դրամ՝ կատարելով պլանային ցուցանիշի 85.5 տոկոսը: 2019 թվականի համեմատ պետական բյուջեի հարկային եկամուտները նվազեցին 11,219,665.5 հազար ՀՀ դրամով կամ 19.2 տոկոսով: Հարկային եկամուտների հաշվին ապահովվեց պետական բյուջեի եկամուտների 95.3 տոկոսը:

2020 թվականին *ավելացված արժեքի հարկի* գծով պետական բյուջեի մուտքերը կազմեցին 14,708,769.4 հազար ՀՀ դրամ, պլանավորված ցուցանիշը կատարվեց 77.6 տոկոսով կամ պակաս 4,254,230.6 հազար ՀՀ դրամով՝ ապահովելով հարկային եկամուտների 31.2 տոկոսը և ընդհանուր բյուջետային եկամուտների 29.7 տոկոսը: Նախորդ տարվա համեմատ ավելացված արժեքի հարկի գծով Արցախի Հանրապետության պետական բյուջեի մուտքերը նվազեցին 2,872,057.4 հազար ՀՀ դրամի չափով կամ 16.3 տոկոսով:

2020 թվականին *եկամտային հարկի* գծով պետական բյուջեի մուտքերը կազմեցին 16,278,253.0 հազար ՀՀ դրամ (ներառյալ գործատուի մոտ եկամտային հարկից կատարված ծախսերի գումարը՝ 540,794.9 հազար ՀՀ դրամ)՝ ապահովելով հարկային եկամուտների 34.5 տոկոսը և ընդհանուր բյուջետային եկամուտների 32.9 տոկոսը, պլանավորված ցուցանիշը կատարվեց 90.0 տոկոսով կամ 1,799,747.0 հազար ՀՀ դրամով պակաս: Նախորդ տարվա նույն ժամանակահատվածի համեմատ եկամտային հարկի գծով Արցախի Հանրապետության պետական բյուջեի մուտքերը նվազել են 1,358,850.2 հազար ՀՀ դրամի չափով կամ 7.7 տոկոսով:

2020 թվականին *շահութահարկի* գծով պետական բյուջեի եկամուտները կազմեցին 6,825,681.6 հազար ՀՀ դրամ՝ ապահո-

վելով հարկային եկամուտների 14.5 տոկոսը և ընդհանուր բյուջետային եկամուտների 13.8 տոկոսը, պլանավորված ցուցանիշը գերակատարվեց 3.8 տոկոսով կամ 249,681.6 հազար ՀՀ դրամով ավել: Նախորդ տարվա համեմատ շահութահարկի գծով բյուջեի մուտքերը նվազեցին 3,899,139.5 հազար ՀՀ դրամի չափով կամ 36.4 տոկոսով:

Պետական բյուջեի հարկային եկամուտների կազմում *ակցիզային հարկի* հաշվին ապահովվեց 156,664.5 հազար ՀՀ դրամի մուտքեր՝ կազմելով պետական բյուջեի հարկային եկամուտների և ընդհանուր բյուջետային եկամուտների 0.3 տոկոսը, պլանավորված ցուցանիշը կատարվեց 55.0 տոկոսով, իսկ նախորդ տարվա համեմատ մուտքերը նվազել են 51.2 տոկոսով կամ 164,484.0 հազար ՀՀ դրամով:

Հաշվետու տարում Արցախի Հանրապետության պետական բյուջե մուտքագրված *հաստատագրված վճարների* գումարը կազմեց 329,362.5 հազար ՀՀ դրամ՝ ապահովելով հարկային եկամուտների և ընդհանուր բյուջետային եկամուտների 0.7 տոկոսը, պլանավորված ցուցանիշը կատարվեց 58.6 տոկոսով կամ 232,637.5 հազար ՀՀ դրամով պակաս: Նախորդ տարվա համեմատ հաստատագրված վճարների գծով մուտքերը նվազեցին 195,068.4 հազար ՀՀ դրամով կամ 37.2 տոկոսով:

2020 թվականին *առևտրի հարկի* գծով Արցախի Հանրապետության պետական բյուջեի եկամուտները կազմեցին 1,575,407.9 հազար ՀՀ դրամ՝ ապահովելով հարկային եկամուտների 3.3 տոկոսը, պլանավորված ցուցանիշը կատարվեց 72.3 տոկոսով կամ 604,692.1 հազար ՀՀ դրամով պակաս: Նախորդ տարվա համեմատ առևտրի հարկի գծով բյուջեի մուտքերը նվազել են 488,905.0 հազար ՀՀ դրամով կամ 23.7 տոկոսով:

Բնապահպանական և բնօգտագործման վճարների գծով 2020 թվականին պետական բյուջե մուտքագրվեց 4,479,255.8 հազար ՀՀ դրամ, պլանավորված ցուցանիշը թերակատարվեց 1,044,444.2 հազար ՀՀ դրամով: 2019 թվականի համեմատ վճարի գծով պետական բյուջեի մուտքերը նվազեցին 2,410,696.1 հազար ՀՀ դրամով կամ 35.0 տոկոսով, ընդ որում՝ բնապահպանական և բնօգտագործման վճարների մուտքերում ներառված ռոյալթիի գծով մուտքերը նախորդ տարվա համեմատ նվազեցին 2,028,111.5 հազար ՀՀ դրամով կամ 32.2 տոկոսով, իսկ պլանավորված ցուցանիշը կատարվեց 81.1 տոկոսով:

Ավտոմոբիլային ճանապարհների շինարարության, նորոգման և պահպանման համար կատարվող հատկացումների (մասհանումների) և (կամ) ճանապարհային վճարի գծով մուտքերը հաշվետու տարում կազմեցին 659,333.7 հազար ՀՀ դրամ, նախատեսված ցուցանիշը կատարվեց 83.0 տոկոսով կամ 134,666.3 հազար ՀՀ դրամով պակաս: Նախորդ տարվա համեմատ մասհանումների գծով մուտքերը նվազեցին 11.8 տոկոսով կամ 88,211.9 հազար ՀՀ դրամով:

Արտոնագրային վճարների գծով մուտքերը 2020 թվականին կազմեցին 54,355.1 հազար ՀՀ դրամ՝ թերակատարելով պլանային առաջադրանքը 32.1 տոկոսով՝ նախորդ տարվա համեմատ նվազելով 32.1 տոկոսով կամ 25,672.1 հազար ՀՀ դրամով:

Այլ հարկային եկամուտների գծով 2020 թվականի մուտքերը կազմեցին 18,399.7 հազար ՀՀ դրամ, ծրագրավորված ցուցանիշը կատարվեց 41.3 տոկոսով կամ 26,100.4 հազար ՀՀ դրամով պակաս:

Ռադիոհաճախականության օգտագործման թույլտվությունների տրամադրման և օգտագործման պարտադիր վճարների

գծով մուտքերը 2020 թվականին կազմեցին 447,742.2 հազար ՀՀ դրամ: Նախորդ տարվա համեմատ վճարի գծով պետական բյուջեի մուտքերը նվազել են 149,733.7 հազար ՀՀ դրամի չափով:

Հանրային ծառայությունների կարգավորման պարտադիր վճարների գծով Արցախի Հանրապետության պետական բյուջեի եկամուտները 2020 թվականին կազմեցին 181,577.9 հազար ՀՀ դրամ՝ նախորդ տարվա 200,771.0 հազար ՀՀ դրամի դիմաց:

Դրոշմանիշային վճարների գծով մուտքերը կազմեցին 452.904.7 հազար ՀՀ դրամ՝ նախորդ տարվա 525,501.1 հազար ՀՀ դրամի դիմաց: Նախորդ տարվա համեմատ բյուջեի մուտքերը նվազել են 13.8 տոկոսով կամ 72,596.4 հազար ՀՀ դրամով:

Սոցիալական վճարի գծով մուտքերը կազմեցին 1,014,507.1 հազար ՀՀ դրամ՝ թերակատարելով պլանային առաջադրանքը 0.5 տոկոսով կամ 5,492.9 հազար ՀՀ դրամով:

Գույքահարկի գծով 2020 թվականի բյուջեի մուտքերը կազմեցին 24.3 հազար ՀՀ դրամ, իսկ *հողի հարկի* գծով՝ 274.3 հազար ՀՀ դրամ:

Պետական տուրքի գծով 2020 թվականի Արցախի Հանրապետության պետական բյուջեի մուտքերը կազմեցին 598,598.1 հազար ՀՀ դրամ՝ ապահովելով պետական բյուջեի եկամուտների 1.2 տոկոսը: Պլանավորված ցուցանիշը թերակատարվեց 193,538.0 հազար ՀՀ դրամով կամ 24.4 տոկոսով: 2019 թվականի համեմատ պետական տուրքի գծով պետական բյուջեի մուտքերը նվազել են 27.8 տոկոսով կամ 230,973.7 հազար ՀՀ դրամով:

2020 թվականին Արցախի Հանրապետության պետական բյուջեի այլ եկամուտները կազմեցին 1,717,606.6 հազար ՀՀ դրամ՝ 967,189.0 հազար ՀՀ դրամ պլանային ցուցանիշի դիմաց կամ 750,417.6 հազար ՀՀ դրամով ավել: Այլ եկամուտների հաշ-

վին ապահովվեց Արցախի Հանրապետության պետական բյուջեի եկամուտների 3.5 տոկոսը: Նախորդ տարվա համեմատ պետական բյուջեի այլ եկամուտներն աճել են 814,348.0 հազար ՀՀ դրամով:

Աղյուսակ 3. Արցախի Հանրապետության 2020 թվականի պետական բյուջեի եկամուտների կատարման մասին ըստ առանձին հարկատեսակների (հազար ՀՀ դրամ)*

Եկամտատեսակ	ճշտված պլան	կատարողական	կատարման %-ը ճշտված պլանի նկ-մբ
ՊԵՏԱԿԱՆ ԲՅՈՒՋԵԻ ԵԿԱՍՈՒՏՆԵՐ, որից՝	56,937,128.1	49,498,718.4	86.9
ԸՆԹԱՑԻԿ ԵԿԱՍՈՒՏՆԵՐ, որից՝	56,937,128.1	49,498,718.4	86.9
1.Հարկային եկամուտներ, այդ թվում՝	55,177,803.0	47,182,513.7	85.5
ա) ավելացված արժեքի հարկ	18,963,000.0	14,708,769.4	77.6
բ) ակցիզային հարկ	285,000.0	156,664.5	55.0
գ) շահութահարկ	6,576,000.0	6,825,681.6	103.8
դ) եկամտային հարկ	18,078,000.0	16,278,253.0	90.0
ե) գույքահարկ	100.0	24.3	24.3
զ) հողի հարկ	2,200.0	274.3	12.5
է) հաստատագրված վճար	562,000.0	329,362.5	58.6
ը) առևտրի հարկ	2,180,100.0	1,575,407.9	72.3
թ)բնապահպանական և բնօգտագործման վճար	5,523,700.0	4,479,255.8	81.1
<i>որից՝ ոռոյալթի</i>	<i>5,270,000.0</i>	<i>4,271,888.5</i>	<i>81.1</i>
ժ)ավտոմոբիլ. ճանապարհ.շինարար., խորոզման և պահպան. համար կատար մասհանում.	794,000.0	659,333.7	83.0
ժա) այլ հարկային եկամուտներ	44,500.1	18,399.7	41.3
ժբ) հանր.ծառ.կարգավորման պարտադիր վճար	203,663.8	181,577.9	89.2
ժգ)ռադիոհաճախ.օգտագործ.թույլտվու.թ.տրամադրման և օգտագործման պարտադիր վճար.	447,736.1	447,742.2	100.0

ժդ) արտոնագրային վճար	80,000.0	54,355.1	67.9
ժե) դրոշմանիշային վճարներ	417,803.0	452,904.7	108.4
ժզ) սոցիալական վճարներ	1,020,000.0	1,014,507.1	99.5
2. Պետական տուրք	792,136.1	598,598.1	75.6
3. Այլ եկամուտներ	967,189.0	1,717,606.6	177.6
ԲՅՈՒՋԵՏԱՅԻՆ ՎԱՐԿ	70,049,399.2	75,124,039.2	107.2

՝Աղբյուրը՝ սեփական հետազոտություն

Հայաստանի Հանրապետությունից ստացված բյուջետային վարկը հաշվետու տարում կազմեց 75,124,039.2 հազար ՀՀ դրամ՝ ապահովելով 70,049,399.2 հազար ՀՀ դրամ պլանային ցուցանիշի 107.2 տոկոսը:

Պետական բյուջեի սեփական եկամուտներում (ըստ եկամտատեսակների) ներառված են նաև բյուջետային հիմնարկների արտաբյուջետային ֆոնդերի եկամուտները և Կառավարությունը, ելնելով օրենսդրության պահանջներից ու հրապարակայնության, հաշվետվողականության և թափանցիկության սկզբունքներից, ներկայացրեց նաև այդ տվյալները, ըստ որի՝ ճշտված պլանով նախատեսված 517,189.0 հազար ՀՀ դրամի դիմաց մուտքերը կազմեցին 334,112.5 հազար ՀՀ դրամ:

Աղյուսակ 4. Արցախի Հանրապետության 2020 թվականի բյուջետային հիմնարկների արտաբյուջետային եկամուտների կատարման մասին՝ ըստ առանձին հարկատեսակների (հազար ՀՀ դրամ)¹

Եկամտատեսակ	Ճշտված պլան	փաստ	կատարման %-ը ճշտված պլանի նկ-մբ
ՊԵՏԱԿԱՆ ԲՅՈՒՋԵԻ ԵԿԱՄՈՒՏՆԵՐ, որից՝	517,189.0	334,112.5	64.6

¹ «Արցախի Հանրապետության 2020 թ. պետական բյուջեի կատարման մասին» հաշվետվություն, էջ 69:

ԸՆԹԱՑԻՎ ԵԿԱՄՈՒՏՆԵՐ, որից՝	517,189.0	334,112.5	64.6
1. Հարկային եկամուտներ, այդ թվում՝	50,000.0	28,279.5	56.6
ա) ավելացված արժեքի հարկ	8,000.0	8,070.5	100.9
բ) շահութահարկ	32,000.0	7,597.2	23.7
գ) եկամտային հարկ	2,000.0	2,909.4	145.5
դ) ակցիզային հարկ		80.5	
ե) հաստատագրված վճար		19.9	
զ) առևտրի հարկ	100.0	199.3	199.3
է) բնապահպանական և բնօգտագործման վճար	1,700.0	1,840.5	108.3
ը) ավտոմոբիլ. ճանապարհ. շինարար., նորոգման և պահպան. համար կատար-վող մասհանումներ	4,000.0	4,972.0	124.3
թ) այլ հարկային եկամուտներ	2,200.0	2,590.2	117.7
2. Այլ եկամուտներ	467,189.0	305,833.0	65.5

Անհամադրելի ծանր վնաս հասցվեց Արցախի տնտեսությանը պատերազմական գործողությունների հետևանքով: Չնայած նրան, որ ձեռնարկվեցին բոլոր հնարավոր ջանքերը ռազմավարական օբյեկտների աշխատանքն ապահովելու համար, այնուամենայնիվ, պատերազմական 44 օրերի ընթացքում տնտեսության մեծ մասը կաթվածահար վիճակում էր, ինչը համապատասխան կերպով արտացոլվեց տարեկան մակրոտնտեսական ցուցանիշներում, այդ թվում՝ պետական բյուջեի եկամուտների հավաքագրման գործընթացում, իսկ ավելի ճիշտ՝ թերակատարման:

ТИГРАН АКОПЯН

к.э.н., доцент, юрист,

главный специалист аппарата НС Республики Арцах,

t_hakobyan@mail.ru

АНАЛИЗ ДОХОДНОЙ ЧАСТИ ГОСУДАРСТВЕННОГО БЮДЖЕТА 2020 ГОДА РЕСПУБЛИКИ АРЦАХ В КОНТЕКСТЕ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: коронавирус, война, рецессия, государственный бюджет, сбор доходов, невыполнение, внебюджетные доходы, бюджетный кредит.

Социально-экономическая политика Республики Арцах была направлена на обеспечение макроэкономической стабильности и поддержание высоких темпов экономического роста, но катастрофические бедствия 2020 года (эпидемия коронавируса, 44-дневная война, развязанная Азербайджаном 27 сентября) нанесли тяжёлый удар, причинив серьёзный ущерб стране и препятствовав нормальному развитию страны, вызвав необратимые человеческие, территориальные, политические и экономические потери, в результате чего был зарегистрирован спад практически во всех секторах экономики, что, соответственно, отражено в годовых макроэкономических показателях, включая сбор доходов государственного бюджета, а точнее — невыполнение.

TIGRAN HAKOBYAN

Doctor of Economics, Associate Professor, lawyer,

Chief Specialist of the National Assembly

Staff of the Artsakh Republic,

t_hakobyan@mail.ru

ANALYSIS OF THE REVENUE PART OF THE STATE
BUDGET OF THE ARTSAKH REPUBLIC FOR 2020 IN THE
CONTEXST OF ECONOMIC SECURITY

SUMMARY

Key words: coronavirus, war, recession, state budget, revenue collection, underperformance, extra-budgetary revenues, budget credit.

The socio-economic policy of the Artsakh Republic was aimed at ensuring macroeconomic stability, maintaining high rates of economic growth, but the catastrophic disasters off 2020 (the coronavirus epidemic; the 44-day war unleashed by Azerbaijan on September 27) severely damaged the normal development of the country causing irreversible human, territorial, political and economic losses, as a result of which a decline was registered in almost all sectors of the economy and accordingly was reflected in the annual macroeconomic indicators, including the collection of state budget revenues, or rather underperformance.









«ԱՐՑԱԽՅԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐԸ ԱՐԴԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ
ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՆԵՐԻ ՀՈԼՈՎՈՒՅԹՈՒՄ»
ԳԻՏԱԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱԺՈՂՈՎ
(ՍՏԵՓԱՆԱԿԵՐՏ, 25-26 ՆՈՅԵՄԲԵՐԻ, 2022)

ԳԻՏԱԳՈՐԾՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱԺՈՂՈՎԻ ԶԵՎՈՒՅՑՆԵՐԻ
ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

«АРЦАХСКАЯ ПРОБЛЕМА В КОНТЕКСТЕ
СОВРЕМЕННЫХ ПОЛИТИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ»
НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКАЯ КОНФЕРЕНЦИЯ
(СТЕПАНАКЕРТ, 25-26 НОЯБРЯ, 2022)

СБОРНИК ДОКЛАДОВ НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКОЙ
КОНФЕРЕНЦИИ

THE ARTSAKH PROBLEM IN THE CONTEXT OF MODERN
POLITICAL PROCESSES
SCIENTIFIC AND PRACTICAL CONFERENCE
(STEPANAKERT, NOVEMBER 25-26, 2022)

COLLECTION OF REPORTS OF SCIENTIFIC AND PRACTICAL
CONFERENCE

Տպագրված է «Infocopy» տպարանում
Տպարանաթի՝ 200 օրինակ



{ 3000mm }

ԳԱՍ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.



FL0680715

A π
110896



ISBN 978-9939-892-32-0



9 789939 892344